Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

LORENZ BERGMANN

KIRKEHISTORIE

I

INDTIL REFORMATIONEN

TREDJE GENNEMSETE UDGAVE

LEHMANN & STAGES
FORLAG ø P. HAASE
KØBENHAVN ø 1918

FR. BAGGES KGL. HOFBOGTRYKKERI
KØBENHAVN

FORORD

Første Udgave af denne Fremstilling af Kirkehistorien udkom i 1908. Den var i første Række beregnet paa Undervisningen ved Seminarierne og tilstræbte især at fremhæve den historiske Aarsagssammenhæng, saa vidt som det begrænsede Omfang tillod det. Senere har den vist sig anvendelig ogsaa uden for Seminarierne, bl. a. ved Universitetets Undervisning i Kirkehistorie for Begyndere. Dette har bevirket, at Litteraturfortegnelsen i Slutningen af Bogen er bleven betydelig udvidet, saa at den nu — uden at tilstræbe Fuldstændighed — omfatter de vigtigste videnskabelige Hovedværker og populærvidenskabelige Fremstillinger, baade i dansk og i udenlandsk Litteratur.

I de 10 Aar, der er gaaet siden Bogens Fremkomst, har jeg i ikke ringe Grad udvidet mit Kendskab til den her omhandlede Periode, ligesom jeg ogsaa stadig har haft Lejlighed til at anvende Bogen ved den praktiske Undervisning. Jeg har ikke fundet nogen Grund til at ændre dens Helhedskarakter eller til at foretage saglige Rettelser; men dette udelukker ikke, at allerede 2den Udgave i 1912 og endnu mere den her foreliggende 3dje Udgave indeholder adskillige Forandringer og Tilføjelser. Det har bl. a. været mit Formaal at gøre Fremstillingen saa tydelig og overskuelig som muligt. Derfor er i denne nye Udgave hver enkelt § delt i flere mindre Afsnit, hvert med sin særlige Overskrift. Desuden er Fremstillingen paa adskillige Punkter, hvor den før var lovlig knap og antydende, nu bleven noget fyldigere, og dermed forhaabentlig baade klarere, lettere og mere lærerig.

Lorenz Bergmann.

OLDKIRKEN

FØRSTE TIDSRUM: KRISTENDOMMENS OPRINDELSE OG ÆLDSTE HISTORIE INDTIL KONSTANTIN D. STORE

INDLEDNING (§ 1—2).

§ 1. Romerriget paa Kristi Tid.

1. **Det romerske Verdensrige.** Ved krigersk Dygtighed og politisk Klogskab var det lykkedes Romerne at grundlægge et Verdensrige. Paa Kristi Tid herskede den romerske Kejser over næsten hele den da kendte Verden: det sydlige og vestlige Europa fra Middelhavet og Atlanterhavet til Britannien, Rhinen og Donau, Vestasien indtil Eufrat og Nordafrika indtil Ørkenen. En fast Retsorden værnede om Borgernes Rettigheder, og flere og flere Provinsboere erhvervede romersk Borgerret[1]). Den Fred og Orden, som Kejserdømmet havde bragt, gav sig Udslag i en meget betydelig Samfærdsel[2]), saa meget mere som Romerne over hele det store Rige havde anlagt fortrinlige Landeveje, ligesom der var en livlig Skibsfart, der bragte Korn, Luksusartikler og Slaver fra Provinserne til Rom. Disse gode Samfærdselsmidler var naturligvis en stor Fordel for de kristne Missionærer. Det samme gjaldt

[1]) Saaledes kunde Apostlen Paulus som romersk Borger kræve sig fritaget for at blive pisket og indanke sin Sag for den kejserlige Domstol i Rom (Ap. G. 22, 25-29; 16, 37-39; 25, 11-12). Gentagne Gange var han paa sine Rejser bleven værnet af Øvrigheden mod Pøbelens Mishandlinger, saaledes i Korint, i Efesus og i Jerusalem (Ap. G. 18, 12-16; 19, 31. 35-40; 21, 31-34; 23,12-30). Han kunde derfor af egen Erfaring tale om Øvrigheden som en Guds Tjener, der belønner det gode og straffer det onde (Rom. 13, 1-5).
[2]) En Gravskrift over en frygisk Købmand nævner, at han er sejlet til Italien ikke mindre end 72 Gange.

den Udbredelse, som det græske Sprog dengang havde faaet. Paa Græsk kunde Paulus gøre sig forstaaelig overalt, og dette Sprog, som store Digtere og Filosoffer havde benyttet, var særlig skikket til at udtrykke ophøjede Tanker og dybe Følelser — medens Missionærerne i vore Dage bestandig møder den Vanskelighed, at vedkommende hedenske Folks Sprog mangler Udtryk for de kristelige Forestillinger.

2. Religiøse Forhold. I Romerriget var der paa Kristi Tid en Mængde forskellige Religioner, forskellige efter vedkommende Folks nationale Ejendommelighed og kulturelle Udvikling. I Modsætning til Jødedommen og Kristendommen var de alle polyteistiske. Saaledes havde de gamle Romere en Mangfoldighed af »Særguder«, svarende til Livets forskellige Forhold: en Gud sørgede for Faarene, en anden for Okserne; en Gud fulgte Drengen i Skole, en anden fulgte ham hjem; en udviklede hans Forstand, en anden hans Vilje o. s. v. — en Udstykning af Gudsforholdet, der senere faar sit Sidestykke i den romerske Kirkes Helgendyrkelse. Romerne, der var et praktisk anlagt, nøgternt Folk, hvis særlige Begavelse laa paa det juridisk-politiske Omraade, opfattede Religionen som et Kontraktforhold: naar Menneskene opfyldte deres religiøse Pligter ved nøje at passe den ydre Gudsdyrkelse med dens Ofre og Bønner, kunde de til Gengæld kræve, at Guderne opfyldte deres Pligter ved at drage Omsorg baade for Samfundet og for de enkelte. Denne juridiske Opfattelse af Religionen fandt senere — om end i en noget ændret Form — Indgang indenfor den romerske Kirke.

I Republikkens sidste Tid var der mange, især af de højere Samfundsklasser, der havde opgivet Troen paa de gamle Guder og de fantastiske, ofte anstødelige Myter. Men selv de, der i religiøs Henseende var Skeptikere, ansaa det for deres selvfølgelige Borgerpligt at deltage i den offentlige Gudsdyrkelse; thi Religionen var hos Romerne i udpræget Grad Statsreligion. Alle Begivenheder i det offentlige Liv fandt Sted under Ofre og religiøse Ceremonier, ligesom Præsterne ogsaa var Statens Embedsmænd.

I Kejsertiden mærkes der igen en stærkere religiøs Bevægelse; men den søger for en stor Del ind paa nye Baner. Man begynder at dyrke Kejserne som Guder, ved at ofre til dem, opføre Templer og afholde Fester til deres Ære, saa-

ledes som det allerede tidligere havde været Skik hos Perserne og Ægypterne. Den nærmest liggende Aarsag til **Kejserforgudelsen** var Taknemligheden over, at Augustus havde skaffet Riget Fred efter Borgerkrigenes mange Ulykker. I Kejseren saa man »hele Menneskeslægtens Frelser«, der skulde bringe Verden den længe ventede Guldalder[1]). Kejserdyrkelsen blev en Verdensreligion, hvorom alle de forskellige Folk i Romerriget kunde samle sig, og den imødekom Trangen til at have en synlig Guddom, hvis Tilværelse og Magt ikke kunde betvivles saaledes som de gamle Guders. Det var da ogsaa kun Jøderne og de Kristne, der protesterede mod en saadan Menneskeforgudelse, og det blev den vigtigste Aarsag til Kristenforfølgelserne (§ 7, 2).

Hverken den gamle græsk-romerske Folkereligion med sit overvejende ceremonielle Præg eller Kejserforgudelsen, der egentlig var en religiøs forklædt Patriotisme, formaaede imidlertid at tilfredsstille den religiøse Følelse og Fantasi. Derfor var der mange, som vendte sig til de østerlandske (lilleasiatiske, syriske, ægyptiske og persiske) Religioner, navnlig til de forskellige Former af **Mysterier.** »Mysterierne« var religiøse Samfund, som lovede at meddele Frelse og Udødelighed, Genfødelse og Forening med Guddommen. Disse Goder fik man Del i gennem hemmelighedsfulde Indvielser og sakramentale Handlinger, f. Eks. Tvætninger og Maaltider, hvori Kirkefædrene fandt en djævelsk Efteraben af Kirkens Sakramenter. Disse Mysteriereligioner vandt mange Tilhængere i hele Riget, særlig i Løbet af det 3dje Aarhundrede e. Kr.

Saaledes blev de ægyptiske Guder Isis og Serapis Modeguder i Rom, og ved orientalske Købmænd og Slaver, og endnu mere ved Soldaterne fandt de persiske Mithramysterier en overordentlig Udbredelse. Mithra var oprindelig en oldarisk Lysgud; men efterhaanden smeltede persiske, babyloniske og andre religiøse Forestillinger sammen i Mithradyrkelsen, som derved bliver et betegnende Udtryk for Hedenskabets Synkretisme (ɔ: Religionsblanding). Mithra opfattedes ikke blot som Frugtbarhedens og Krigens Gud, men ogsaa som Sandhedens og Retfærdighedens Gud,

[1]) I et Digt, som er skrevet Aar 40 f. Kr., udtaler Vergil sit Haab om, at der nu skal fødes et Barn, som skal bringe en Guldalder, da Brøden skal udslettes og Freden herske paa Jorden. Paa lignende Maade priser Indskrifter til Augustus' Ære »den guddommelige Kejser«, som Forsynet har sendt Menneskene som en Velgører og Frelser, med hvis Fødsel en ny Tidsregning maa begynde.

hvorfor hans Dyrkere var forpligtede til at kæmpe mod al Usandhed og Uretfærdighed. Til Gengæld hjalp Mithra sine fromme baade i Liv og Død. Gennem hemmelighedsfulde sakramentale Handlinger meddelte han dem legemlig Sundhed, Syndernes Forladelse og Udødelighed, og efter Døden lønnede han dem med evig Salighed. Mere end nogen anden hedensk Religion i Kejsertiden formaaede Mithradyrkelsen at tilfredsstille Menneskers religiøse Fornødenheder. Den blev da ogsaa Kristendommens farligste Medbejler.

I Kejsertiden blev Mithra ofte sammenstillet med Solen. Soldyrkelsen (som ogsaa forekom uden Forbindelse med Mithradyrkelsen) imødekom Trangen til en Verdensreligion, der kunde være fælles for hele det romerske Verdensrige, og vandt derfor stor Udbredelse i det 3dje og 4de Aarhundrede; men til sidst maatte ogsaa Dyrkelsen af »den uovervindelige Sol« vige for Troen paa Kristus som »Verdens Lys«, og Solens Fødselsdag, den 25de December, blev omdannet til en kirkelig Festdag for Jesu Fødsel (§ 9, 2).

3. Filosofien. Mange af de dannede søgte en Erstatning for Religionen i Filosofien. Det var saaledes almindeligt i fornemme romerske Familier at holde en Husfilosof som Sjælesørger, hos hvem man kunde søge Raad i vanskelige Tilfælde og Trøst overfor Døden. Den filosofiske Skole, som i den ældre Kejsertid havde den største Betydning, var **Stoicismen**[1]). Stoikerne lærte, at det højeste Gode var Dyden, nærmere bestemt Selvbeherskelse og Uafhængighed, idet alle ydre Goder maatte betragtes som ligegyldige. Overfor den store Modsætning mellem Dyd og Last var det uden Betydning, om man var rig eller fattig, Herre eller Slave, Græker eller Barbar, Mand eller Kvinde.

Stoiske Filosoffer som Neros Lærer Seneca († 65) og Kejser Marcus Aurelius († 180) har udtalt mange Tanker, som minder om det nye Testamente: Gud er nær ved os, hos os, ja i os; intet er skjult for Gud. Livet er en Kamp, hvor Sjælen kæmper med Kødet, og Døden en Frigørelse, hvorved Sjælen vender tilbage til den evige Hvile. Der er ingen af os, som er uden Fejl. Vi fødes for at hjælpe hverandre; vi er Lemmer paa det ene og samme store Legeme. — Den »Gud«, Stoikerne taler om, er imidlertid ingen personlig Gud, men »Verdenssjælen«, ɔ: den Fornuft eller Kraft, der behersker alt. Gud og Naturen bliver derfor eet[2]), at leve efter

[1]) Stoicismen var stiftet af Grækeren Zenon o. 300 f. Kr. [2]) Stoikeren betragter derfor Livet og Døden med Vismandens vemodige Resignation overfor det uundgaaeligt nødvendige, medens den Kristnes Grundstemning er Barnets glade Tillid til Faderen i Himlen. Hos Marcus Aurelius hedder det: »Det er jo Naturens Lov, som fuldbyrdes, og intet, som sker efter

Guds Vilje kun et andet Udtryk for at leve i Overensstemmelse med Naturen eller med Fornuften. Denne stoiske Panteisme besidder ingen reformatorisk Kraft overfor den herskende Polyteisme. Stoikerne forsvarede nemlig Myterne ved allegorisk Udlægning og deltog uden Betænkelighed i den gængse Gudsdyrkelse. Selv en Mand som Seneca siger, at »vi skal tilbede hele denne uværdige Gudeskare, som lang Tids Overtro har hobet sammen, idet vi bestandig kommer i Hu, at deres Dyrkelse mere grunder sig paa Skik og Brug end paa deres Eksistens«.

4. Sædelige og sociale Forhold. Ogsaa paa det sociale Omraade trængtes der til en Reformation. Det er ikke blot jødiske og kristne, men ogsaa hedenske Forfattere, der klager over den herskende Usædelighed, over de riges vanvittige Luksus og den Grusomhed, som ofte blev udvist imod Slaverne.

Selv en Mand, der ikke var strengere i sit Livssyn end Digteren Horatius, klager over, at »vor Tid, som er rig paa Brøde, har først besmittet Ægteskaberne, Slægten og Husene; fra denne Kilde har Fordærvelsen bredt sig over Fædreland og Folk«[1]). Antallet af Ægteskaber og Fødsler aftog i en betænkelig Grad, og de ægteskabelige Forbindelser var saa løse, at der var Kvinder, som kunde betegne Aarene efter deres forskellige Mænd i Stedet for efter Konsulerne. De mange daarlige Ægteskaber maatte gaa ud over Børnene og deres Opdragelse. Hertil kom, at en romersk Familiefader havde en næsten ubegrænset Magt over Børnenes Liv og Død. Han kunde udsætte sine Børn, hvad der ikke sjældent fandt Sted, især med svagelige Børn, navnlig Piger. Han traf Bestemmelse om Børnenes Opdragelse og Ægteskab. Selv naar Sønnen havde naaet Myndighedsalderen, kunde han ikke erhverve noget som Ejendom uden med Faderens Fuldmagt. Endnu mere afhængig var naturligvis Slavernes Stilling. Den græsk-romerske Kultur var aristokratisk, for saa vidt som den helt igennem hvilede paa Slaveriet som sin Forudsætning. At arbejde for Brødet betragtedes som uværdigt for en fri Mand, og efterhaanden var den frie og besiddende Middelstand, baade paa Landet og i Byerne, for en stor Del bleven afløst

---

dens Love, er ondt« — hos Apostlen Paulus: »Jeg er vis paa, at hverken Død, eller Liv, eller Engle, eller Magter, eller noget nærværende, eller noget tilkommende, eller Kræfter, eller det høje, eller det dybe, eller nogen anden Skabning skal kunne skille os fra Guds Kærlighed i Kristus Jesus, vor Herre« (Rom. 8, 38-39).

[1]) Jfr. Rom. 1, 24-32. — Paa dette Punkt gav Hoffet et slet Eksempel. Augustus, hvis eget Liv var alt andet end ulasteligt, maatte forvise sin Datter Julia fra Rom paa Grund af hendes skamløse Udsvævelser, og Klaudius' Hustruer Messalina og Agrippina vil til alle Tider staa som Typer paa ryggesløse Kvinder. Men naturligvis var der ogsaa dengang lykkelige Ægteskaber, der hvilede paa Kærlighed og Troskab.

af Slaver og frigivne. En romersk Rigmand havde Slaver i hundredvis, og ethvert Slags Arbejde blev udført af sine særlige Slaver. Ifølge romersk Ret var de Herrens Ejendom og betragtedes ikke som Personer, men som Ting. Det er saaledes betegnende, at en anset romersk Forfatter inddeler en Landmands Agerbrugsredskaber i 3 Klasser: stumme (som Vogne), umælende (som Okser) og talende (Slaverne). Uden nogen Beskyttelse i Statens Love var de i et og alt prisgivne deres Herres Luner, hvormed dog ikke skal være sagt, at de altid blev haardt behandlede. Selv om de efter Loven ikke kunde erhverve Ejendom eller indgaa et anerkendt Ægteskab, var der dog mange Herrer, som tillod det.

Kristendommens Forkyndelse af hvert enkelt Menneskes evige Værdi var delvis bleven foregrebet ved Stoikernes Fremhævelse af Humaniteten. De stoiske Filosoffer hævdede nemlig, at alle Mennesker er Brødre, fordi de alle har Guddommen til Fader.

Seneca angreb Gladiatorkampene og formanede til, at man ogsaa skulde betragte Slaverne som Mennesker, ja, han mindede om, at mange fornemme Mænd var Slaver af deres Laster, medens mange Slaver var frie ved deres Dyd. Men det gik Stoicismen som enhver anden Livsanskuelse, at de, der med Munden bekendte sig til den, ofte ikke handlede efter den i Livet. En saadan Uoverensstemmelse mellem Lære og Liv viser netop Seneca, der i smukke Ord talte om Foragt for Verdens Goder paa samme Tid, som han selv var mange Gange Millionær, ligesom han til Trods for sine fortræffelige moralske Grundsætninger affattede den løgnagtige Skrivelse til Senatet, hvormed Nero søgte at besmykke sit Modermord. Hertil kom, at Stoicismen var aandsaristokratisk og ensidig individualistisk. Det var »den vise«, der var Stoikernes Ideal, og de var bange for, at han skulde miste sin egen indre Uafhængighed ved at tage Del i andres Glæder og Sorger. Medlidenhed betragtedes som et Tegn paa Svaghed. Upaavirket af sine Omgivelser og af Livets omskiftende Forhold skulde den vise staa som Klippen i Havet, mod hvilken Bølgerne bestandigt brydes[1]). Som Udtryk for den vises fuldkomne Uafhængighed priste de Selvmord som en med Fornuften stemmende Udgang af Livet.

---

[1]) Det stoiske Ideal af Lidenskabsløshed er beslægtet med det buddhistiske, men forskelligt fra det kristelige. Man tænke f. Eks. paa den barmhjertige Samaritan, som »ynkedes inderligt« (Lk. 10, 33), eller paa Menneskesønnens Medfølelse med alle lidende og sørgende (Mk. 1, 41; 6, 34. Lk. 7, 13; jfr. Joh. 11, 35. Lk. 19, 41), eller paa Paulus' Opfordring til at glæde sig med de glade og græde med de grædende (Rom. 12, 15. 2 Kor. 11, 29). — En anden betydningsfuld Forskel er, at den stoiske Vismand (ligesom den buddhistiske Munk) har en stærkt fremtrædende Bevidsthed om sit eget Værd, medens den Kristne har den ydmyge Følelse af, at det, han er, skylder han Guds Naade (1. Kor. 4, 7; 15, 10).

5. Saaledes var der i Romerriget paa Kristi Tid Trang til en religiøs-sædelig Fornyelse. Verdensriget trængte til en monoteistisk Verdensreligion, der kunde begrunde en Næstekærlighedens Moral. Der var ogsaa forskellige Tilløb dertil, navnlig i Mysterierne og i Stoicismen. Da Kristus ikke havde nogen som helst Berøring med disse Strømninger, forklarer de ikke Kristendommens Tilblivelse, men derimod dens forholdsvis hurtige Udbredelse i Romerriget (§ 7). Desuden havde den jødiske Propaganda (§ 2, 1) beredt Vejen for den kristne Mission.

§ 2. Jødedommen paa Kristi Tid.

1. Jøderne i Adspredelsen. I næsten alle større Byer i Romerriget var der paa Kristi Tid jødiske Menigheder. Fra det 6te Aarhundrede f. Kr. havde der levet Jøder i Babylon og Ægypten; fra Aleksander den Stores Tid († 323) havde de udbredt sig over hele den græsktalende Verden; fra Pompejus' Erobring af Jerusalem (63) havde de vundet Indgang i Vesten, især i Rom. Disse Jøder i Adspredelsen vedblev at staa i Forbindelse med Jerusalem; de sendte aarlige Afgifter til Templet og valfartede dertil paa de store Højtider. Romerne havde tilstaaet dem fri Religionsøvelse og Fritagelse for Krigstjeneste og for Deltagelse i Kejserdyrkelsen, ligesom de havde deres egne Domstole, der dømte efter de jødiske Love. Paa Sabbaten og paa Festdagene mødtes de i Forsamlingshusene (Synagogerne) til Bøn, Oplæsning af Loven og Profeterne, og Prædiken. Denne Skriftlæsning og -udlægning var ikke forbeholdt bestemte Embedsmænd, men kunde udføres af enhver voksen Israelit, som havde Evne dertil. Derfor kunde Jesus prædike i Galilæas Synagoger, og derfor plejede Paulus paa sine Missionsrejser først at prædike for Jøderne i Stedets Synagoge[1]). Dér fik han tillige de af Jødedommen paavirkede Hedninger til Tilhørere. Ganske vist var Jøderne i Almindelighed ilde lidte[2]); man misundte dem de Rigdomme, som de havde erhvervet ved deres Forretningsdygtighed, og forargedes

[1]) Mk. 1. 21. 39. Lk. 4, 16. Ap. G. 13, 14 o. a. [2]) »Antisemitisme« er saaledes ikke en Fremtoning, som kun hører den nyere Tid til; den er heller ikke fremkaldt af Kristendommen, men ældre end denne.

over, at de sondrede sig ud fra deres hedenske Medborgere, og at de ikke vilde vise Guderne den skyldige Ærefrygt. For dannede Hedninger stod Jødedommen med sin billedløse Gudsdyrkelse, Sabbatshvile og Omskærelse som en »barbarisk Overtro«. Paa den anden Side var der dog ikke saa faa religiøse og sædelige Naturer, som følte sig tiltalte af Jødernes Tro paa den ene Gud, den almægtige Skaber og retfærdige Dommer, af deres Udødelighedshaab og messianske Forventninger, og deres forholdsvis høje sædelige Standpunkt. Adskillige Hedninger[1]) traadte ligefrem over til Jødedommen ved at lade sig døbe og omskære; de kaldtes Proselytter og var forpligtede til at holde hele Loven. Men der var langt flere, som stod i et løsere Forhold til Jødedommen, troede paa den ene Gud, deltog i Synagogegudstjenesten og overholdt enkelte af Moselovens Bud, f. Eks. Sabbatsbudet. Saadanne »gudfrygtige Hedninger« omtales flere Gange i det nye Testamente, saaledes Høvedsmanden i Kapernaum, hvis Tro Jesus priser, den ætiopiske Skatmester, som havde været i Jerusalem for at tilbede, og som døbes af Filip, og Kornelius i Kæsarea, som Peter døber[2]). Ogsaa i Beretningerne om Paulus' Missionsrejser tales der ofte om de »gudfrygtige Hedninger«, og de har aabenbart været særlig modtagelige for den kristelige Forkyndelse[3]).

Intetsteds i Adspredelsen havde Jøderne større Indflydelse end i Ægypten, særlig i Aleksandria, Romerrigets vigtigste Handelsby[4]). Her blev **det gamle Testamente oversat paa Græsk,** og denne Oversættelse indeholdt tillige de saakaldte »apokryfe« Bøger, som ikke findes i den hebraiske Bibel.

Denne Oversættelse gaar under Navnet Septuaginta, o: de halvfjerdsindstyve, ud fra det Sagn, at Loven — eller hele det

---

[1]) Antallet af Jøder (og Proselytter) har paa Augustus' Tid beløbet sig til over 4 Millioner, o: 7 p. Ct. af Romerrigets samlede Befolkning (54 Millioner). Dette overraskende høje Tal viser, at de maa have vundet mange Proselytter; men det hedder jo ogsaa, selv om Farisæerne i Palæstina, at de drager om til Vands og til Lands for at vinde een eneste Proselyt (Mt. 23, 15). I endnu højere Grad har Jøderne i Adspredelsen betragtet sig som »et Lys for Hedningerne« (Jes. 42, 6. Rom. 2, 19 f.), hvorfor de med Iver, og ofte med Held, har arbejdet paa at vinde deres hedenske Omgivelser for Jødedommen. [2]) Lk. 7, 1-9, især v. 5. Joh. 12, 20. Ap. G. 8, 27-38; 10, 1-2. 22. I Rom havde Jødedommen en indflydelsesrig Velynder i Neros Gemalinde Poppæa Sabina. [3]) Ap. G. 16, 14; 17, 4 o. a. [4]) I Ægypten var der paa Augustus' Tid 1 Million Jøder, i Aleksandria o. 200,000 (af ½ Million Indbyggere).

gamle Testamente, som det senere hed — var bleven oversat af 72 lærde Jøder, 6 af hver Stamme. Af de »apokryfe« Bøger, som findes optagne i denne græske Bibel, er nogle blot Tilføjelser til Skrifter i den hebraiske Bibel (Tillæg til Esters og Daniels Bøger); men de fleste er selvstændige Skrifter, dels af populærfilosofisk Indhold som Visdommens Bog og Jesu, Siraks Søns, Visdom, dels historiske som de to Makkabæerbøger, dels opbyggelige Fortællinger i foregiven historisk Form som Tobias' og Judits Bøger.

Da Kendskabet til Hebraisk kun var ringe i den gamle Kirke, fik denne græske Oversættelse med Apokryferne langt større Udbredelse end den hebraiske Grundtekst uden disse, og paa Trientermødet 1546 fastslog den romerske Kirke den hidtidige Praksis, at Apokryferne regnedes med blandt de hellige Skrifter. Luther optog dem i sin Bibeloversættelse som et Tillæg, med den indledende Bemærkning, at de ikke holdtes lige med de hellige Skrifter, men dog var nyttige og gode at læse. Derimod har flere reformerte Kirkesamfund udelukket dem af deres Bibeloversættelser; saaledes findes de ikke i det britiske Bibelselskabs Udgaver.

Gennem Septuagintas Oversættelse talte Jødedommen i Tidens Sprog til dannede Hedninger. Der var i Aleksandria ogsaa Jøder, som ved allegorisk Udlægning søgte at finde »en dybere Mening« i det gamle Testamente for derved lettere at kunne forene det med den græske Filosofi, og saaledes hverve Tilhængere for Jødedommen som den sande filosofiske Religion[1]). Overhovedet mærkedes der en Tilbøjelighed til at omdanne Jødedommen fra en Folkereligion til en Verdensreligion ved at stille Monoteismen og Moralen i Forgrunden fremfor Tempeltjenesten og Ceremoniloven. Denne hellenistiske Jødedom har beredt Vejen baade for Kristendommens Udbredelse paa hellenistisk Grund og for den af hellenistisk Aand paavirkede kristne Teologi, der netop fik sit Hovedsæde i Aleksandria (§ 8, 3).

2. Jøderne i Palæstina. I Modsætning til de græsktalende Jøder i Adspredelsen (»Hellenisterne«) brugte de palæstinensiske Jøder (»Hebræerne«) paa Kristi Tid Aramaisk som Talesprog[2]). Hebraisk var dengang et dødt Sprog, og ved Synagogegudstjenesten blev de Stykker af Skrifterne, som op-

[1]) Den mest bekendte af disse jødiske Religionsfilosoffer var Filon, som levede paa Kristi Tid. [2]) At Aramaisk var Jesu Modersmaal, fremgaar af vore Evangelier (Mk. 5, 41; 7, 34; 14, 36; 15, 34). Dog maa han ogsaa have kunnet saa meget Hebraisk, at han ved Synagogetjenesten kunde læse op af Skrifterne (Luk. 4, 16), og saa meget Græsk, at han har kunnet tale med Pilatus uden Tolk.

læstes paa Hebraisk, Vers for Vers oversatte paa Aramaisk. Kendskab til Græsk var meget udbredt i Palæstina; kun ved Hjælp af dette Sprog kunde man gøre sig forstaaelig for de hellenistiske Jøder og for de fremmede. Befolkningen var nemlig stærkt blandet, ikke blot i Samaria og i Østjordanlandet, men ogsaa i Galilæa, der fra gammel Tid kaldtes »Hedningernes Kreds«[1]). Selv i Jerusalem var der Hedninger (romerske Embedsmænd og Soldater), og rundt om i Landet var der en Mængde hellenistiske Stæder, f. Eks. Kæsarea. Derfor er det intet Under, at den græsk-romerske Kulturs Indflydelse ogsaa mærkedes i Palæstina, om end langt mindre end blandt Jøderne i Adspredelsen. Den blev begunstiget af Kong Herodes den Store, som i Samaria og Kæsarea lod opføre Templer for Kejser Augustus[2]). For at vinde Jøderne lod han ogsaa Jerusalems Tempel ombygge paa det prægtigste, straalende af Guld og Marmor; men over Hovedindgangen lod han sætte en gylden Ørn som Tegn paa det romerske Overherredømme, og i selve den hellige Stad lod han opføre et Teater og et Amfiteater.

Forholdet til de fremmede og deres Kultur var et af Stridspunkterne mellem de to vigtigste Partier i Datidens Jødedom, Saddukæerne og Farisæerne. Saddukæerne har vistnok Navn efter Sadok, som var Præst i Jerusalem paa Davids og Salomos Tid, saa at dette Navn betegner dem som Sadoks Efterkommere, ɔ: som Præster i Jerusalem. De havde især Tilhængere blandt de fornemme præstelige Familier, indenfor hvis Kreds Ypperstepræsten paa den Tid blev taget. De bestræbte sig for at staa paa en god Fod med de romerske Magthavere og var i det hele mere politisk end religiøst interesserede. De vilde nøjes med den skrevne Lov og ansaa det ikke for nødvendigt at følge »de gamles Overlevering«, ligesom de forkastede Troen paa en Opstandelse[3]) og Forventningen om en Messias.

I Modsætning til Saddukæerne var **Farisæerne** et udpræ-

---

[1]) Mt. 4, 15. [2]) Ogsaa Herodes' Sønner var byggelystne og arbejdede paa at udbrede den hellenistiske Kultur. Herodes Antipas i Galilæa opførte ved Genesaret Sø en prægtig, halvt hedensk Residensstad, som han kaldte Tiberias efter den romerske Kejser. Filip, der herskede over den nordligste Del af Østjordanlandet, byggede Kæsarea Filippi og Betsaida Julias. [3]) Mk. 12, 18 f. Ap. G. 23, 8.

get religiøst og nationalt Parti, der holdt urokkeligt fast ved Troen paa Gud som Verdens Skaber, Styrer og Dommer, og ved Haabet om de dødes Opstandelse og Messias' Komme. Navnet Farisæere betyder de afsondrede og betegner, at de vilde holde sig borte fra alt urent, ikke blot fra Hedningerne, der jo var »Afgudsdyrkere«, og fra »Toldere og Syndere«, men ogsaa fra hele den uvidende »Hob, som ikke kender Loven«[1]). Ved en punktlig Overholdelse af Lovens og Overleveringens mange Bud[2]), og ved særlig gode Gerninger som Almisse[3]), Bøn og Faste mente Farisæerne at gøre sig fortjente til Løn i det hinsidige og til, at Gud skulde sende »den Salvede« (Messias, Kristus), der tænktes som en Konge af Davids Slægt, der skulde undertvinge Romerne og oprette et stort jødisk Verdensrige[4]).

Udvortes Lovopfyldelse og nationale Messiasforventninger var Farisæernes Hovedejendommelighed, og det var denne Udvorteshed, der fremkaldte det afgørende Brud mellem dem og Jesus. Navnlig var Sabbatsbudet blevet udvidet til at forbyde ethvert som helst Arbejde: man maatte hverken saa eller pløje, bygge eller nedrive, koge eller bage, tænde Lys eller slukke, læse eller skrive. Man maatte ikke gaa mere end 2000 Alen, ikke bære noget fra et Omraade til et andet, og kun, naar der var Livsfare, turde man hjælpe de syge[5]). For fuldt Alvor stredes de skriftkloge om, hvor vidt det var tilladt paa en Sabbat at spise et Æg, som en Høne

---

[1]) Joh. 7, 49. En af de mest bekendte skriftkloge fra Tiden umiddelbart før Kristus, Rabbi Hillel, har udtalt: »Den ulærde frygter ikke Synden, den uvidende er ikke from«. I hvilken Modsætning hertil (og til Stoicismens Lovprisning af »den vise«) staar ikke Jesu Ord, hvor han priser sin Fader, fordi han har aabenbaret for umyndige, hvad der er skjult for vise og forstandige (Mt. 11, 25; 5, 3). Forholdet mellem »Farisæerne« og »de skriftkloge« maa bestemmes saaledes, at Farisæerne var et religiøst Parti, de lovtro, medens »de skriftkloge« var en Stand, de lovlærde, hvis Kald var Studiet og Udlægningen af Loven. De fleste skriftkloge hørte til Farisæerpartiet; men dette talte desuden mange Medlemmer, som ikke var lærde. [2]) Alene den skrevne Lov indeholdt — ifølge de skriftkloges Udregning — 248 Bud og 365 Forbud. [3]) Allerede i Tobias' Bog hedder det, at »Almisse frier fra Døden og udrenser al Synd« (Tob. 12, 13; 4, 11). [4]) Derimod var Tanken om en lidende og døende Messias ganske fremmed for Jødedommen paa Jesu Tid. Derfor kunde Jesu Disciple ikke forstaa hans Ord om sin forestaaende Lidelse og Død (S. 26), og derfor kunde Paulus — ud fra sin egen Erfaring — betegne den korsfæstede Messias som en Forargelse for Jøderne (1. Kor. 1, 23). [5]) Mk. 2, 23-24. Lk. 13, 14. Joh. 5, 10.

havde lagt paa Sabbaten. Paa andre, og langt vigtigere, Punkter kunde de derimod hylde en meget slap Opfattelse; saaledes var der dem, der mente, at Skilsmisse var tilladelig, naar Hustruen mishagede Manden, eller han fandt en anden Kvinde smukkere. Derfor bebrejder Jesus Farisæerne, at de glemmer det store over det smaa, at de afsier Myggen, men nedsluger Kamelen, at de overtræder Guds Bud for at overholde menneskelige Overleveringer[1]). Han klager ogsaa over, at mange af dem var Hyklere, der ikke selv holdt de tunge Bud, som de vilde bebyrde andre med, eller at de, naar de holdt dem, væsentligt havde for Øje at tækkes Mennesker og vinde Ære af dem[2]). Men det nye Testamente viser os ogsaa skriftkloge og Farisæere, som »ikke var langt fra Guds Rige«[3]), retsindige Sandhedssøgere som Nikodemus og ærlige Fanatikere som Saul fra Tarsus.

Dog var det ikke fra Farisæerne, og endnu mindre fra Saddukæerne, at Jesus fik sine første Disciple, men fra de stille i Landet, som »levede retfærdigt og gudfrygtigt og ventede paa Israels Trøst«[4]). Denne Forventning gav sig Udtryk i de saakaldte »Apokalypser« (ɔ: Aabenbaringsbøger), der foregav at bringe Aabenbaringer fra Fortidens store Gudsmænd om de sidste Tider, da de døde skal opstaa, Guds Fjender tilintetgøres, Guds Rige oprettes, og Messias dømme gode og onde. Det ældste af disse apokalyptiske Skrifter er Daniels Bog, som blev skrevet under Antiokus Epifanes' Religionsforfølgelse 167 f. Kr. Senere jødiske Apokalypser gik under Henoks, Moses, Baruks og Esras Navne.

Haabet om Messias' Komme fik nyt Liv, da der atter fremtraadte en stor Profet, **Johannes Døberen,** med Budskabet: »Omvender eder, thi Himmeriget er nær!« Johannes levede som en streng Asket og formanede Folket til Omvendelse; kun ved at bære Frugt, som var Omvendelsen værdig, vilde de kunne undfly Guds nærforestaaende Dom. Tillige krævede han, at de skulde lade sig døbe i Jordanfloden, idet de bekendte deres Synder, som Tegn paa, at de trængte til Omvendelse og Syndsforladelse. Men paa samme Tid udtalte han,

---

[1]) Mt. 23, 23-24. Mk. 7, 8. [2]) Mt. 23, 3-7; 6, 1-2. 5 16. [3]) Mk. 12, 34. [4]) Saaledes skildrer Lukas Sakarias og Elisabet, Simeon og Anna, Josef og Maria (Lk. 1, 6; 2, 25. 38. 41 f.); jfr. ogsaa Bjærgprædikenens Saligprisninger af de fattige i Aanden, de sagtmodige og barmhjertige (Mt. 5, 3 f.).

at efter ham skulde der komme en større, som skulde døbe med hellig Aand og med Ild[1]). Johannes' Fremtræden og det stærke Røre, han vakte, bliver saaledes det sidste og største Vidnesbyrd om, at »Tidens Fylde«[2]) nu var kommen.

KRISTENDOMMENS OPRINDELSE (§ 3—6).

§ 3. Jesus Kristus og Evangeliet.

1. Almindelig Karakteristik. Om Jesu Barndom og Ungdom indeholder vore Evangelier kun faa Efterretninger. De fortæller, at han blev født af Jomfru Maria i Betlehem i Judæa[3]), men voksede op i Nasaret i Galilæa. Her blev han tidligt fortrolig med sit Folks hellige Skrifter, selv om han ikke modtog nogen egentlig skriftlærd Uddannelse. I 30 Aars Alderen lod han sig døbe af Johannes og havde ved denne Lejlighed et Syn, der bestyrkede ham i Troen paa at være »Guds Søn, den elskede«[4]). Efter at Johannes Døber var bleven fængslet (og senere henrettet) af Herodes Antipas, begyndte Jesus sin Virksomhed i Galilæa. Han levede som omvandrende Profet, prædikede i Synagogerne og i Husene, paa Gader og Torve, paa Bjærget og ved Søen, og stadfæstede Ordet ved underfulde Gerninger: »blinde ser, og lamme gaar, spedalske renses, og døve hører, døde staar op, og Evangeliet forkyndes for fattige«[5]). Disse underfulde Helbredelser vakte stor Opmærksomhed, og det samme gjaldt om hans Forkyndelse. Man fandt, at »han lærte som en, der havde

---

[1]) Mk. 1, 2-8. Mt. 3, 1-12; 11, 2-19. Joh. 1, 19-34. Johannes' Daab har sin Tilknytning i gammeltestamentlige Profetord, der taler om Renselse (Jes. 1, 16. Hez. 36, 25. Sak. 13, 1), samt i de jødiske Renselsesskikke, særlig Proselytdaaben; dog var der det ejendommelige ved Johannes' Daab, at ikke Hedninger, men »Abrahams Børn« maatte underkaste sig den. [2]) »Da Tidens Fylde kom, udsendte Gud sin Søn, født af en Kvinde, født under Loven« (Gal. 4, 4). [3]) Lk. 2, 1-7. Mt. 2, 1. Naar Jesus skal have oplevet det betlehemitiske Barnemord under Herodes den Store, som døde i April 750 efter Roms Anlæggelse, kan han ikke være født senere end i Slutningen af 749. Men da man i den ældre Middelalder begyndte at regne Aarene efter Kristi Fødsel, antog man, at denne Begivenhed havde fundet Sted Aar 754. Der er altsaa i vor Tidsregning en Fejl paa mindst 5 Aar. Jesu Dødsaar har vistnok været Aar 29 eller 30. [4]) Mk. 1, 9-11, jfr. allerede Lk. 2, 49. [5]) Mt. 11, 5.

Myndighed, og ikke som de skriftkloge«[1]). Medens de altid paaberaabte sig Fortidens store Autoriteter (Loven, Profeterne og de ældre Rabbinere), hentede Jesus sin Myndighed umiddelbart fra Gud. Hans Forkyndelse var i udpræget Grad praktisk og usystematisk, idet han søgte at udtrykke den Sandhed, som Øjeblikket krævede, saa kraftigt og virkningsfuldt som muligt. Formen for hans Forkyndelse viser ham som en uforlignelig religiøs Folketaler; i korte Fyndord, ofte tilspidsede som Paradokser, i drastiske Billeder og anskuelige Lignelsesfortællinger forkyndte han om Guds Rige, snart med henrivende Mildhed, snart med indtrængende Formaning, snart med skærende Ironi.

Mange sluttede sig til ham, ikke af »de vise og forstandige«, men af »de umyndige«[2]), ulærde Smaafolk, jævne Fiskere, Haandværkere og Kvinder. Af denne Discipelskare udtog han en snævrere Kreds, de 12 Apostle, der gennem det stadige Samliv med ham skulde dygtiggøres til at blive hans Medarbejdere og udsendes i hans Gerning[3]).

Helt igennem knytter Jesus sin Forkyndelse til den gammeltestamentlige Aabenbaring. Naar han taler om Faderen i Himlen og om Guds Rige, naar han indskærper Kærlighed til Gud og Næsten, naar han betegner sig selv som Guds Søn og Menneskesønnen, benytter han Forestillinger, der allerede findes i det gamle Testamente. Derfor kan han ogsaa sige, at han ikke er kommen for at nedbryde Loven eller Profeterne, men for at fuldkomme (ɔ: for at bringe Guds Hensigt med Loven og Profeterne til sit fuldkomne Udtryk[4]). Men paa den anden Side uddyber og inderliggør han disse Forestillinger, saa at hans Opfyldelse af Aanden i det gamle Testamente fører ud over dets Bogstav.

2. Jesu Forkyndelse om Gud og Guds Rige. Baade for det gamle Testamente og for Senjødedommen var Gud først og fremmest Herre, Konge og Dommer, den almægtige, hellige og retfærdige, medens Naaden og Barmhjærtigheden var mere tilbagetrædende. I det gamle Testamente anvendes Fadernavnet sjældent om Gud, og da for at betegne hans Forhold til Israels Folk[5]); i den senere Jødedom bruges det oftere, ogsaa om Guds Forhold til den enkelte[6]), om end ikke saa

[1]) Mk. 1, 22. Joh. 7, 15. 46. [2]) Mt. 11, 25. [3]) Mk. 3, 13-19. [4]) Mt. 5, 17. 21-48. [5]) 5. Mos. 32, 6. Jer. 31, 9. Jes. 63, 16. [6]) Sir. 23, 1. Visd. 2, 16-18.

ofte som »Himlen«, »den Højeste« og andre Betegnelser, der fremhæver Gud som den uendelig ophøjede. Men i Jesu Forkyndelse om Gud indtager Fadernavnet den centrale Plads. Han lærer sine Disciple at paakalde Gud som Fader (Fadervor[1]), og han forkynder om den himmelske Fader, som er den fuldkomne Kærlighed, som lader sin Sol opgaa over onde og gode, som sørger for Himlens Fugle og Markens Liljer, saa meget mere da for sine Børn, hvem han giver gode Gaver, naar de beder ham derom, og tilgiver deres Synd, naar de vender sig til ham i Anger og Tro (Lignelsen om den fortabte Søn)[2]). En saadan Fader er Gud ikke blot for Israels Folk, men for de enkelte. Hver enkelt Menneskesjæl har nemlig en ubetinget Værdi i Guds Øjne[3]). Som den kærlige Fader er Gud Genstand for Tro, ɔ: en urokkelig Tillid, som kan overvinde enhver Bekymring og enhver Frygt[4]). Jesu urokkelige Tro paa Guds Kærlighed og Magt giver hans Ord — trods den uforbeholdne Omtale af Lidelsen og det onde — en lys og sejrsvis Grundtone. Med Rette stod hans Forkyndelse for den ældste Overlevering som et Evangelium, ɔ: et glædeligt Budskab[5]).

Den barmhjærtige Fader er tillige den myndige Herre, der kræver Menneskets udelte Tjeneste, den mægtige Konge og den retfærdige Dommer. En fremskudt Plads i Jesu Evangelium indtager »Guds Rige« eller »Himmelriget«, ɔ: Guds Kongeherredømme. Jesu Forkyndelse om Guds Rige er ikke blot »eskatologisk«, ɔ: taler ikke blot om, at Guds Kongedømme skal blive virkeliggjort i Fuldendelsen[6]), men ogsaa om, at det allerede hører Nutiden til. Jesus forkynder, at Guds Rige allerede er midt iblandt dem; det er kommet til Verden i hans Person og virkeliggøres gennem hans Ord og Gerninger[7]). Guds Rige er ikke af denne Verden; men det er her i Verden, hvor det vokser ligesom Sæden og gennemtrænger sine Omgivelser ligesom Surdejen[8]), for til sidst at aabenbares i sin fuldkomne Skikkelse ved Jesu Genkomst. Dette Guds Rige er det højeste Gode for Menneskene, paa een Gang

[1]) Mt. 6, 9. Lk. 11, 2. [2]) Mt. 5, 45. 48; 6, 25-32; 7, 7-11. Lk. 15, 11-32. [3]) Lk. 15, 7. 10. 24. 32. Mt. 18, 12-14; 10, 29-31. [4]) Mt. 6, 25 f. Mk. 5, 36. [5]) Mt. 11, 5. Lk. 4, 18. Mk. 13, 10; 14, 9; 1, 14. Jfr. Bjærgprædikenens Saligprisninger Mt. 5, 3-12. [6]) Mk. 9, 1. Mt. 6, 10. [7]) Lk. 17, 20-21 (der vistnok hellere maa oversættes: midt iblandt eder — end: inden i eder). Mt. 11, 2-6. 11-12; 12, 28. [8]) Joh. 18, 36. Mk. 4, 26-32. Mt. 13, 31-33.

Guds ypperste Gave[1]) og Menneskets eneste ubetingede Maal, som det af hele sin Sjæl maa søge at sætte al sin Offervillighed ind paa at naa[2]).

Medens Profeternes Skildringer af Guds Rige og Senjødedommens Forventninger indeholdt Tanken om Israels Sejr over Fjenderne, har Jesu Forkyndelse overvundet denne nationale Begrænsning. Det Guds Rige, Jesus forkynder, er ganske upolitisk og almenmenneskeligt. Det er ikke Israels, men Guds Verdensherredømme; dets Modsætning er Satans Rige, og ikke Romerriget. Guds Aabenbaring i den gamle Pagt havde ganske vist gjort Jøderne til »Rigets Børn«; derfor skulde Rigets Evangelium først bringes til »de tabte Faar af Israels Hus«[3]). Men Jesus forudsaa, at Israels Folk som Helhed vilde forkaste Evangeliet. Derfor vilde Guds Straffedom ramme det genstridige Folk tillige med Hovedstaden og Templet[4]). Og ligesom Jesus selv lejlighedsvis havde taget sig af Samaritanere og Hedninger[5]), saaledes forkyndte han, at mange skulde komme fra Øst og Vest og faa Del i Guds Rige i Stedet for Israel[6]), ligesom de gamle Profeter allerede havde varslet, at Hedningerne skulde faa Del i Frelsen[7]).

3. Jesu Forkyndelse om Guds Vilje (Loven). Guds Riges Gave kan man ikke bevare, hvis man ikke adlyder Guds Vilje. Da Gud er »den ene gode«, maa han kræve Lydighed af Menneskene[8]). Derfor kalder Jesus Mennesker til Omvendelse og Tro, formaner til at gaa ind i Guds Rige gennem Omvendelsens snævre Port og vandre ad Selvfornægtelsens og Helliggørelsens trange Vej[9]). For Jesus var Guds Vilje udtrykt i Loven; men ogsaa Loven inderliggør han derved, at han i Bjærgprædikenen udtaler sin Fordømmelse ikke blot af de syndige Handlinger, men ogsaa af de syndige Tanker, hvoraf Handlingerne udspringer: ikke blot Mord, men ogsaa Vrede er Synd, ikke blot den ukyske Handling, men ogsaa den ukyske Tanke[10]). Jesu Moral er saaledes en Sindelagets Moral. Alle Lovens mange enkelte Bud samler han i det

[1]) Mt. 25, 34. Lk. 12, 32; 14, 16 f. [2]) Lignelsen om Skatten og Perlen: Mt. 13, 44-45. Mk. 9, 43-48. [3]) Mt. 10, 5-6; 15, 24. [4]) Mk. 12, 1-12; 13, 2. Mt. 23, 34-38. [5]) Lk. 17, 11-19. Joh. 4. Mk. 7, 24-30. Lk. 7, 1-10. [6]) Mt. 8, 11-12; 21, 21-23; 22, 8-10; 24,14; 28, 18-20. Joh. 10, 16. [7]) Jes. 2, 2-4; 42, 1. 6; 49, 6; 60, 3. [8]) Mk. 10, 18-19. [9]) Mk. 1, 15. Mt. 7, 13-14. [10]) Mt. 5, 21-22. 27-28.

dobbelte Kærlighedsbud: du skal elske Herren din Gud af hele dit Hjerte, og du skal elske din Næste som dig selv[1]). Kærligheden til Gud skal vise sig i Kærlighed til Næsten — derved sætter Jesus en uopløselig Forening af Religion og Moral. Religionen bliver moralsk, og Moralen religiøs. »Min Næste« bliver enhver, som jeg møder i Livet, og som trænger til min Hjælp, uden Hensyn til hvilken Nation, Religion og Stand han tilhører, saaledes som det fremgaar af Lignelsen om den barmhjertige Samaritan[2]). Kærligheden skal ikke blot være en Stemning, men vise sig i en fast Vilje og en virksom Handlen; dens Ytringsformer er at tjene, give og tilgive. Den skal omfatte de nødlidende, ja endog vore personlige Fjender[3]). Guds Kærlighed er Forbilledet for vor Kærlighed og Kilden til den, idet vor Kærlighed blot er et naturligt Udtryk for Taknemligheden imod Gud, som først har vist sin store Barmhjertighed imod os.

4. Jesu personlige Liv. Jesu Forkyndelse om Gud og hans Vilje udsprang ikke af en abstrakt filosofisk Tænkning, men af hans egen personlige Livserfaring. Han ikke blot forkyndte Evangeliet, han levede det. Hos ham var Ord og Gerning eet. Han elskede Gud af hele sit Hjerte. Han levede i ubetinget Tro paa Gud og Lydighed mod hans Vilje,

---

[1]) Mk. 12, 28-34. Begge disse Bud findes allerede i det gamle Testamente (5. Mos. 6, 5; 3. Mos. 19, 18), men kun som enkelte Bud blandt en Mangfoldighed af store og smaa Bud, ligesom »Næsten« her kun betegner Landsmanden. Mt. 7, 12 findes i den mindre fordringsfulde negative Form (»Du maa ikke gøre imod din Næste, hvad der er dig selv ukært«) hos Jesu ældre samtidige, Rabbi Hillel, og hos Kong-tse i Kina (o. 500 f. Kr.). Det positive Krav paa Kærlighed og Velvilje overfor alle Mennesker, selv overfor Fjenderne (men uden den religiøse Begrundelse ved Henvisningen til Guds Kærlighed), er før Jesu Tid udtalt af Buddha i Indien og Lao-tse i Kina, senere — vistnok dog uafhængigt af Kristendommen — af Kejser Marcus Aurelius. [2]) Lk. 10. 25-37. [3]) »Den, som vil blive stor iblandt eder, skal være eders Tjener« (Mk. 10, 43). »Giv den, som beder dig, og vend dig ikke fra den, som vil laane af dig« (Mt. 5, 42). »Jeg var hungrig, og I gav mig at spise; jeg var tørstig, og I gav mig at drikke; jeg var fremmed, og I tog mig hjem til eder; jeg var nøgen, og I klædte mig; jeg var syg, og I besøgte mig; jeg var i Fængsel, og I kom til mig . . . Hvad I har gjort imod een af disse mine mindste Brødre, har I gjort imod mig« (Mt. 25, 34-40). »Tilgiver af Hjertet, enhver sin Broder, ligesom den himmelske Fader har tilgivet eder« (Mt. 18, 21-35; 6, 12. 14-15). »Elsker eders Fjender, velsigner dem, som forbander eder, gører dem godt, som hader eder, og beder for dem, som krænker eder og forfølger eder, for at I maa vorde eders Faders Børn, han, som er i Himlene . . . Værer da fuldkomne, ligesom eders himmelske Fader er fuldkommen« (Mt. 5, 43-48).

og i uafladelig Bøn til ham. Kraften til sine Undergerninger hentede han fra Bønnen til Gud[1]). Og han elskede Menneskene af hele sit Hjerte. Lige saa stræng som han var overfor Farisæismens Udvorteshed, Selvretfærdighed og Hykleri[2]), lige saa medfølende var han med alle lidende[3]), lige saa mild imod alle angergivne Syndere[4]). Som Hyrden opsøger det tabte Faar, som Lægen antager sig de syge, saaledes vendte han sig med Forkærlighed til de ulykkelige og forkomne, de foragtede og fortabte. Derfor flokkedes alle Toldere og Syndere om ham, til Anstød for de selvretfærdige Farisæere[5]). Der var ogsaa mange, som forargedes over, at han — i Stedet for at udmærke sig ved en iøjnefaldende Askese saaledes som Johannes Døberen — spiste og drak som et almindeligt Menneske, hvorfor man spottede ham som en Fraadser og Dranker[6]). Sine Disciple lærte han at bede om det daglige Brød, i Tillid til, at naar Gud har givet os Livet, vil han ogsaa give os Maden og Klæderne[7]), og hans mange Helbredelsesundere viste, hvilken Værdi han tillagde den legemlige Sundhed. Han deltog ofte i Gæstebud, og det første Under, der berettes om ham, var, at han forvandlede Vand til Vin ved et Bryllup[8]). Overhovedet søger man forgæves hos ham Asketens Ringeagt for Familielivet, for Kvinden og Børnene. Han betragtede det uopløselige Ægteskab som en af Gud indstiftet Ordning, og han talte om Guds Rige i Billeder fra Brylluppet og Familielivet[9]). I hans Discipelkreds var der Kvinder[10]) lige saa vel som Mænd, og han velsignede Børnene og sagde, at Guds Rige hører saadanne til; Barnets tillidsfulde og modtagelige Sind er forbilledligt for hans Disciple[11]). Hvor meget han end fremhævede Guds Rige som det højeste Gode, den eneste ubetingede Livsværdi, og krævede, at man i Konfliktstilfælde skulde ofre et hvilket som helst jordisk Gode, ja endog selve Livet, saa var hans Livsopfattelse dog ikke asketisk. Den Forsagelse, som han krævede, betragtede han ikke som et i og for sig attraaværdigt Maal, men kun som et i visse Til-

[1]) Mk. 1, 35; 6, 41; 7, 34; 9, 29; 14, 32-39. Joh. 11, 41. [2]) S. 16. [3]) S. 10 Anm. 1. [4]) Lk. 7, 36-50; 23, 39-43. Joh. 8, 3-11. [5]) Lk. 15, 1-2; 19, 7. Mk. 2 16. [6]) Mt. 11, 19. [7]) Mt. 6, 11. 25-34. [8]) Joh. 2, 1-11. [9]) Mk. 10, 6-9; 2, 19. Mt. 7, 9-11; 22, 2 f.; 25, 1 f. Lk. 15, 11 f. [10]) Mk. 15, 40-41. Lk. 8, 1-3; 10, 38-42. [11]) Mk. 10, 13-16; Mt. 18, 2-6.

fælde nødvendigt Middel til Personlighedens Frigørelse og fulde Hengivelse til Gud i Jesu Efterfølgelse[1]). Jesus delte heller ikke Asketens Ligegyldighed eller Ringeagt for Naturen og Arbejdet. Naturen var hans Faders Værk; Solen og Regnen, Fuglen og Liljen mindede ham om Guds Godhed og Magt[2]). Og ligesom han selv havde været Bygningsarbejder[3]), inden han begyndte sin profetiske Virksomhed, saaledes talte han om Guds Rige i Lignelser, hentede fra det menneskelige Arbejde, Bygmesterens og Købmandens, Hyrdens og Fiskerens, Sædemandens og Vingaardsarbejderens.

Jesu Aandeliggørelse af Loven og Profeterne bragte ham i skarp Modsætning til Farisæernes Udvortesgørelse, navnlig gav hans forskellige Helbredelser paa Hviledagen Anledning til flere Sammenstød med dette mægtige Parti[4]), baade i Galilæa og i Jerusalem, hvor han gentagne Gange var paa de store Fester, især Paasken.

5. Jesu Forkyndelse om sig selv. Allermest var det dog Jesu Tale om sig selv, der vakte Farisæernes Modstand. Det nye hos Jesus var ikke hans Forkyndelse om Guds Faderkærlighed og Menneskers Broderkærlighed, der i Grunden kun er en Sammenfatning af Profeternes og Salmisternes Fromhed. Det egentlig nye og afgørende ligger i Jesu Personlighed og i hans Forkyndelse om sig selv. Medens han har saa skarpt et Blik for Synden hos andre[5]), taler han aldrig om nogen Synd hos sig selv; med Døden for Øje beder han om Syndsforladelse, ikke for sig selv, men for sine Fjender[6]). Derimod henviser han til sig selv som det ubetingede Forbillede, som den, man ikke kan overbevise om nogen Synd[7]). Andre meddeler han Syndsforladelse[8]), ja han udtaler, at han vil give sit Liv som en Løsepenge for mange og udgyde sit Blod til deres Synders Forladelse[9]). Han betegner sig som den, der er større end Templet og Hviledagen, større end Salomo og Jonas, større end Moses og Loven, større end Him-

[1]) Jesu Formaning: »Dersom dit højre Øje forarger dig, saa riv det ud, og kast det fra dig« (Mt. 5, 29) er jo baade betinget (»dersom«) og individuel (»dit Øje«, »forarger dig«). [2]) Mt. 5, 45; 6, 26-30. [3]) Mk. 6, 3. [4]) Mk. 2, 23 — 3, 6. Joh. 5. 9. [5]) Mt. 7, 11. Mk. 7, 21-23. Joh. 8, 7. [6]) Lk. 23, 34. [7]) Mt. 11, 29. Joh. 8, 46. [8]) Mk. 2, 5. Lk. 7, 48. [9]) Mk. 10, 45; 14, 24. Mt. 26, 28. Udtrykket »Løsepenge« skal naturligvis ikke presses; men Tanken er, at Menneskesønnen hengiver sit jordiske Liv for derved at fri Menneskene

lens Engle[1]). Den største af alle Profeterne, Johannes Døberen, er mindre end den mindste i det Guds Rige, hvis Konge Jesus er[2]).

Jesus betragter altsaa ikke sig selv som en almindelig Lærer, heller ikke blot som en Profet, men som Messias, o: som den højeste menneskelige Repræsentant for Gud. Derfor tager han imod Peters Bekendelse, at han er Kristus, og ved Indtoget i Jerusalem lader han sig hylde som Messias[3]). Men Jesus har aandeliggjort den jødiske Messiasforestilling og afstrejfet dens nationale Begrænsning. Allerede det, at han fortrinsvis bruger Udtrykket »Menneskesønnen« som messiansk Selvbetegnelse[4]), og ikke det mere populære Udtryk »Davidssønnen«, viser, at han ikke først og fremmest har følt sig som Jøde, men som Menneske. Hans messianske Kald gaar ikke ud paa at være Jødernes Konge, men paa at være Synderes Frelser. Og han lærer sine Disciple, at »Menneskesønnen« maa lide og dø, førend han kan komme igen i sin Faders Herlighed. For ham som for dem gaar Vejen til Herligheden gennem Selvfornægtelse og Lidelse[5]).

Foruden som »Menneskesønnen« betegner Jesus sig selv som »Guds Søn«, o: den elskede og udvalgte, der ejer Faderens fulde Kærlighed og Fortrolighed, og som derfor er den eneste, der fuldt ud kan aabenbare Gud for Menneskene. »Ingen kender Sønnen uden Faderen, og ingen kender Faderen uden Sønnen, og den, for hvem Sønnen vil aabenbare ham«[6]). Og vel at mærke, han er Guds Søn i enestaaende Forstand, til Forskel fra, at ogsaa de troende kan kaldes Guds Børn. Derfor betegner han Gud som »min Fader« og »eders Fader«; men han sammenfatter sig aldrig med Disciplene og siger »vor Fader«[7]). Til Jesu enestaaende Forhold til

---

fra Synden og Døden. Nadverordene betegner Jesu frivillige Selvhengivelse i Døden som Grundlaget for en ny Pagt mellem Gud og Mennesker, hvorved Menneskene faar Syndernes Forladelse (jfr. 2 Mos. 24, 8. Jer. 31, 31-34).

[1]) Mt. 12, 6-8. 41-42; 5, 21 f. (»der er sagt til de gamle . . . men jeg siger eder«). Mk. 13, 32. [2]) Mt. 11, 11; 13, 16-17. [3]) Mk. 8, 27-30; 11, 8-10. Jfr. Mt. 11, 2-6. [4]) »Menneskesønnen« betyder Mennesket (fremfor andre), det særlige, af Gud udvalgte Menneske, ved hvem Gud vil fuldføre sin Dom — jfr. Dan. 7, 13 f., som Jesus i sit Selvvidnesbyrd for Synedriet hentyder til (Mk. 14, 62). [5]) Mk. 8, 31-38; 10, 42-45. Jfr. Skildringen af den sagtmodigt lidende »Herrens Tjener« i Jes. 52, 13—53, 12. [6]) Mt. 11, 27. Joh. 14, 6. 9. [7]) I Fadervor gaar Tiltalen »vor Fader« paa Disciplenes Forhold til Gud; det vilde nemlig ganske stride mod Evangeliernes Kristusbillede at antage, at Jesus selv skulde have bedet den femte Bøn.

Gud svarer, at han af sine Disciple kræver enestaaende Ofre: den, der vil være hans Discipel, maa »hade sin Fader og Moder og Hustru og Børn, ja endog sit eget Liv«, »fornægte sig selv og tage sit Kors op« for at følge Jesus, hvorimod den, der mister sit Liv for hans Skyld, skal frelse det[1]). Ved Verdens Ende skal han komme igen i sin Faders Herlighed med de hellige Engle[2]), og han skal dømme efter, om man har bekendt sig til ham og tjent ham ved at tjene hans Brødre[3]).

Ved denne enestaaende Selvbevidsthed skiller Jesus sig ud fra alle Religionshistoriens og Kirkehistoriens banebrydende Aander[4]). Flere af dem har betragtet sig som Profeter, udsendte af Guddommen; men ingen har tillagt sig en saadan enestaaende Betydning. Jesus derimod har ikke blot talt saaledes om sig selv, men han har formaaet at gøre et saa overvældende Indtryk af guddommelig Kærlighed og Hellighed, at hans Disciple baade dengang og ned igennem Tiderne ikke har kunnet opgive Troen paa, at dette enestaaende Selvvidnesbyrd er Sandhed og ikke afsindigt Sværmeri. Overhovedet har ingen Personlighed i Historien øvet en saadan Magt, som Jesus, der har været elsket og tilbedt, hadet og bekæmpet som ingen anden.

6. Jesu Død og Opstandelse. Ligesom det er Jesu Selvvidnesbyrd, der i vore Dage især vækker Forargelse, saaledes var det ogsaa det, der fik hans samtidige til at korsfæste ham. Kort efter, at hans Disciple ved Indtoget i Jerusalem havde hyldet ham som Messias, lod Raadet ham fængsle, og da han under Forhøret havde erklæret, at han var »Kristus, den højlovedes Søn«, og at de skulde »se Menneskesønnen sidde ved Kraftens højre Haand og komme med Himmelens Skyer«, blev han dømt til Døden som Gudsbespotter[5]). Den

---

[1]) Lk. 14, 26-27. Mk. 8, 34-37. Mt. 10, 37-39. [2]) Mk. 8, 38; 13, 26. Mt. 24-25. [3]) Mt. 10, 32-33; 25, 31-46, især v. 40. — Mk. 9, 1; 13, 30. Mt. 10, 23 skildrer Menneskesønnens Komme som nærforestaaende, hvad der stemmer med, at de gamle Profeter ventede Messias' Komme, og de første Kristne ventede Jesu Genkomst som nærforestaaende (S. 45[4])). Men den nøjagtige Dag og Time ved ingen, heller ikke Sønnen (Mk. 13, 32), ligesom der i Jesu Forkyndelse ogsaa er Antydning af, at Herren tøver med at komme (Mt. 24, 48; 25, 5. 19 — jfr. 24, 6. 14). [4]) Man tænke paa, hvem man vil: Moses eller Profeterne, Zaratustra, Buddha eller Muhammed, Kong-tse eller Lao-tse, Sokrates eller Platon, Augustinus eller Luther. [5]) Mk. 14, 61-64; 15, 2. 26.

romerske Landshøvding Pontius Pilatus turde ikke andet end føje de ophidsede Jøder, stadfæstede Dommen og lod »Jødernes Konge« korsfæste.

Jesus selv var forberedt paa at skulle dø, det viser hans Ord ved Nadverens Indstiftelse og hans Sjælekamp i Getsemane. Han havde ogsaa forudsagt sine Disciple, at Menneskesønnen skulde lide meget og ihjelslaas, og derefter opstaa[1]). Men de havde ikke forstaaet disse Ord, som de ikke kunde faa til at stemme med de gængse Forestillinger om Messias. Derfor var Jesu Korsfæstelse et frygteligt Slag for dem. Lige til det sidste havde de ventet, at han skulde oprette Messiasriget, og nu syntes alt at være tabt[2]). Men da vaktes deres Tro og Haab paa ny ved den opstandne Herres Aabenbarelser[3]), der forvissede dem om at eje en levende Herre og Frelser, som kaldte dem til at forkynde Evangeliet for alle Folk[4]). Saaledes blev Kristi Opstandelse Midtpunktet i den første Menigheds Tro og Bekendelse[5]).

§ 4. Den jødekristne Menighed.

1. **Menighedens Tilblivelse.** Paa **Pinsedag,** 7 Uger efter Jesu Opstandelse, traadte hans Disciple første Gang offentligt frem i Jerusalem. Pludseligt følte de sig grebne af Guds Aand og begyndte at »tale med Tunger« (S. 42), hvorefter **Peter** vidnede, at den korsfæstede Jesus fra Nasaret var den af Gud oprejste Herre og Kristus. Adskillige tog imod dette Vidnes-

[1]) Mk. 8, 31-33; 10, 32-34. 45; 14, 22-25. 33-36. [2]) Lk. 24, 19-21. [3]) Dette bratte Omslag fra Modløshed til Tro taler imod den Opfattelse, at det kun skulde være »Visioner«, o: blot indbildte Syner, som havde deres naturlige Forklaring i Disciplenes ophidsede og overspændte Sindstilstand. I Virkeligheden er de saa langt fra at tro, at Jesus skal opstaa, at de endog tvivler om, at han er opstanden (Lk. 24, 11. 21-24. Mt. 28, 17. Joh. 20, 25). Det er altsaa ikke Troen paa, at Jesus skal opstaa, der har fremkaldt Aabenbarelserne, men det er Aabenbarelserne, der har fremkaldt Troen paa, at han er opstanden. »Visionshypotesen« formaar heller ikke at give nogen tilfredsstillende Forklaring af den tomme Grav og af de formentlige Visioners hurtige Ophør (efter 40 Dages Forløb), ligesom det ogsaa — rent historisk set — bliver vanskeligt at antage, at den kristne Menighed med dens Livskraft og moralske Styrke skulde hvile paa en Illusion. [4]) Mt. 28, 18-20. Mk. 16, 15. Lk. 24, 47. Joh. 20, 21. Ap. G. 1, 8. [5]) Ap. G. 1, 22; 2, 32. 3, 15; 4, 2. 10; 5, 30; 10, 40; 13, 30; 17, 31. Rom. 1, 4. 1 Kor. 15. 1 Pet. 1, 3 o. a.

byrd og lod sig døbe, og saaledes stiftedes i Jerusalem den første Menighed af kristustroende Jøder. De samledes om »Apostlenes Lære, Samfundet, Brødets Brydelse og Bønnerne«[1]). De følte sig som een stor Familie, som »Brødre«, og den stærke Samfundsfølelse fik flere til at sælge deres Ejendom og bringe Pengene til Apostlene, for at de skulde uddele dem blandt de fattige. Dette fortælles f. Eks. om Barnabas, en hellenistisk Jøde fra Kypern[2]). Et saadant Tilløb til Ejendomsfællesskab omtales kun i den jerusalemske Menighed, og dér kun i den allerførste Tid. Det var ganske frivilligt[3]) og synes i Længden ikke at have vist sig praktisk, i ethvert Tilfælde maatte Paulus snart i de hedningekristne Menigheder foretage Indsamlinger til den fattige Modermenighed i Jerusalem. Heller ikke denne første Menighed, hvor Kærligheden var saa levende, var fuldkommen og uden Pletter, det viser Ananias' og Safiras Historie[4]). Modsætningen mellem »Hellenister« og »Hebræere« (S. 13) synes ogsaa at være traadt frem indenfor Menigheden; i ethvert Tilfælde klagede Hellenisterne over, at deres Enker blev tilsidesatte ved den daglige Uddeling[5]). For at raade Bod herpaa udvalgte Menigheden 7 ansete Mænd, som Apostlene under Bøn og Haandspaalæggelse indviede til Fattigforstandere. Den mest bekendte af disse er Stefanus.

2. Jødekristne og Jøder indtil Aar 70. I Begyndelsen var der ikke saa dyb en Kløft mellem Jøder og Kristne som senere. De første Kristne overholdt Moseloven, deltog i Tempel- og Synagogetjenesten[6]) og levede i det hele som fromme Jøder, der kun havde den Særmening, at den korsfæstede Jesus fra Nasaret var den forjættede Messias, hvem Gud havde oprejst fra de døde[7]). Men netop Vidnesbyrdet om Jesu Opstandelse maatte forbitre dem, der havde ladet Jesus henrette. Peter og Johannes, Menighedens Hovedledere, blev derfor stævnede for Raadet, som forbød dem at prædike, og da de overtraadte Forbudet i den Overbevis-

[1]) Ap. G. 2, 42 jfr. § 6. [2]) Ap. G. 4, 32-37. [3]) Ap. G. 5, 4. [4]) Ap. G. 5, 1-11. Det var et Ægtepar, der solgte deres Ejendom og gav en Del af Købesummen til Peter under Foregivende af, at det var det hele; i dette Ægtepars pludselige Død saa man Guds Straffedom over Bedrageriet. [5]) Ap. G. 6, 1-6. [6]) 2, 46; 3, 1; 10, 14; 11, 2-3; 21, 20-24. [7]) Udadtil fremtraadte de som »Nasaræernes Parti«, til Forskel fra Farisæernes og Saddukæernes Partier (Ap. G. 24, 5, jfr. 5, 17; 15, 5).

ning, at »man bør adlyde Gud mere end Mennesker«[1]), lod Raadet dem piske. Endnu stærkere Modstand rejste der sig mod **Stefanus.** Han synes nemlig i højere Grad end Apostlene at have haft Øje for Forskellen mellem Kristendom og Jødedom. I ethvert Tilfælde blev han anklaget for at have talt bespotteligt imod Templet og imod Loven ved at sige, at Jesus (ved sin Genkomst) vilde afskaffe Tempeltjenesten og Moseloven, og i sin Forsvarstale for Raadet fremhævede han, at Guds Aabenbaring ikke havde været bundet til det hellige Land eller til Templet, ligesom han i skarpe Ord bebrejdede Jøderne deres Modstand mod Profeterne og mod Jesus[2]). I Forbitrelse herover stormede Mængden ind paa ham, slæbte ham udenfor Staden og stenede ham, medens han bad for sine Fjender. Dette blev Indledningen til en større Forfølgelse af Menigheden i Jerusalem, som særlig den senere Hedningeapostel Paulus tog virksom Del i[3]).

Denne første Kristenforfølgelse kom imidlertid kun til at tjene til Evangeliets videre Udbredelse, idet de Kristne, som flygtede fra Jerusalem, forkyndte Ordet, hvor de kom hen. En anden af de 7 Fattigforstandere, Filip, vandt mange af Samaritanerne og døbte en ætiopisk Skatmester, en »gudfrygtig Hedning«, som havde været i Jerusalem for at tilbede[4]). Ogsaa Peter deltog i denne Missionsvirksomhed, bl. a. døbte han Kornelius, en gudfrygtig hedensk Høvedsmand i Kæsarea[5]). Helt op til Antiokia naaede Evangeliet, og her stiftedes den første hedningekristne Menighed (S. 32).

Da hele Jødeland var bleven samlet under Kong Herodes Agrippa I, oplevede Menigheden i Jerusalem en ny Forfølgelse. For at vinde de lovstrenge Jøder lod han Apostlen Jakob, Johannes' Broder, henrette; Peter blev fængslet, men undkom paa underfuld Maade, hvorefter han forlod Jerusalem[6]). Kort efter døde Kong Agrippa (44), og Romerne overtog atter Forvaltningen af Landet. Menigheden i Jerusalem fik nu til Leder Herrens Broder **Jakob**[7]). Det er vistnok ham, som har skrevet det saakaldte »Jakobs Brev«, der formaner til at vise sin Tro af sine Gerninger ved at være Ordets Gører og ikke alene dets Hører, ligesom det kraftigt advarer mod

[1]) Ap. G. 5, 29. 41-42. [2]) 6, 13-14; 7. [3]) 8, 1-3; 9, 1-2. Gal. 1, 13 o. a. [4]) Ap. G. 8. [5]) Ap. G. 8, 14 f. 25; 9, 32-43; 10. [6]) Ap. G. 12. [7]) Ap. G. 12, 17; 15, 13; 21, 18. Gal. 2, 9. 12.

Rigdoms Forførelse og mod Tungens Synder. Paa Grund af sin Nidkærhed for Loven fik Jakob Tilnavnet »den retfærdige«; men desuagtet blev ogsaa han anklaget for Synedriet og stenet (62).

Nogle Aar senere er »Hebræerbrevet« affattet. Det synes at være rettet til Jødekristne i Palæstina og fremhæver Kristendommens Ophøjethed over Jødedommen, idet Kristus er den sande Ypperstepræst, der bringer den fuldkomne Frelse; derfor maa man ikke lade sig forlede til at vende tilbage til Jødedommen. Forfatteren, som ikke nævner sit Navn, er ingen Apostel (heller ikke Paulus, som man ofte tidligere har ment), men en skriftlærd Aposteldiscipel[1]), maaske Barnabas.

De romerske Statholderes hensynsløse Udsugelser drev til sidst Jøderne at gøre Oprør mod Romerne; men det lykkedes Titus at knuse Opstanden og indtage Jerusalem, hvor Templet gik op i Luer (70)[2]). Inden Belejringen havde de Kristne forladt Byen og søgt Tilflugt øst for Jordan. For dem var Jerusalems Ødelæggelse en Opfyldelse af Kristi Straffetaler mod det genstridige og vantro Folk. Paa den anden Side bidrog Ulykken til at forøge Jødernes Had til de Kristne.

3. Jødekristne og Jøder efter Aar 70. Under Kejser Hadrians Regering forsøgte Jøderne en ny Opstand under Ledelse af en falsk Messias, Bar-Kokba[3]); men ogsaa denne Opstand blev slaaet ned af Romerne (132—135). Derefter blev det alle Jøder (og dermed ogsaa de Jødekristne) forbudt at betræde Jerusalem, saa at den kristne Menighed dér maatte vælge en hedningekristen Forstander. Indenfor Jødedommen vandt nu den lovstrenge farisæiske Aandsretning Sejr over den friere hellenistiske, og i den følgende Tid trak Jøderne sig mere og mere tilbage baade fra Hedningerne og fra de Kristne. De Jødekristne blev derfor færre i Antal, og deres Betydning blev mindre; men endnu i det 4de Aarhundrede var der i Palæstina og Syrien Jødekristne, de saakaldte Nasaræere, der troede paa Kristus som Guds Søn og overholdt Moseloven, saa at de f. Eks. holdt Sabbaten foruden Søndagen. Allerede i det 2det Aarhundrede

[1]) Hebr. 2, 3. [2]) Den jødiske Historieskriver Josefus har skildret denne Krig, som han selv havde deltaget i. Et andet Minde om den er Titus' Triumfbue i Rom med Relieffremstillingen af den syvarmede Lysestage. [3]) Navnet Bar-Kokba betyder Stjernesønnen og henlyder til Bileams Ord om Stjernen, der opgaar fra Jakob (4. Mos. 24, 17), hvori man fandt en Forjættelse om Messias.

var der ogsaa Jødekristne (Ebjonitterne), der af den store Kirke ansaas for Kættere, fordi de mente, at Jesus kun var et Menneske, Josefs og Marias Søn, som ved Daaben havde modtaget Guds Aand og derved var bleven udrustet til Profet.

De ikke-kristne Jøders Had til den nye Religion træder tydeligt frem i Talmud, en Samling Traktater, der indeholder de skriftkloges Overleveringer, som man i det 2det Aarhundrede var begyndt at nedskrive. I denne Litteratur omtales Jesus som Marias uægte Søn, en falsk Profet, der i Ægypten havde lært at øve Trolddomskunster.

Medens Jøderne saaledes forkastede Evangeliet, havde dette vundet flere og flere Tilhængere blandt Hedningerne. Saaledes løses Kristendommen efterhaanden fra sin Forbindelse med Jødedommen, og i den følgende Tid blev det den græsk-romerske Kultur, særlig den græske Filosofi og den romerske Organisation, hvorfra Kirken i stadig højere Grad laante sine Former baade for Lære og Liv (Teologi, Mysterievæsen, Askese og Kirkeforfatning, jfr. § 8—9). Et betydningsfuldt Minde bevarede Kirken dog fra sin jødiske Afstamning, nemlig det gamle Testamente, og hermed en uudtømmelig Kilde til Opbyggelse, et fast Værn for Monoteismen og Forsynstroen, men ogsaa en rig Anledning til at opfatte Evangeliet som en ny Lov og indføre jødiske Bud (f. Eks. Sabbatsbudet) i den kristne Kirke.

§ 5. Paulus og Hedningemissionen.

1. **Paulus' Liv indtil Apostelmødet.** Allerede inden **Paulus** begyndte at virke for Evangeliets Udbredelse, havde de første Hedninger fundet Optagelse i den kristne Menighed (S. 28); men dette var dog kun sket rent lejlighedsvis, hvorimod Paulus optager dette Arbejde som sit særlige Livskald og med ualmindelige Resultater, ligesom han giver det en principiel Begrundelse ud fra Kristendommens Væsen som Verdensreligion[1]). Derfor er det med god Grund, at han for Kirkens Bevidsthed er kommen til at staa som den egentlige Banebryder for Hedningemissionen.

[1]) Rom. 10, 9-15.

Hans Livsførelse havde i særlig Grad gjort ham skikket til dette Kald. Han var født i Tarsus i Kilikien, et af Midtpunkterne for den hellenistiske Kultur i Lilleasien, og var fra Barndommen fortrolig med det græske Sprog. Han var Søn af jødiske Forældre (Saul var hans egentlige Navn) og blev som ung sendt til Jerusalem, hvor han blev Discipel af den bekendte skriftkloge Gamaliel. I Gamaliels Skole erhvervede Paulus et Kendskab til det gamle Testamente, som senere kom ham til gode, da han skulde give en skriftmæssig Begrundelse af Evangeliet; men undertiden viser hans Breve en vilkaarlig Anvendelse af Skriftens Bogstav[1]), der minder om, at han havde været Rabbinernes Discipel, inden han blev Kristi Apostel. I Jerusalem havde Paulus sluttet sig til Farisæernes lovstrenge Parti, og han viste sin Nidkærhed for Loven ved ivrig Deltagelse i Forfølgelsen af Jesu Disciple[2]), ja han fik endog Fuldmagt fra Raadet til at skride ind mod de kristne Jøder i Damaskus. Paa Rejsen derhen oplevede han imidlertid en Aabenbarelse af den opstandne Kristus[3]), der bevirkede en hel Omvæltning i hans Liv, hvorved han fra at være en Forfølger blev troende og Apostel: den korsfæstede Jesus levede i Himlen; han var altsaa ingen falsk Messias, men virkelig den forjættede, hvem Gud havde oprejst fra de døde. Og han havde vist den Naade at aabenbare sig for ham, hvem Iver for Loven havde gjort til en Forfølger. Men for Fremtiden maatte hans Liv være indviet til at opbygge, hvad han hidtil havde nedbrudt; han, som selv saa underfuldt havde erfaret Guds Naade, maatte nu forkynde for alle, Hedninger saa vel som Jøder, at Guds uforskyldte Naade i Kristus, og ikke Moselovens Opfyldelse, var den eneste Frelsesvej for alle Mennesker.

Efter sin Omvendelse trak Paulus sig en Tid tilbage til Ensomheden i den arabiske Ørken sydøst for Damaskus; derpaa vendte han tilbage til denne By og prædikede i Synagogerne, at Jesus er Guds Søn. Da Jøderne i Forbitrelse herover lagde Raad op om at aflive ham, flygtede han til Jerusalem, og da han heller ikke her var sikker mod Jødernes Efterstræbelser, rejste han til sin Fødeby Tarsus.

[1]) Gal. 3, 16; 4, 22-31. 1. Kor. 9, 9-10. [2]) S. 28 Anm. 3. [3]) Ap. G. 9, 1-19; 22, 6-16; 26, 12-18. 1 Kor. 9, 1; 15, 8-10. Gal. 1, 11-16. Fil. 3, 5-11.

Imidlertid var den første hedningekristne Menighed bleven dannet i Antiokia, Hovedstaden i Syrien. Nogle af de hellenistiske Jødekristne, som havde maattet forlade Jerusalem under Forfølgelsen efter Stefanus' Død, var nemlig kommet til Antiokia og havde dér prædiket for Hedningerne. Da dette rygtedes i Jerusalem, sendte Menigheden den ansete Barnabas derop, for at han nærmere skulde undersøge Forholdene. Han hentede Paulus fra Tarsus, og de virkede saa i nogen Tid sammen. I Antiokia begyndte Hedningerne at kalde det nye religiøse Samfund med Navnet »Kristne«[1]), et Vidnesbyrd om, at Forskellen mellem Kristendom og Jødedom nu var traadt stærkere frem.

Herfra udgik Paulus' betydningsfulde Missionsrejser. Først tog han med Barnabas til Kypern, hvor det lykkedes ham at vinde Statholderen Sergius Paulus. Derefter prædikede de i flere Byer i det sydlige Lilleasien[2]). Overhovedet plejede Paulus fortrinsvis at forkynde Evangeliet i de større Byer, hvorfra Bevægelsen kunde brede sig til det omkringliggende Land. Som en god Missionær forstod han at benytte alle de Tilknytningspunkter for Evangeliet, som han kunde finde. Derfor opsøgte han først Synagogerne, hvor han prædikede for de dér forsamlede Jøder og gudfrygtige Hedninger om, at Guds Forjættelser til Fædrene var opfyldte i den opstandne Jesus. I Almindelighed vandt hans Ord dog ikke megen Tilslutning hos Jøderne, dels fordi Jesu Korsfæstelse hindrede dem i at tro paa ham som Messias, dels fordi deres Nationalstolthed oprørtes imod, at Frelsen ogsaa skulde blive Hedningerne til Del, uden at de behøvede først at blive Jøder ved at lade sig omskære og holde Moseloven. Gentagne Gange rejste Jøderne endog Forfølgelser imod ham. Derimod var der adskillige Hedninger, der blev grebne af hans Forkyndelse, og der grundedes paa denne Rejse flere smaa hedningekristne Menigheder.

Da Paulus og Barnabas kom tilbage til Antiokia, viste det sig, at adskillige af de Kristne i Judæa var Modstandere af Paulus' friere Missionspraksis, idet de mente, at Hedning-

---

[1]) Ap. G. 11, 26, egentlig »Kristianere«, ɔ: Kristi Tilhængere. Selv kaldte de sig fortrinsvis Disciplene, Brødrene, de troende, de hellige (ɔ: de gudindviede, ikke de syndfri), Menigheden. [2]) Perge, Antiokia i Pisidien, Ikonium, Lystra og Derbe (Ap. G. 13—14).

erne burde omskæres og holde Moseloven. Dette Spørgsmaal, der var af saa afgørende Betydning for Hedningemissionen, og dermed for Kristendommens Stilling som Verdensreligion, blev drøftet paa et Apostelmøde i Jerusalem (o. 50). Her lykkedes det Paulus at vinde den jerusalemske Menigheds ledende Mænd, Peter, Johannes og Herrens Broder Jakob for sin Opfattelse, hvorefter de Hedningekristne skulde være fritagne for at holde Moseloven[1]). Men der vedblev at være et yderligtgaaende jødekristeligt Parti, som hævdede Lovens ubetingede Nødvendighed. Udsendinge fra disse »Judaister« søgte senere at modarbejde Paulus' Virksomhed, særlig i Galatien og i Korint, og at bevæge de Hedningekristne til at give sig ind under Moseloven.

2. Paulus' Liv efter Apostelmødet. Kort efter Apostelmødet drog Paulus ud paa sin anden store Missionsrejse[2]). Han besøgte de lilleasiatiske Menigheder, som han havde stiftet paa sin første Rejse, og drog derpaa til Troas. Herfra satte han over til Europa, hvor han under forskellige Trængsler prædikede i Filippi, Tessalonika, Athen[3]) og Korint.

---

[1]) Gal. 2, 1-10. Ap. G. 15. Med Hensyn til de Jødekristne gik man vistnok ud fra, at de vedblev at holde Loven som en ærværdig national Skik, ikke derimod som en nødvendig Betingelse for at faa Del i Frelsen. Men derved fremkom den store Vanskelighed, hvorledes der skulde blive noget Fællesskab mellem Jødekristne, som holdt Loven, og Hedningekristne, som ikke holdt den. Dette Spørgsmaal gav Anledning til et Sammenstød mellem Paulus og Peter i Antiokia (Gal. 2, 11 f). Peter havde nemlig først sat sig ud over Loven ved at spise sammen med de Hedningekristne i denne By; men da nogle af det strengeste jødekristelige Parti forargedes herover, trak han sig tilbage fra Fælleslivet med de Hedningekristne. Dette bebrejdede Paulus ham som Hykleri, da Peter jo dog var enig med ham i, at det ikke var Overholdelse af Loven, men Troen paa Kristus, der var Frelsens egentlige Grund. Saaledes hævdede Paulus tappert og overlegent »sit Evangelium« med alle dets Konsekvenser — selv overfor en Apostel som Peter. At det ikke i den Anledning kom til et Brud mellem de to Apostle, fremgaar bl. a. af den Maade, hvorpaa Paulus senere omtaler Peter (1 Kor. 9, 5; 15, 5. 11). [2]) Ap. G. 15, 36 — 18, 22. I Stedet for Barnabas var Silas nu hans Ledsager (Ap. G. 15, 22. 40. 2 Kor. 1, 19). Undervejs fik han flere Medarbejdere: Timoteus (Ap. G. 16, 1-3. Fil. 2, 19-22), Lukas (S. 40), Akvilas og Priskilla (Ap. G. 18, 2-3. 26. Rom. 16, 3-5). Ved andre Lejligheder nævnes Markus (S. 40) og Titus (Gal. 2, 1. 3. Tit. 1, 5) blandt Paulus' Medarbejdere. [3]) Hvorledes han ogsaa overfor Hedninger forstod at finde Tilknytningspunkter for sin Missionsprædiken, viser hans Tale i Athen (Ap. G. 17, 22-31): han havde i Byen set et Alter med Indskriften: »For en ukendt Gud«; denne Gud, som de dyrkede uden at kende, var det, han forkyndte dem. Om ham havde nogle af deres Digtere sagt: »Hans Slægt er vi jo og.« Han er Himlens og Jordens Skaber,

Fra Korint skrev han to Breve til Menigheden i Tessalonika, som viser, i hvilken Grad Forventningen om Jesu nære Genkomst stod i Forgrunden hos de første Kristne (S. 45).

Ogsaa den tredje Missionsrejse udgik fra Antiokia. Paulus gjorde nu Efesus, Lilleasiens Hovedstad, til Midtpunktet for sin Virksomhed. Her opholdt han sig over 2 Aar[1]) og vandt saa mange, at nogle Mænd, som hidtil havde haft deres Udkomme ved at lave Modeller af det berømte Artemistempel, men nu mærkede, at det gik tilbage med Afsætningen, fremkaldte et Opløb, som det dog lykkedes Øvrigheden at dæmpe. Fra Efesus skrev han Galater- og første Korintierbrev — senere paa Rejsen andet Korintier- og Romerbrevet. I 1. Kor. søgte han at afhjælpe de mange Mangler ved Kristenlivet i Korint (S. 45), i Gal. og 2. Kor. forsvarede han sit Apostolat overfor Judaisterne, i Rom. udviklede han sin Kristendomsopfattelse mere indgaaende end i noget af sine andre Breve (S. 36).

Efter et kortere Besøg i Grækenland drog han til Jerusalem med en Pengegave, som han havde indsamlet hos de hedningekristne Menigheder til den fattige Modermenighed i Jerusalem; men her vakte hans Komme stærk Forbitrelse blandt Jøderne, som overfaldt ham i Templet og vilde have taget ham af Dage, hvis ikke de romerske Soldater var kommet til og havde udfriet ham[2]). Han blev nu bragt til Landshøvdingen i Kæsarea, hvor han sad et Par Aar i Fængsel. Til sidst benyttede han sin romerske Borgerret til at skyde sin Sag ind under Kejserens Domstol, og efter en besværlig og farefuld Sejlads, under hvilken han strandede paa Malta, naaede han omsider til Rom[3]).

Allerede tidligere var Kristendommen kommet til Rom, hvorledes — lader sig ikke afgøre; men der var jo i Kejsertiden en stor jødisk Koloni i Byen, som stod i levende Forbindelse med Jøderne i Palæstina. Det har derfor næppe varet længe, inden den nye Verdensreligion blev forkyndt i Verdens Hovedstad, først blandt Jøderne og Proselytterne, senere ogsaa blandt Hedningerne. Da Paulus skrev Romerbrevet, var

---

den, der styrer Menneskehedens Historie, og han vil nu, at alle skal omvende sig for at kunne bestaa i Dommen. Den, der skal dømme Menneskene, er Jesus, hvem Gud oprejste fra de døde. [1]) Ap. G. 19. [2]) Ap. G. 20-22. [3]) Ap. G. 23-28.

der allerede i Rom en talrig Menighed, som overvejende bestod af Hedningekristne[1]), og nogle Aar efter kom han selv som Fange til Rom (vistnok Aar 61). Her kunde han for øvrigt frit prædike Evangeliet for alle dem, der kom til ham, saa at han i Filippenserbrevet, som er skrevet fra Rom, kunde udtale, at hans Fangenskab har tjent til Evangeliets Fremme, idet han derved har faaet Lejlighed til at prædike for de Soldater af Prætorianer-Garden, der skiftedes til at holde Vagt over ham[2]). Ogsaa Efeser-, Kolossenser- (S. 54 Anm. 1) og Filemonsbrevet (S. 44) er skrevet under Paulus' Fangenskab[3]), uden at det dog kan afgøres, om det er fra Rom eller allerede fra Kæsarea.

Efter 2 Aars Fangenskab synes han at være bleven frigivet og at have foretaget en fjerde større Rejse, der bl. a. førte ham til Efesus, hvor han efterlod Timoteus, og til Kreta, hvor han efterlod Titus[4]), maaske ogsaa til Spanien[5]). Derefter maa han være kommen tilbage til Rom, hvor han efter den gamle Kirkes enstemmige Vidnesbyrd har lidt Martyrdøden under Kejser Nero. Som romersk Borger er han formodentlig bleven halshugget.

3. Paulus' Teologi. Ikke mindre Betydning, end Paulus har haft for sin Tid ved sit utrættelige og selvopofrende Arbejde for Hedningemissionen, har han faaet for Eftertiden gennem sine Breve. Thi selv om de er Lejlighedsskrifter og prægede af Paulus' lidenskabelige Personlighed, har han dog formaaet at give de enkelte Spørgsmaal en principiel Behandling, hvorved hans Udviklinger bliver almengyldige. I Virkeligheden er Paulus' skarpsindige Forsøg paa at give en sammenhængende Fremstilling og skriftmæssig Begrundelse af Evangeliet det første Tilløb til en kristelig Teologi. Det er navnlig i Romer- og Galaterbrevet, at han udvikler »sit

[1]) Rom. 1, 5-6. 13; 11, 13; 15, 15-16. [2]) Fil. 1, 12-13, jfr. Ap. G. 28, 16. 30-31. — Fil. 4, 22 viser, at der dengang ogsaa har været Kristne ved Kejserhoffet, formodentlig Slaver og frigivne. [3]) Kol. 4, 3. 10. Filem. 1. 13. Ef. 3, 1; 4, 1; 6, 20. [4]) 1 Tim. 1, 3. Tit. 1, 5. [5]) Det ældste kristelige Skrift uden for det nye Testamente, et Brev fra den romerske Menighed til den korintiske (fra Aar 95), omtaler, at Paulus »efter at have lært hele Verden Retfærdighed kom til Vestens yderste Grænse«, o: Spanien — jfr. Rom. 15, 24. 28. Dette Brev har ogsaa Interesse ved at vise os, at der endnu ikke var een Biskop, men en Kreds af Tilsynsmænd eller Ældste (S. 43) i Spidsen for den romerske Menighed, og at denne allerede dengang taler med Myndighed til den korintiske Søstermenighed, som den formaner til Enighed og Lydighed mod »de Ældste«.

Evangelium« om Menneskets Synd og Guds Naade, om Frelsen ved Kristus og Retfærdiggørelsen ved Troen, om Lovens Afmagt og Aandens Kraft.

»Alle har jo syndet, og dem fattes Æren fra Gud, og de retfærdiggøres uforskyldt, af hans Naade, ved den Forløsning, som er i Kristus Jesus, hvem Gud har fremstillet som Sonemiddel ved Troen paa hans Blod«[1]). At alle Mennesker er Syndere, godtgør Paulus baade ud fra Erfaringen og ud fra Skriften[2]). Derfor kan de ikke frelse sig selv ved deres Gerninger; men Gud maa i sin Naade tilgive dem deres Synd. Guds Naade faar vi Del i gennem Kristus; hans Død er et stedfortrædende Offer, der forsoner os med Gud og forløser os fra Synden. Dette formaar Kristus, fordi han er Guds Søn. Han har levet i guddommelig Skikkelse, førend han for vor Frelses Skyld kom til Verden i Menneskeskikkelse og ydmygede sig til Døden paa Korset. Men til Gengæld har Gud ophøjet ham fra de døde og gjort ham til den Herre, hvem hele Verden engang skal tilbede[3]). Betingelsen for, at hans Forsonergerning kan komme os til gode, er, at vi har Troens Tillid og Lydighed overfor ham. »Et Menneske retfærdiggøres[4]) ved Tro, uden Lovens Gerninger«. Loven har kun skullet vække Syndserkendelse og dermed Trang til Frelse; den har pædagogisk Betydning som en »Opdrager til Kristus«; med med Kristi Komme er Opdragerens Gerning endt[5]). Vort Forhold til Gud er ikke et Trælleforhold, men et Barneforhold; vi er ikke længere under Lov, men under Naade[6]) — dette er Forskellen mellem Jødedom og Kristendom.

Friheden fra Loven er dog ingen Frihed til at leve efter Kødet; tværtimod kommer den troende faktisk til at opfylde Loven efter dens dybeste Mening; thi Troen maa være virksom i Kærlighed, og »Kærlighed er Lovens Opfyldelse«[7]). I Stedet for Lovens Forskrifter træder Guds Aand, der bekæmper Kødets Gerninger og tilskynder til et Liv i Kærlighed, Glæde og Fred[8]), og Kristi Forbillede stiller den troende det højeste Maal for Øje, som han be-

---

[1]) Rom. 3, 23-26. [2]) Rom. 1,18—3,20; 7, 7-25. [3]) Fil. 2, 5-11. [4]) Rom. 3, 28. »Retfærdiggøres« betyder erklæres for retfærdig eller modtage Syndsforladelse (Rom. 4, 3-8, jfr. Lk. 18, 14). [5]) Gal. 3, 23-25. Rom. 10, 4. [6]) Gal. 4, 1-7. Rom. 8, 14-16; 6, 14. [7]) Gal. 5, 6. 13 f. 1 Kor. 13. Rom. 13, 8-10. Herved kommer Paulus til at hævde Enheden af Religion og Moral ligesom Jesus (S. 21). Overhovedet er det ganske ubegrundet, naar man har villet opstille en Modsætning mellem Jesus og Paulus og hævdet, at Paulus har forvansket Jesu Evangelium til Evangeliet om Jesus. Allerede Jesus forkyndte jo om sig selv som Messias og »Sønnen«, som Herren og Frelseren (§ 3, 5), ligesom Paulus' Forkyndelse om Tro og Kærlighed, om Barneforholdet til Gud og Syndernes Forladelse ganske er i Jesu Aand. [8]) Gal. 5, 16-25.

standig maa hige efter, uden dog hernede paa Jorden at kunne naa det og derved blive fuldkommen[1]).

Gennem Paulus' Breve lærer man ham ikke blot at kende som Teolog, men ogsaa som Menneske og som Kristen; man faar et levende Indtryk af hans rige og stærkt bevægede Personlighed: hans dybe Syndsfølelse[2]), hans faste Vished om Guds Naade i Kristus[3]), hans inderlige Kærlighed til de Menigheder, han har grundlagt[4]), og hans glødende Uvilje overfor de judaistiske Vranglærere, der arbejdede paa at nedbryde, hvad han havde opbygget[5]).

Den nærmeste Eftertid forstod kun i ringe Grad at tilegne sig Paulus' dybe Tanker om Retfærdiggørelsen ved Troen og den Kristnes Frihed for Loven; men hvor senere store religiøse Personligheder har udviklet en renere og dybere Kristendomsopfattelse i Modsætning til Samtidens Gerningsretfærdighed og Lovmæssighed, har det for det meste været under Indflydelse af Paulus' Tanker. Dette gælder saaledes om Augustinus, Wyclif, Reformatorerne og Jansenismen.

4. Peter. Om de tolv Apostle beretter de apokryfe Apostelhistorier mange Sagn, der fører Missionen i de forskellige Lande tilbage til denne eller hin Apostel. Derimod har vi enkelte paalidelige Efterretninger om Peter og Johannes, hvoraf det fremgaar, at begge disse Apostle endte deres Dage i hedningekristne Omgivelser. Peter synes, ledsaget af sin Hustru[6]), først at have virket blandt Jøderne i Adspredelsen; til sidst kom han til Rom, hvor han led Martyrdøden under Nero. Aarstallet for de to Apostles Martyrium lader sig ikke bestemme nærmere end til Midten af 60erne. At Peter skulde have grundlagt Menigheden i Rom og været Biskop dér i 25 Aar, er ganske uhistorisk.

Af de to Breve, som bærer Peters Navn, er det første vistnok skrevet fra Rom[7]) til lilleasiatiske Menigheder, som Apostlen formaner til at befliitte sig paa et Liv i Helliggørelse og til at fastholde Haabet under alle Trængsler fra Hednin-

---

[1]) 1. Kor. 11, 1. Fil. 2, 5; 3, 12. [2]) Rom. 7, 7-25. 1. Kor. 15, 9. [3]) Rom. 8, især v. 31-39 [4]) f. Eks. Brevet til Filippi. Gal. 4, 19-20. 2. Kor. 6, 11—13. [5]) især 2. Kor. 11. [6]) 1. Kor. 9, 5. [7]) 1 Pet. 5, 13 »Babylon« er vistnok en billedlig Betegnelse for Rom (ligesom i Joh. Aab. 18 o. a.). At Peter skriver til Hedningekristne i Lilleasien, forstaas bedst under Forudsætning af, at Paulus paa den Tid var død eller i hvert Tilfælde fraværende fra Rom (maaske paa den fjerde Rejse S. 35).

gernes Side. Det andet Brev er derimod næppe skrevet af Apostlen Peter[1]).

I Aaret 64 fandt der en blodig Kristenforfølgelse Sted i Anledning af Roms Brand. Rygtet beskyldte Kejser Nero for at være Ophavsmand til Branden; men han vilde vælte Mistanken fra sig og skød derfor Skylden over paa de Kristne, der var ilde lidte paa Grund af deres »Had til Menneskeslægten«, o: deres Ringeagt for denne Verden, som de ventede snart skulde gaa under i den store Verdensbrand ved Kristi Genkomst. Med umenneskelig Grusomhed gik man frem imod dem: nogle blev korsfæstede, andre indsyede i Dyreskind og sønderrevne af Hunde, andre brændte ved de natlige Fester i Kejserens Haver. Denne Forfølgelse, som jo havde sin bestemte lokale Aarsag, var begrænset til Rom og formaaede ikke engang dér at tilintetgøre Kristendommen.

5. Johannes. Apostlen Johannes virkede i Begyndelsen sammen med Peter i Jerusalem[2]); senere tog han Ophold i Efesus (formodentlig først efter Paulus' Død) og levede her til Slutningen af det første Aarhundrede. Det fortælles, at han i sin høje Alder lod sig bære hen i Menighedens Forsamling for at sige disse Ord: »Børnlille, elsker hverandre!« — og da man undrede sig over, at han altid sagde det samme, svarede han: »Det er Herrens Bud, og naar det overholdes, da er det nok.«

Til Apostlen Johannes har den gamle Kirkes Overlevering henført det fjerde Evangelium, de dermed beslægtede 3 smaa Breve og Aabenbaringsbogen (»Apokalypsen« jfr. S. 16).

Johannes' Aabenbaring indeholder en Række profetiske Syner, som Forfatteren har nedskrevet — med Benyttelse af det

[1]) Allerede den gamle Kirkes Vidnesbyrd taler imod Ægtheden. Brevet omtales nemlig først i det 3dje Aarhundrede, og mange ansaa det da for at være uægte. Dets Stil er forskellig fra 1 Peters; derimod hviler 2 Pet. 2 helt igennem paa Judas' Brev. Forfatteren af 2 Peter venter ikke, at Genkomsten er nær forestaaende (3, 3-9 modsat 1 Pet. 4, 7), og han omtaler Paulus' Breve Side om Side med de øvrige (hellige) Skrifter (3, 15-16). Disse og flere Grunde taler for, at Skriftet stammer fra 2det Aarh. I saa Tilfælde har vi indenfor det nye Testamente et Eksempel paa, at en Forfatter har udgivet sit Skrift under en Apostels Navn for derved at skaffe det en større Autoritet. Udenfor det nye Testamente har vi mange Eksempler paa et saadant pseudo-apostolisk Forfatterskab, og adskillige Forskere har villet gøre den samme Opfattelse gældende overfor andre af de nytestamentlige Skrifter, saaledes 1 Pet., Jak., Brevene til Tim. og Tit., samt Joh. evang.; men her er Grundene ikke tvingende. [2]) Ap. G. 3, 1 f.; 4, 13; 8, 14. Gal. 2, 9.

gamle Testamentes Profetier — og nu sender til 7 Menigheder i Lilleasien[1]) for at opmuntre til Udholdenhed under de sidste Tiders Trængsel. Thi Kristi Genkomst og Verdens Ende er nær; naar Djævelen er overvundet og der er holdt Dom, kommer den nye Himmel og den nye Jord med det himmelske Jerusalem og den evige Salighed. Bogens Grundtanke er udtrykt i Ordet: »Jeg kommer snart! Hold fast ved det, du har, for at ingen skal tage din Krone«[2]). Joh. Aab. har da ogsaa særlig haft den Betydning, at den i Forfølgelsestider har holdt Bekendermodet og Martyraanden vedlige i Menighederne. For øvrigt er dette Skrift ikke blot meget dunkelt i Enkeltheder, men man er ikke engang naaet til sikre Resultater med Hensyn til dets oprindelige Enhed, Affattelsestid og Forfatter[3]).

De øvrige johanneiske Skrifter stammer fra Aarhundredets Slutning. Brevene formaner til et Liv i Kærlighed og advarer mod falsk Opfattelse af Kristi Person[4]). Johannesevangeliet er præget af Øjenvidnets Grebethed af Jesu Personlighed som Guds fuldkomne Aabenbaring, den eneste, gennem hvem man kan komme i Samfund med Faderen og derved allerede hernede paa Jorden opnaa det evige Liv. Som Faderens fuldkomne Aabenbaring er han »Ordet (Logos), som er blevet Kød«, ɔ: Guds enbaarne Søn, der fra Evighed af har været hos Gud, førend han for vor Frelses Skyld bliver Menneske[5]).

En Sammenligning af Talerne i dette Evangelium med de tre første Evangelier paa den ene Side og Johannesbrevene paa den anden Side viser, at disse Talers Form er præget af Johannes' ejendommelige Stil. Derimod er selve Kristusbilledet ikke væsensforskelligt fra de ældre Evangeliers. I de historiske Beretninger er der enkelte Træk, som vanskeligt eller umuligt kan forenes. Men dette udelukker ikke, at det fjerde Evangelium kan stamme fra

---

[1]) Joh. Aab. 1, 11. [2]) 3, 11 jfr. 1, 1. 3; 22, 6. 7. 10. 12. 20. [3]) Da Joh. Aab. gaar ud fra, at Kristi Genkomst er nærforestaaende, kan den rette Udlægning ikke være »den kirkehistoriske«, der opfatter dette Skrift som en profetisk Oversigt over de vigtigste Begivenheder i de følgende Aarhundreder af Kirkens Historie, men »den tidshistoriske«, ifølge hvilken Forfatteren i sin egen Tids Begivenheder ser Vidnesbyrd om, at Verdens Ende er nær. »Dyret fra Havet«, der repræsenterer den antikristelige Verdensmagt, er det romerske Kejserdømme. »Babylon«, der er drukken af Jesu Vidners Blod, er Rom, Byen paa de 7 Høje (17, 5-6. 9). Særlig tænkes der paa Kejser Nero, idet Dyrets Tal 666 (13, 18) betyder »neron kesar«, skrevet med hebraiske Bogstaver, hvis Talværdi netop er 666. Omtalen af den 8de Kejser, der er en af de tidligere, som kommer igen (17, 11), synes at sigte til Rygtet om, at Nero ikke var død, men flygtet til Parterne, og at han vilde komme tilbage derfra. Ligesom adskillige andre Kristne har Forfatteren ment, at den tilbagevendende Nero skulde være Antikrist. Bogen maa da være skrevet efter Neros Død Aar 68 og vistnok før Ødelæggelsen af Jerusalems Tempel Aar 70 (11, 1—2. 8). At Forfatteren, der kalder sig selv Johannes (1, 1), er Apostlen Johannes, hævdes af den kirkelige Overlevering og er ikke usandsynligt. [4]) S. 44[3]). 54[2]). [5]) Joh. 1, 14; 14, 6-9; 6, 68-69; 17, 3; 1, 1-18.

et Øjenvidne, »den Discipel, som Jesus elskede«, ɔ: Apostlen Johannes[1]). Den moderne Betragtning af dette aandsbaarne Skrift som en religionsfilosofisk Digtning af en ubekendt Forfatter fra Begyndelsen af det 2det Aarhundrede har ikke blot de ydre Vidnesbyrd imod sig, men ogsaa større indre Vanskeligheder end den overleverede Opfattelse.

6. Synoptikerne. Af vore 3 første Evangelier (»Synoptikerne«) er Markusevangeliet det ældste og benyttet af de to andre. Det er — vistnok kort før Aar 70 — skrevet af Johannes Markus, en Jødekristen fra Jerusalem, der en Tid lang havde været Paulus' Ledsager og senere virket sammen med Peter i Rom[2]). Det gengiver de Beretninger om Jesu Liv, som Peter plejede at fremdrage i sin Missionsprædiken; det er beregnet paa hedningekristne Læsere og vil navnlig ud fra Jesu Undergerninger bevise, at han er Guds Søn. — Derimod har det første Evangelium til Hensigt ud fra Opfyldelsen af Profetierne i det gamle Testamente at vise, at Jesus er den forjættede Messias, selv om Frelsen paa Grund af Jødernes Modstand er bleven Hedningerne til Del. Man har henført det til Apostlen Mattæus; dog maa det i sin nuværende Form snarere betragtes som en Bearbejdelse af en Samling af Jesu Ord, som Mattæus (ifølge den ældste kirkelige Overlevering) nedskrev paa Aramaisk. — Det tredje Evangelium fremhæver særligt, at Frelsen gælder alle, selv Toldere og Syndere og Hedninger. Det er skrevet af Lukas, en græsk Læge, der fulgte Paulus paa flere af hans Missionsrejser[3]). Han har ogsaa forfattet »Apostlenes Gerninger«, der viser, hvorledes Jesu Virksomhed blev fortsat af Apostlene, især Peter og Paulus, ved hvem Evangeliet blev bragt fra Jøder til Hedninger, fra Jerusalem over Antiokia til Rom — altsaa den første Fremstilling af den kristne Missions Historie.

§ 6. Menighedernes indre Forhold i Aposteltiden.

1. Menighedsforsamlingerne. Optagelse i den kristne Menighed skete ved Daaben, der i Begyndelsen udførtes ved Neddykkelse[4]). Man døbte i Jesu Navn[5]) eller i Faderens og Sønnens og den hellige Aands Navn[6]), og troede, at Daaben

---

[1]) Joh. 1, 14; 19, 35; 21, 24. — 13, 23; 19, 26; 21, 7. 20. Andre antager, at Evangeliet indirekte gaar tilbage til Apostlen Johannes, idet Forfatteren har hørt til Johannes' Kreds i Efesus og skrevet paa Grundlag af hans Beretninger. [2]) Ap. G. 12, 12. 25; 13, 13; 15, 37—39. 2 Tim. 4, 11. 1 Pet. 5, 13. [3]) Kol. 4, 14. De saakaldte »Vi-Stykker« i Ap. G.: 16, 10-17; 20, 5-21, 18; 27, 1-28, 16. [4]) Derfor kan Paulus sammenligne Daaben med en Begravelse (Rom. 6, 4). [5]) Ap. G. 2, 38; 10, 48. Rom. 6, 3. Gal. 3, 27. [6]) Mt. 28, 19.

medførte en guddommelig Velsignelse, nemlig Syndernes Forladelse og den hellige Aands Gave[1]). Paa den anden Side paatog man sig ved Daaben den Forpligtelse at dø fra Synden og opstaa til et nyt Liv[2]). Forudsætningen for Daaben var Troen paa Gud som vor Fader og Jesus som vor Herre og Frelser[3]). Det var nemlig voksne, der modtog Daaben — ligesom i vore Dage paa Missionsmarken; dog har man formodentlig ogsaa døbt Børnene med, naar en Mand blev døbt med hele sit Hus[4]).

Menigheden i Jerusalem samledes i Templet, hvor de prædikede om Kristus for Jøderne; men desuden holdt de i private Huse særlige Møder med Nadvernydelse[5]). I de hedningekristne Menigheder var der to Slags gudstjenstlige Forsamlinger[6]): offentlige, hvor Ordet var Midtpunktet, og private med Kærlighedsmaaltid og Nadver. De første havde deres Forbillede i den jødiske Synagogegudstjeneste. Ogsaa ved de Kristnes Forsamlinger blev der læst op af det gamle Testamente, som man holdt i Ære som hellige Skrifter, der viste hen til den Frelser, som skulde komme[7]). Desuden blev der prædiket om »Omvendelse til Gud og Tro paa vor Herre Jesus«[8]), ligesom der blev bedet og sunget Salmer[9]).

Saavidt man kan skønne, holdtes disse Møder fortrinsvis om Søndagen, som kaldtes »Herrens Dag«, ɔ: den Dag, da Herren opstod af Graven. Allerede i Apostletiden synes man nemlig at være begyndt at fejre den første Dag i Ugen som en Helligdag[10]), oprindelig ved Siden af, senere i Stedet for den jødiske Sabbat. Men det nye Testamente indeholder intet Søndagsbud, og Paulus hævder med stor Styrke, at Sabbatsbudet ikke er forpligtende for Kristne[11]), lige saa lidt som den øvrige Moselov.

Foruden de offentlige Forsamlinger var der andre, hvor-

---

[1]) Ap. G. 2, 38; 22, 16. Gal. 3, 27. Tit. 3, 5. [2]) Rom. 6, 1-14. Kol. 2, 11-12, hvor Daaben sammenlignes med Omskærelsen. [3]) Tro og Daab sammenstilles ofte, f. Eks. Mk. 16, 16. Ap. G. 8, 12; 18, 8. Gal. 3, 26-27. Ef. 4, 5. [4]) Ap. G. 16, 33. 1 Kor. 1, 16. Derimod tyder 1. Kor. 7, 14 paa, at man i den ældste Tid ikke har døbt Børn, som blev født i kristne Familier, men betragtet dem som »hellige«, fordi deres Forældre var Kristne. [5]) Ap. G. 2, 46. [6]) 1 Kor. 14, 23. 26; 11, 18. 33. [7]) Rom. 1, 2. 1 Kor. 15, 3-4. Gal. 4, 21 o. a. [8]) Ap. G. 20, 21. 1 Tess. 1, 9-10. [9]) 1 Kor. 14, 26. Ef. 5, 19. [10]) Ap. G. 20, 7. 1 Kor. 16, 2. Joh. Aab. 1, 10. [11]) Gal. 4, 10-11. Kol. 2, 16-17. Rom. 14, 5.

til kun de troende og døbte havde Adgang. Ved disse Sammenkomster holdt man et »Kærlighedsmaaltid« (Agape), o: et Fællesmaaltid, hvortil hvert Medlem af Menigheden gav, hvad han formaaede. Den medbragte Mad blev da nydt i Fællesskab som et Udtryk for den Broderkærlighed, der besjælede Menigheden. Til sidst indviede man under Bøn noget af Brødet og Vinen til Ihukommelse af Kristi Afskedsmaaltid med Disciplene og nød saaledes »Herrens Nadver« (»Eukaristien«), i den Overbevisning herved at faa Livssamfund med Kristus[1]).

2. Menighedsforfatningen. Ligesom ved Synagogeforsamlingerne var Retten til at føre Ordet ikke begrænset til visse bestemte Mænd. Den senere skarpe Adskillelse mellem gejstlige og Lægfolk kendes ikke i den apostolske Tid. Der var ingen afgrænsede kirkelige Embeder, men frie Naadegaver, o: et af Gud givet Naturanlæg, der var taget i Menighedens Tjeneste[2]). Den største af alle Naadegaverne var Apostolatet[3]), o: den menighedsgrundlæggende Naadegave. »Apostle« var de banebrydende Missionærer, og Apostelnavnet bruges derfor ikke blot om »de tolv« og om Paulus, men ogsaa om Barnabas, Herrens Broder Jakob o. a.[4]). Nogle Naadegaver omfattede særlig Forkyndelsen, saaledes Lærergaven, Profetien og Tungetalen. Medens »Lærerne« talte ud fra deres egen kristelige Tænkning, forkyndte »Profeterne« Guds Ord ud fra en umiddelbar Aabenbaring[5]). Dog var Profeternes naturlige Bevidsthed ikke ophævet, hvorimod den, der »talte med Tunge«, var i en Henrykkelsens Tilstand (Ekstase), i hvilken han, overvældet af Aanden, udtrykte sine religiøse Stemninger i Sukke, Skrig og løsrevne Ord, der var uforstaaelige for andre. Derfor siger Paulus, at den, der profeterer, taler andre til Opbyggelse, Formaning og Trøst, medens den, der taler med Tunge, kun opbygger sig selv, og han betragter Tungetalen som den mindst nyttige af Naadegaverne (»I en Menighed vil jeg hellere tale fem Ord med min Forstand,

[1]) 1 Kor. 10, 16; 11, 20. 27. Ordet »Eukaristi« betyder egentlig Taksigelse og bruges dels om Takkebønnerne ved Nadveren, dels om selve Nadvermaaltidet. [2]) 1 Kor. 12, 4-11. 27-31. Rom. 12, 6-8. [3]) 1 Kor. 12, 28. Ef. 4, 11. [4]) Ap. G. 14, 14. Gal. 1, 19. Rom. 16, 7. [5]) 1 Kor. 14, 6. 30. Aab. 1, 1. 3. Stundom kunde Profeterne forudsige fremtidige Begivenheder, saaledes som Agabus (Ap. G. 11, 28; 21, 10-11) og Forfatteren af Joh. Aab.

for at jeg ogsaa kan undervise andre, end ti Tusinde Ord i Tunger«)[1]).

Andre havde en Naadegave paa det praktiske Omraade i Evnen til at hjælpe og styre[2]). Ogsaa denne Gave blev taget i Menighedens Tjeneste. Ligesom Jøderne havde deres »Ældste«, der udgjorde de stedlige Synedrier og ledede Samfundets fælles Anliggender, saaledes hører vi snart baade i den jødekristne Menighed i Jerusalem og i flere hedningekristne Menigheder om Ældste[3]), som ledede Menigheden og dens Gudstjeneste, medens Forkyndergerningen ikke var begrænset til dem. I de græske Menigheder kaldtes disse Forstandere for det meste Tilsynsmænd. Oprindelig var nemlig Ældste (Presbytere, deraf Præst) og Tilsynsmænd (Biskopper) enstydige Betegnelser. Hver Menighed havde i Begyndelsen flere saadanne Tilsynsmænd eller Presbytere[4]); men naar en enkelt af disse ragede op over de andre ved sin Personlighed, fik han naturligvis den største Indflydelse. Saaledes har det været med Herrens Broder Jakob i Jerusalem (S. 28). Senere brugtes Udtrykket Tilsynsmand kun om Lederen af Ældsteraadet (S. 63). I større Menigheder havde Tilsynsmændene underordnede Medhjælpere, Diakoner[5]) (egentlig: Tjenere, vort: »Degn«), som gik dem til Haande ved Gudstjenesten og Fattigplejen. Der var ogsaa Kvinder, som udførte en Tjeneste indenfor Menigheden[6]), selv om det er tvivlsomt, om der allerede dengang har været et bestemt afgrænset Embede som Diakonisse. Ogsaa den kristelige Missionsprædiken kunde Kvinder tage Del i[7]). Derimod maatte de ikke tale ved Menighedens Forsamlinger[8]), da det ikke stemmede med Datidens Opfattelse af det passende.

3. Menighedslivet. Det mest fremtrædende Træk er den indbyrdes Kærlighed. Den viser sig bl. a. i »Ejendomsfællesskabet« i den jerusalemske Menighed (S. 27), i Kærlighedsmaaltiderne, der tillige var en Form for Fattigunderstøttelse, og i de hedningekristne Menigheders Indsamling til de

[1]) 1 Kor. 14, især v. 2-5. 9. 14-19. 23. Paulus' Skildring af »Tungetalen« udelukker den Opfattelse, at det skulde være en underfuld Gave til at tale fremmede Sprog. [2]) 1 Kor. 12, 28. [3]) Ap. G. 11, 30; 15, 2. 6. 22; 21, 18. Jak. 5, 14. — Ap. G. 14, 23. 1 Tess. 5, 12. [4]) Ap. G. 20, 17. 28. Tit. 1, 5. 7. Fil. 1, 1. [5]) Fil. 1, 1. 1 Tim. 3, 8. [6]) Rom. 16, 1. 3. 6. 12. 1 Tim. 5, 9-10. [7]) Ap. G. 18, 26. Fil. 4, 3. [8]) 1 Kor. 14, 33-35. Dog synes 1 Kor. 11, 5-6 at have kristne Profetinder for Øje (jfr. Ap. G. 21, 9).

fattige i Jerusalem[1]). Alle de nytestamentlige Forfattere formaner til et Liv i virksom Broderkærlighed. Herrens Broder Jakob indskærper, at man skal give de fattige Føde og Klæder og besøge Faderløse og Enker i deres Trængsel[2]). Kærlighedens Apostel Johannes opfordrer til at elske »ikke med Ord eller med Tungen, men i Gerning og Sandhed«[3]). Og Troens Apostel Paulus kræver, at Troen skal være virksom i Kærlighed, og han priser Kærligheden som større end alle Naadegaver, som Kilden til alle Dyder, ja som det eneste, der har ubetinget og evig Værdi (»Saa bliver da Tro, Haab og Kærlighed, disse tre; men størst iblandt disse er Kærligheden«)[4]).

For den kristelige Idealisme var der ikke Forskel paa Jøde eller Græker, Træl eller fri, Mand eller Kvinde[5]). I det praktiske Liv optraadte de Kristne ikke med noget egentligt socialt eller økonomisk Program. De krævede ikke den bestaaende Samfundsorden omdannet, krævede f. Eks. ikke Slaveriet ophævet, hvad der dengang vilde have været uigennemførligt (»hver blive i den Stand, hvori han blev kaldet«); men de mindede baade Slaver og Herrer om, at vi alle har en Herre i Himlen, som dømmer uden Personsanseelse. Slaverne skulde derfor villigt opfylde deres Herrers Krav, og Herrerne skulde vise Mildhed imod deres undergivne[6]). I Brevet til Filemon anbefaler Paulus en bortløben Træl til hans Herre og siger, at han skal tage imod ham »som mere end en Træl, som en elsket Broder«[7]). I Virkeligheden har Kristendommens Tanker om de Kristnes Frihed, Lighed og Broderskab lidt efter lidt undergravet den hedenske Betragtning af Nationaliteten, Slaveriet og Kvindens Stilling.

Det var vistnok overvejende Smaafolk[8]), der udgjorde de første kristne Menigheder; men blandt dem, der blev vundne ved Paulus' Missionsvirksomhed, nævnes der ogsaa adskillige fornemme og indflydelsesrige Mænd og Kvinder[9]).

De første Kristne levede i Troen paa Gud som Fade-

---

[1]) Ap. G. 11, 29-30. 2 Kor. 8-9. [2]) Jak. 2, 15-16; 1, 27. [3]) 1 Joh. 3, 17-18. [4]) 1 Kor. 13. S. 36[7]). [5]) Gal. 3, 28. [6]) 1 Kor. 7, 20-24. Kol. 3, 22-4, 1; Ef. 6, 5-9. [7]) Filem. v. 16. [8]) 1 Kor. 1, 26-29. Jak. 2, 5-7. [9]) Prokonsulen Sergius Paulus paa Kypern, Areopagiten Dionysius i Athen, Kæmneren Erastus i Korint o. a. (Ap. G. 13, 7. 12; 17, 4. 12. 34. Rom. 16, 23). Den »højmægtige« Teofilus, hvem Lukas tilegner sit Evangelium (1, 3).

ren og Jesus som Herren og Frelseren[1]), den forjættede Messias, som Gud havde oprejst fra de døde. Netop det at paakalde Jesus som Herre var Kendetegnet paa, at man var en Kristen[2]). De var visse paa at have modtaget Guds Aand[3]) og forventede Kristi nærforestaaende Genkomst[4]). Derfor holdt de sig borte fra Hedenskabet med dets Afgudsdyrkelse og Offermaaltider og følte sig i det hele som fremmede og Udlændinge, hvis Borgerskab var i Himlen, og beflittede sig paa at leve som »Guds ulastelige Børn midt i en vanartet og forvendt Slægt«, for at Hedningerne »paa Grund af de gode Gerninger, som de faar at se, maatte kunne prise Gud paa Besøgelsens Dag«[5]).

Derimod er det ganske uhistorisk, naar man stundom fra sekterisk Side har betragtet den første Menighed som fuldkommen, og søgt Aarsagen til Kirkens Fordærvelse i de statskirkelige Forhold fra Konstantins Tid. Alle Formaningerne i de nytestamentlige Breve viser tydeligt nok, at ligesom i vore Dages Missionsmenigheder var det ogsaa i Apostletiden trods al religiøs Begejstring vanskeligt at faa Bugt med de gamle hedenske Tilbøjeligheder. Dette fremgaar især af første Korinterbrev, der taler om Partistridigheder og sædelige Fald, om Processer, som Kristne fører for hedenske Domstole, om Uorden af forskellig Art ved Menighedens gudstjenstlige Forsamlinger og om Fornægtelse af Opstandelsestroen[6]). Paulus' andre Breve viser, at der var nogle, som misbrugte den kristelige Frihed »til Anledning for Kødet«[7]), medens andre i sværmerisk Forventning om Herrens nære Genkomst forsømte deres huslige og borgerlige Pligter, saa at Apostlen maatte indskærpe, at »dersom nogen ikke vil arbejde, skal han heller ikke have Føden«, og »hver Sjæl underordne sig de foresatte Øvrigheder; thi der er ikke Øvrighed uden af Gud«[8]).

---

[1]) jfr. Velsignelsesonsket i de paulinske Breve: »Naade være med eder og Fred fra Gud vor Fader og vor Herre Jesus Kristus«. (Rom. 1, 7 o. a.). [2]) 1 Kor. 1, 2; 12, 3. Rom. 10, 9-13. Fil. 2, 11. Ap. G. 7, 59; 9, 14; 22, 16. [3]) Rom. 5, 5; 8, 9. 14-16. 1 Kor. 12, 7-13. Gal. 3, 2; 5, 18; 6, 1. 1 Joh. 3, 24. [4]) 1 Tess. 4, 15. Hebr. 10, 25. 37. Jak. 5, 8. 1 Pet. 4, 7. 1 Joh. 2, 18. S. 39 Anm. 2. [5]) 1 Kor. 10, 14-22. 1 Pet. 2, 11-12. Fil. 3, 20; 2, 15. [6]) Dog har Menighedsforholdene i denne fordærvede Havneby vistnok været ringere end andre Steder. [7]) Gal. 5, 13. 1 Pet. 2. 16. Jud. v. 4. 2 Pet. 2, 18-19. [8]) 1 Tess. 4, 11-12. 2 Tess. 3, 6-12. Rom. 13, 1-7.

Men trods alle Manglerne var det dog disse kristne Menigheder, hvem Fremtiden tilhørte[1]).

DEN EFTERAPOSTOLSKE TID (o. 100—324)[2])

§ 7. Kristendommens Udbredelse. Forholdet til den romerske Stat.

1. Kristendommens Udbredelse. »Apologeterne.« Jordbunden i Romerriget var vel forberedt for den nye Verdensreligion (§ 1). Derfor vandt Kristendommen ogsaa hurtigt Udbredelse, ikke blot ved vandrende Missionærer (»Apostle« og »Evangelister«), der havde gjort Evangeliets Udbredelse til deres Livskald, men nok saa meget derved, at enhver oprigtig Kristen virkede som Missionær i den Kreds, hvor han stod. Den Tids Mennesker rejste meget (S. 5), og kristne Købmænd og Haandværkere, Soldater og Slaver bragte deres Tro med overalt, hvor de kom hen. Særlig fremhæves det, at Kvinderne, der udgjorde Flertallet indenfor Menighederne, var ivrige for at udbrede deres Tro. Blandt Martyrerne var der da ogsaa forholdsvis mange Kvinder.

Der var meget i den nye Religion, som maatte virke tiltrækkende paa alvorlige Hedninger: Forkyndelsen om den ene Gud, Jesu hellige Forbillede og Troen paa Opstandelsen, de Kristnes rene Levned og indbyrdes Kærlighed, deres Iver for at vidne om deres Tro og deres Frimodighed overfor Døden[3]). Paa den anden Side var der mange, som følte sig stærkt frastødte. Dyrkelsen af den ene usynlige Gud blev udlagt som Ateisme, Troen paa Romerrigets Undergang ved Kristi nærforestaaende Genkomst og Forkastelsen af Kejserforgudel-

[1]) »Kirken sejrede ikke paa Grund af de Kristne, men til Trods for de Kristne — ved Evangeliets Magt« (Sohm). [2]) Betegnelsen »Den efterapostolske Tid«, som man ellers plejer at bruge i snævrere Betydning om Tiden indtil o. 180, omfatter i denne Fremstilling Tiden lige til 324, da der ikke i Slutningen af det 2det Aarhundrede kan paavises et Vendepunkt af saa afgørende Betydning som Konstantins Regering i Begyndelsen af det 4de. [3]) »Dræbe os kan I, men skade os kan I ikke« (Justinus Martyr). »Jo hyppigere vi nedmejes af eder, desto flere bliver vi; de Kristnes Blod er en Udsæd« (Tertullianus).

sen blev opfattet som Majestætsfornærmelse; de oplyste og dannede betragtede Kristendommen som en taabelig Overtro og spottede de Kristnes Syndsfølelse og deres Tro paa Skabelsen, Guds Søns Menneskeblivelse og Legemets Opstandelse. Taabelige og ondskabsfulde Rygter sagde, at de ved deres Sammenkomster bedrev Utugt og spiste smaa Børn. Disse og andre Beskyldninger lød ikke blot Mand og Mand imellem, men blev ogsaa ført frem i særlige Angrebsskrifter mod Kristendommen. Disse Angreb søgte kristne Forfattere, de saakaldte »**Apologeter**«, at imødegaa i Forsvarsskrifter (Apologier), hvis religiøse og sædelige Alvor gør et tiltalende Indtryk, trods de Mangler, der kan være ved Fremstillingsformen og Kristendomsopfattelsen.

De paaviste det urimelige og uretfærdige i, at man forfulgte dem, blot fordi de var Kristne, uden at de ellers havde gjort sig skyldige i nogen Brøde. De protesterede mod, at man vilde tvinge frie Mennesker til at ofre mod deres Vilje, og blev saaledes Talsmænd for Religionsfrihedens store Fremtidstanke. De hævdede, at de var lovlydige Borgere[1]), som betalte deres Skatter og bad for Kejseren, selv om de ikke kunde ofre til ham. De skildrede deres Gudstjeneste og Menighedsliv, hvor der intet usømmeligt foregik. Som Beviser for Kristendommens Sandhed henviste de til dens Evne til at omdanne sine Bekenderes Liv, til de troendes Martyrfrejdighed og til Opfyldelsen af de gammeltestamentlige Spaadomme. Fra Selvforsvar gik de over til heftige Angreb paa det urimelige i Hedenskabets Dyrkelse af det skabte fremfor Skaberen og det anstødelige i mange af Myterne.

Et saadant Forsvarsskrift blev ved Midten af det 2det Aarhundrede forfattet af **Justinus**, en Filosof, som havde søgt Sandheden i de forskellige filosofiske Skoler og til sidst fundet, at Kristendommen var den højeste Levevisdom[2]). Lignende Forsvarsskrifter fra en senere Tid skyldes de bekendte Kirkelærere Tertullianus (S. 55) og Origenes (S. 59). Hvilken Betydning denne apologetiske Litteratur har haft for Missionen blandt

[1]) Mk. 12, 17. Rom. 13, 1-7. 1 Pet. 2, 13-14. 1 Tim. 2, 1-2. [2]) Dog er den guddommelige Aabenbaring ikke begrænset til Jødedommen og Kristendommen; thi ogsaa hos Hedninger som Sokrates og Platon findes der Sandhedens Sædekorn, der skyldes en Udsæd af »Logos«, o: den guddommelige Fornuft, som senere helt og fuldt har aabenbaret sig i menneskelig Skikkelse i Jesus Kristus.

Hedningerne, ved vi ikke; men i den oldkirkelige Teologis Historie udgør den et vigtigt Afsnit[1]).

2. Staten og de Kristne før Decius. Hvorledes stillede nu den romerske Stat sig til de Kristne? Den var for saa vidt indifferent i religiøs Henseende, som de undertvungne Folk i Almindelighed havde Tilladelse til at dyrke deres gamle Guder, og i Kejsertiden vandt de orientalske Religioner mange Tilhængere blandt Romerne (S. 7). Paa den anden Side var den romerske Religion i udpræget Grad Statsreligion, hvoraf fulgte, at alle Romerrigets Undersaatter skulde dyrke Romerfolkets Guder, og det vil i Kejsertiden væsentlig sige: deltage i Dyrkelsen af Kejseren. Hvad der krævedes, var ikke religiøs Overbevisning, men Deltagelse i religiøse Ceremonier. De fremmede Religioners Bekendere gik uden Betænkelighed ind herpaa; kun Jøderne og de Kristne, som dyrkede den ene Gud og ansaa deres Religion for den absolutte Sandhed, kunde ifølge Sagens Natur ikke indlade sig paa at ofre til Kejseren. Jøderne havde da ogsaa faaet Fritagelse herfor (S. 11). I Begyndelsen blev de Kristne betragtede som en jødisk Sekt[2]) og havde derfor Fred for den romerske Stat; men det varede ikke længe, inden man blev klar over, at Kristendommen var en ny »barbarisk Overtro«, som ikke kunde beskyttes af Jødernes Privilegier. Allerede Neros Forfølgelse (S. 38) gik jo kun ud over de Kristne, ikke over Jøderne.

Man har ofte tænkt sig de første Aarhundreder som en næsten uafbrudt Række, over hele Riget udbredte, **Kristenforfølgelser**; men dette er en stor Overdrivelse. En saadan almindelig Kristenforfølgelse fandt først Sted i Aaret 250 under Kejser Decius. Før den Tid var der ganske vist adskillige Martyrier; men de var begrænsede i Henseende til Sted og Tid. Undertiden skred Øvrigheden af sig selv ind mod de Kristne; men som oftest var det Pøbelens Uvilje[3]),

[1]) Med Apologeterne begynder den filosofisk-dogmatiske Kristendom. Kristendommen fremtræder her som en aabenbaret Filosofi, o: som en af Profeterne og Kristus aabenbaret, men i og for sig fornuftmæssig Lære om den ene Gud som Verdens Skaber og Herre, om Dyden, som Mennesket skal ove ved sin frie Vilje, og om Udødeligheden, som Gud giver de gode som Løn. Denne Kristendomsopfattelse er baade rationaliserende og moraliserende, selv om den fremhæver Kristus som Logos. [2]) Ap. G. 18, 15; 25, 19. [3]) »Naar Tiberen hæver sig mod Murene, naar Nilen ikke oversvømmer Markerne, naar Himlen holder sin Regn tilbage, naar der indtræffer Jordskælv, Hungersnød og Pest, hedder det straks: For Løverne med de Kristne!« (Tertullianus).

der fremkaldte Øvrighedens Indskriden; mange Gange var det Jøderne, som ophidsede den hedenske Pøbel[1]). Naar de Kristne saa nægtede at ofre til Kejseren, var det Majestætsforbrydelse, der krævede Døden som Straf. Den Kristne, der for Retten aflagde Vidnesbyrd om sin Tro, blev saaledes til »Blodvidne«, hvorved Ordet »Martyr«, der egentlig kun betyder Vidne, i den kirkelige Sprogbrug efterhaanden begrænses til kun at bruges om Blodvidnerne. — Som Helhed betragtet var Forfølgelserne til stor Gavn for Kirken. De vakte atter og atter den gamle Begejstring og Offervillighed til nyt Liv; de virkede sigtende ved at udrense de uværdige, og de skabte et af de stærkeste Missionsmidler ved den Tiltrækningskraft, som Martyrernes Heltemod udøvede.

Ligesom Paulus og Peter (S. 35. 37) kom adskillige af den gamle Kirkes bedste Mænd til at lide Døden for deres Tro. I Begyndelsen af det 2det Aarhundrede blev saaledes Biskop **Ignatius** i Antiokia dømt til Døden og sendt til Rom for at kastes for de vilde Dyr paa Arenaen (o. 110)[2]). Ved Aarhundredets Midte blev Biskop **Polykarp** i Smyrna anklaget af Pøbelen som »de Kristnes Fader, Gudernes Forstyrrer«. Den hedenske Prokonsul, der havde Medlidenhed med den gamle Mand, bad ham betænke sin høje Alder, sværge ved Kejseren og forbande Kristus. Men Polykarp svarede: »I 86 Aar har jeg tjent ham, og han har aldrig gjort mig noget ondt. Hvor skulde jeg da kunne bespotte min Konge, som har frelst mig?« Da han ikke vilde fornægte, blev han brændt (155). En halv Snes Aar senere blev Filosoffen **Justinus** (S. 47) Martyr i Rom (o. 165). Under den stoiske Kejser Marcus Aurelius' Regering, da Krig, Pest og Hungersnød syntes at vidne om Gudernes Vrede, rejste de hedenske Folkemasser sig mod de Kristne, baade i Lilleasien og i Gallien. I Lyon blev mange Mænd og Kvinder kastede for de vilde Dyr eller paa anden Maade pint til Døde (177). Heller ikke Menighedens 90aarige Biskop blev sparet for raa Mishandlinger. Stemningen var saa ophidset, at man ikke vilde udlevere

[1]) Saaledes allerede i Paulus' Historie (Ap. G. 13, 50; 14, 2. 19; 17, 5 f.). I Beretningen om Polykarps Martyrdød hedder det, at Jøderne »efter deres Sædvane« var ivrige til at bringe Brænde til Baalet. [2]) Paa Vejen til Rom skrev han flere Breve, i hvilke han advarede mod den begyndende Gnosticisme (§ 8, 1) og formanede Menighederne til at holde sig til deres Biskop (§ 9, 1).

Martyrernes Lig til Begravelse, men brændte dem og spredte Asken i Rhonefloden for derved at tilintetgøre ethvert Haab om Opstandelsen. Imellem Forfølgelserne var der kortere eller længere Fredstider; det afhang af Kejserens, Provinsstatholdernes og Pøbelens skiftende Luner.

3. Fra Decius til Konstantin. Et almindeligt Paabud om, at alle Kristne skulde møde for Øvrigheden for at ofre til Guderne, blev først udstedt af Kejser **Decius** i Aaret 250. Paa den Tid havde Kristendommen allerede vundet en ret betydelig Udbredelse, navnlig i de store Byer som Rom, Antiokia, Kartago og Aleksandria. I Rom var der vel o. 50,000 Kristne af en Befolkning paa godt 1 Million. Disse talrige Menigheder med deres Biskopper i Spidsen stod i en levende indbyrdes Forbindelse og følte sig som »et nyt Folk« i Modsætning til Jøderne og Hedningerne. Forud for Decius' Regering havde de Kristne haft en 40aarig Fredstid, hvor Menigheden havde faaet Tilgang af mange, som nu faldt fra i Forfølgelsens Tid. Der var endog Præster og Biskopper, som ikke undsaa sig for at fornægte den kristne Tro. Nogle af disse »faldne« ofrede til de hedenske Guder, medens andre af bestikkelige Embedsmænd købte Beviser for at have ofret uden i Virkeligheden at have gjort det. Der var ogsaa Biskopper som Cyprianus i Kartago (§ 8, 4), der mente at gavne deres Menighed bedst ved at unddrage sig Forfølgelsen ved Flugt. Men der var ogsaa andre, baade Mænd og Kvinder, som med Døden for Øje frimodigt bekendte deres Kristendom; bl. a. blev Biskopperne i Rom, Jerusalem og Antiokia Martyrer.

Ogsaa efter at Decius var faldet i Kampen med Goterne (251), blev de Kristne Genstand for Forfølgelse; saaledes blev **Cyprianus** Martyr 258. Men de sidste 40 Aar af det 3dje Aarhundrede var en Fredstid, hvor Evangeliet vandt endnu større Udbredelse i alle Romerrigets Provinser, ogsaa i Grænselandene ved Rhinen og Donau, ja endog ud over Rigets Grænser, f. Eks. i Persien og Armenien, hvor Kongen antog Kristendommen (o. 300) og indførte en landskirkelig Ordning. Talrige Kirkebygninger opførtes overalt i hele Romerriget, og der var Kristne i alle Stænder, ogsaa ved Hoffet og i Hæren. Man har ment at kunne anslaa Antallet af de Kristne ved Begyndelsen af det 4de Aarhundrede til $^1/_{12}$ af hele Befolkningen (flere i Østen, færre i Vesten).

Da var det, at Kejser **Diokletian** begyndte den største af alle Kristenforfølgelserne. Diokletian var en betydelig Regent, under hvem Romerrigets Forvaltning blev omdannet, saa at det kom til at ligne et orientalsk Despoti. Kejserens uindskrænkede Myndighed og Kejserforgudelsen blev mere gennemført end nogen Sinde tidligere. I Slutningen af hans Regering fik det hedenske Parti ham til at skride ind imod Kristendommens voksende Udbredelse[1]). I Aaret 303 udstedte han et Paabud om, at alle Kristne skulde miste deres Embeder og Borgerrettigheder, deres Kirker skulde ødelægges, og deres hellige Bøger brændes. Herved haabede han at kunne undergrave Kristendommen uden at lade det komme til de blodige Forfølgelser, hvor de Kristnes Martyrfrejdighed vandt saa mange for dem. Men baade hos Hedninger og Kristne var Stemningen saa ophidset, at Diokletian snart efter gik videre, idet han lod alle Menighedsforstandere fængsle for ved Tortur at bringe dem til at ofre, og næste Aar (304) blev det paabudt, at alle Kristne i hele Riget skulde ofre eller straffes med Døden. Der var dog en af Underkejserne, Galliens og Britanniens Hersker, Konstantius Klorus, som nøjedes med at lade nogle Kirker nedrive. Han var nemlig ikke blot en mild og retfærdig Regent, men havde ogsaa som Soldyrker Sympati for de Kristne som Dyrkere af den ene Gud.

305 nedlagde den 80aarige Diokletian Regeringen; men Forfølgelserne fortsattes under hans Efterfølgere, især i Østen. Denne sidste store Kristenforfølgelse gav ikke blot Anledning til mange Frafald, men ogsaa til en Mængde Martyrier. Man udviste ofte en raffineret Grusomhed mod de Kristne; rev Tunge og Øjne ud paa dem, eller dømte ærbare kristne Kvinder til at optages i Utugtshusene. I Frygien var der en By, hvor hele Befolkningen med Øvrighedspersonerne i Spidsen bekendte sig som Kristne og nægtede at ofre. Der blev da sendt Soldater mod Byen; de satte Ild paa den, og alle Indbyggerne, baade Mænd, Kvinder og Børn, omkom i Flammerne. Under saadanne barbariske Forfølgelser aflagde den kristne Kirke et Aands og Krafts Bevis for sin Uovervindelighed.

At have indset dette og at have draget de praktiske Slut-

[1]) Den egentlige Ophavsmand til Diokletians Forfølgelse var en af Underkejserne, Galerius, som var en fanatisk Fjende af de Kristne.

ninger af denne Indsigt var **Konstantin den Stores** Storhed. Ligesom sin Fader, Konstantius Klorus, var han oprindelig Tilhænger af Solmonoteismen (S. 8); men hans Moder var en Kristen, og han havde paa nært Hold set de Kristnes Heltemod. Desuden var hans personlige Medbejlere til Magten ivrige Kristenforfølgere, hvorfor det maatte ligge nær for ham at søge Støtte hos de Kristne. Til de politiske Overvejelser kom der en voksende personlig Overbevisning om Kristendommens Sandhed. Da han rykkede mod Rom, lod han Kristi Navnetræk[1]) sætte paa Soldaternes Skjolde og paa den nye Fane, der blev baaret foran Hæren. Trods Fjendens Overmagt vandt han en afgørende Sejr, der gjorde ham til Enehersker i Vesten (312), hvori han saa et nyt Vidnesbyrd om, hvor mægtig de Kristnes Gud var. Han gav derfor fuldstændig Religionsfrihed, saa at enhver kunde følge den Religion, han ansaa for den bedste. Kristendommen blev ikke Statsreligion, men fik Ligeberettigelse med Hedenskabet. De Kristne skulde have deres Kirker tilbage, og disse fik ligesom de hedenske Templer Asylret[2]), Skattefrihed og Lov til at modtage Gaver og Arv. De kristne Præster fik samme Fritagelse for offentlige Byrder og Afgifter som de hedenske. 324 fik Konstantin ogsaa den østlige Del af Riget ind under sin Myndighed, og dermed er Kristenforfølgelsernes og Frimenighedernes Tid til Ende, og den kejserlige Statskirkes Tidsrum begynder (§ 10—11)[3]).

§ 8. Indre Kampe: Vranglære og Kirkelærere.

1. Gnosticismen. De unge kristne Menigheder var ikke blot truede af Farer udefra, i Form af Forfølgelse fra Jøder og Hedninger. Der var fuldt saa store indre Vanskeligheder

---

[1]) Kristi Monogram ☧ er en Sammenslyngning af de to første Bogstaver i Kristi Navn XP, men tillige var det Solgudens Tegn. Konstantin synes dermed at have ville betegne, at den ene Gud, hans Fader havde lært ham at dyrke, var den samme som de Kristnes Gud. [2]) »Asylret« betegner Retten til at være et Fristed, hvor enhver Flygtning er sikret mod personlig Overlast. [3]) I denne betydningsfulde Overgangstid levede Biskop Eusebius af Kæsarea († 340). Han har faaet Navnet »Kirkehistoriens Fader«, fordi han har udgivet den første Kirkehistorie, i hvilken han med stor Flid har samlet en Mængde Efterretninger, saa at dette Værk er den vigtigste Kilde til vort Kendskab til Kirkens Historie i de 3 første Aarhundreder indtil dens Sejr under Konstantin.

at overvinde, i Form af Vranglærdomme, som havde deres Oprindelse i en jødisk eller hedensk Tænkemaade. Jødekristne Vranglærere var Judaisterne (S. 33) og Ebjonitterne (S. 30). Paavirkning fra hedensk Side viser sig i den saakaldte **Gnosticisme.**

Aleksander den Stores Erobringstog og endnu mere det romerske Verdensrige havde bragt de forskellige Folkeslag med deres forskellige Religioner i nærmere Berøring med hinanden, og de første Aarhundreder af vor Tidsregning bliver derved en Religionsblandingens (»Synkretismens«) Tidsalder (S. 7). Det varede heller ikke længe, inden man søgte at drage Kristendommen med ind i denne Bevægelse ved at forene kristelige Tanker med hedenske. Ved denne Forbindelse mellem den hedenske Synkretisme og Kristendommen fremkommer Gnosticismen, der omfatter en Mængde forskellige Retninger, svarende til den forskellige Forbindelse, som de kristelige, jødiske, græske, ægyptiske, syriske, babyloniske og persiske Tanker havde indgaaet. Kirkefædrene sammenfattede disse forskellige Retninger under Navnet Gnosis (ɔ: Erkendelse) og Gnostikere, fordi de paastod at eje den fuldkomne Erkendelse. De Gaader, Gnostikerne vilde løse, var dog ikke intellektuelle, men praktiske. Det Maal, de higede efter, var Forløsningen, Sjælens Frigørelse fra Trældommen under Materien, hvori det onde bestaar. Det kristelige Element er den Betydning, der tillægges Kristus som Forløseren; i øvrigt er Gnosticismens Hovedtanker ikke kristelige, men hedenske, prægede af orientalsk Mytologi og græsk Filosofi.

Udgangspunktet var i Almindelighed Dualismen, ɔ: den skarpe Adskillelse mellem Aand og Natur, Gud og Verden, der betragtedes som hinanden modsatte ligesom godt og ondt. Heraf fulgte, (1) at Verden ikke kunde være skabt af den højeste Gud; derimod antog man ofte, at den var formet af en Undergud[1]), der ogsaa var Jødernes Gud[2]). (2) Kristus kunde ikke være sandt Menneske; men enten tænkte man, at den himmelske Kristus var fremtraadt i et Skinlegeme[3]), eller at han ved Daaben havde forenet sig med Mennesket Jesus og sat denne i Stand til at bringe den forløsende Erkendelse, men saa igen forladt ham, før Lidelsen begyndte, saa at det kun var Mennesket Jesus, der led og døde. Frelsen skyldes nemlig ikke Troen paa Kristus som den korsfæstede og opstandne Frelser, men den Erkendelse af de skjulte Hemmeligheder, som han havde bragt Menneskene. (3) Der var ingen

[1]) Gnostikerne antog overhovedet en Mængde Mellemvæsener mellem den højeste Gud og Verden. [2]) Gnostikernes Uvilje overfor Jødedommen viste sig ogsaa derved, at de som oftest forkastede det gamle Testamente. [3]) »Doketismen« kaldes denne Opfattelse, der gør Jesu Menneskelighed til et Skin. Doketismen, Dualismen og Askesen gaar senere igen i Manikæismen (S. 97), der betegner Højdepunktet af de gnostiske Religioner.

legemlig Opstandelse at vente, ligesom Kristi Opstandelse jo ogsaa kun var et Skin. (4) For Etikkens Vedkommende førte Modsætningen mellem Aand og Natur som oftest til Askese; men den kunde ogsaa føre til den modsatte Yderlighed, til Libertinisme, idet det sande Aandsmenneske antoges ikke at kunne besmittes af det legemlige, ligesom Guldet ikke mister sin Glans ved at ligge i Skarnet.

(Denne skarpe Adskillelse mellem Aand og Natur, mellem den højeste Gud og Verdens Bygmester, mellem den himmelske Kristus og Mennesket Jesus, mellem erkendende og troende, fører aabenbart i en ganske anden Retning end det nye Testamentes Kristendom. Gnosticismen kunde baade fremtræde som en filosofisk Skole med fantastiske Spekulationer om Verdens Tilblivelse og Aandens Frigørelse fra Materien, og som et religiøst Samfund med en stemningsfuld Gudstjeneste og med hemmelighedsfulde Indvielser og magiske Trylleformularer ligesom de hedenske Mysterier (S. 7). Og den var saa meget farligere for Kirken, som denne endnu ikke havde ydre Autoriteter eller faste Former, hverken for Læren, Forfatningen eller Gudstjenesten. Det er netop i Modsætning til Gnosticismen, at disse Former begynder at træde frem (§ 9).)

2. Kampen mod Gnosticismen. ~~Irenæus og Tertullian.~~ Gnosticismens Begyndelse gaar tilbage til Aposteltiden. Allerede Paulus maa advare Timoteus og Titus mod at indlade sig med den »falskelig saakaldte Gnosis«, der bestod i ufrugtbare Spekulationer over jødiske Fabler og Slægtregistre, og kun førte til unyttige Stridigheder[1]). Heroverfor fremhæver han Betydningen af »den sunde Lære«.

Den gnostiske Adskillelse mellem den historiske Jesus og den himmelske Kristus bekæmpes i 1 Johannesbrev, der er rettet mod Vranglærere, der nægter, at Jesus er Kristus, som er kommet i Kødet[2]), hvad Apostlen stempler som en antikristelig Tænkemaade.

(Medens Gnostikerne i Begyndelsen havde søgt at skaffe deres halvhedenske Spekulationer Udbredelse indenfor de kristne Menigheder, blev der senere grundet særlige gnostiske Samfund, som holdt sig i flere Aarhundreder. Adskillige af Kirkens ledende Mænd skrev imod Gnostikerne. Det betyde-

[1]) 1 Tim. 6, 20; 1, 4. Tit. 1, 14; 3, 9. I Kolosserbrevet advarer han mod at »lade sig gøre til Bytte ved Filosofi og tomt Bedrag efter Menneskers Overlevering, efter Verdens Børnelærdom og ikke efter Kristus« (2, 8). Medens Vranglærerne søgte at opnaa en højere Visdom ved at spekulere over Englemagterne og føre et asketisk Liv, fremhævede Paulus Kristi enestaaende Stilling som Alskabningens Midtpunkt, som Menighedens Hoved, og som den, i hvem alle Visdommens og Kundskabens Skatte findes skjulte (1, 15-20; 2, 3. 16-23). [2]) 1 Joh. 4, 2-3; 2, 22.

ligste af disse Modskrifter skyldes **Irenæus** i Lyon (o. 185). Han var født i Lilleasien, Discipel af Polykarp i Smyrna (S. 49) og var blevet Biskop i Lyon efter Forfølgelsen i 177 (S. 49). Han var en nidkær Biskop og meget virksom for Kristendommens Udbredelse i Gallien; derfor lærte han som gammel Keltisk for at kunne prædike for de galliske Kelter paa deres Modersmaal. I sin Teologi viser Irenæus sig som en udpræget Skriftteolog[1]). Overfor Gnostikernes apokryfe Apostelskrifter og hemmelige Overleveringer hævdede han »Sandhedens Regel«, o: den sande apostoliske Kristendom, som forelaa baade i Apostlenes Skrifter, som han kalder for »vor Tros Grundvold og Støtte«, og i den fra Apostlene stammende mundtlige Overlevering, som Biskopperne var Vidner om.

En yngre samtidig af Irenæus var **Tertullianus** i Kartago. Han var født o. 160 og var efter et letsindigt Ungdomsliv blevet stærkt grebet af Kristendommen. I 30 Aars Alderen traadte han over til Kirken og blev snart efter Presbyter i Kartago. Han havde før været Advokat og blev nu Kirkens Advokat, idet han i forskellige Skrifter søgte at forsvare Kristendommen overfor Hedningerne og den kirkelige Opfattelse overfor Vranglærerne, ligesom han ogsaa bekæmpede Kirkens Verdsliggørelse ud fra et strængt asketisk Livssyn. Tertullians lidenskabelige, uharmoniske Natur, hans asketiske Idealisme, hans begejstrede Fremhævelse af det paradokse i Kristendommen[2]), hans udfordrende Sprog, hans mere retoriske end systematiske Fremstilling, hans Skarpsindighed, der ofte udarter til Spidsfindighed, frembyder Lighedspunkter med Søren Kierkegaard.

Medens de ældre kirkelige Forfattere, selv i Rom, havde benyttet det græske Sprog, var Tertullian den første, der skrev

[1]) Irenæus' teologiske Tænkning samler sig om Kristus som Forløseren, særlig hans Menneskevordelse som Frelseshistoriens Midtpunkt: Kristus, som var Gud, blev Menneske for at gøre den menneskelige Natur guddommelig ved at give den uforgængeligt Liv. Saaledes faar vi igen ved Kristus, hvad vi har mistet ved Adam. Grundbegreberne hos Irenæus er — ligesom senere i den græske Kirke, S. 92 Anm. 1. — Død og Liv (ikke Synd og Naade). [2]) Man har tillagt Tertullian det berømte Paradoks: credo quia absurdum (jeg tror, fordi det er urimeligt); men denne Sætning kan ikke paavises i hans Skrifter. Dog nærmer han sig denne Tanke, naar han mod Gnostikerne skriver: »Guds Søn er død; det er aldeles troligt, fordi det er taabeligt. Og han er begravet og opstanden; det er sikkert, fordi det er umuligt.« Men paa andre Steder fremhæver han Fornuften som en Gave fra Gud, hvorved Mennesket skal lære Gud at kende, ligesom han udtaler, at Sjælen af Natur er kristen, fordi den har en umiddelbar Følelse af Guds Tilværelse.

paa Latin, og han har beriget Kirkesproget med Udtryk som Arvesynd, Treenighed[1]), Sakramente, Testamente o. a. Foruden saaledes at være Skaber af det latinske Kirkesprog er han tillige en af den vesterlandske Teologis Fædre. Denne forhenværende Jurist har givet de kristelige Forestillinger et juridisk Præg, som de har beholdt i den romerskkatolske Kirke. Menneskets Gudsforhold opfattes ikke som et Barneforhold (S. 19), men som et Retsforhold (S. 6): Ved Daaben faar man ganske vist Tilgivelse for de tidligere begaaede Synder; men man forpligter sig tillige til at opfylde »Kristi nye Lov« og derved erhverve sig det evige Liv som Løn; ja man kan endog ved Almisse, Bøn og Faste ikke blot »fyldestgøre Gud«, men ogsaa gøre mere, end man er forpligtet til, og derved erhverve sig en særlig »Fortjeneste« hos Gud.

Efterhaanden var Tanken om Kristi nærforestaaende Genkomst (S. 45) traadt mere tilbage, og de Kristne begyndte at beskikke sig paa et Liv i Verden, hvad der var en nødvendig Forudsætning for, at Jesu Disciple kunde komme til at indvirke paa deres Omgivelser som Saltet og Surdejgen[2]), men tillige udsatte svage Sjæle for mange Fristelser og Farer. Der var imidlertid ogsaa asketiske Naturer, for hvem Idealet ikke var Verdens Fornyelse, men Verdens Forsagelse, og til dem hørte Tertullian. Han var saaledes en bestemt Modstander af Skuespil og Kunst, Handel og Krigstjeneste.

Kort efter Aar 200 sluttede han sig til den saakaldte **Montanisme**, en sværmerisk Bevægelse, der var udgaaet fra Lilleasien. Den har Navn efter Montanus, som ved Midten af det 2det Aarhundrede fremtraadte med Aabenbaringer fra »Talsmanden« om, at Kristi Genkomst var nær. For at forberede sig herpaa skulde man saa vidt muligt trække sig tilbage fra Verden; især skulde man overholde en streng Faste, helst ogsaa leve i ugift Stand, i ethvert Tilfælde afholde sig fra det andet Ægteskab. Montanismen vandt mange Tilhængere, ikke blot i Lilleasien, men ogsaa i Vesten, hvor den fik en fremragende Ordfører i Tertullian. Men Biskopperne sam-

[1]) Tertullian er den første, der bruger ikke blot Ordet »Treenighed« (trinitas), men ogsaa den Formel, at Guddommen er »tre Personer«, men »eet Væsen« (Substans). Han siger ogsaa, at Kristus forener »to Naturer« (Substanser) i »een Person« — et Udtryk, der senere skulde blive fastslaaet som ortodoks Kirkelære (S. 96). [2]) Mt. 5, 13-16; 13, 33. 1 Tess. 4, 11-12. 1 Pet. 2. 12. Jfr. § 9, 3.

ledes paa Synoder og afviste de nye Profeter under Henvisning til, at alt, hvad Kirken behøvede, fandtes hos den gamle Pagts Profeter og den nye Pagts Apostle. Forestillingen om Tusindaarsriget, som Montanisterne stærkt havde fremhævet, traadte nu mere i Baggrunden for den store Kirke og blev senere helt opgivet[1]). Men endnu i flere Aarhundreder var der montanistiske Menigheder, og senere møder vi ofte beslægtede sekteriske Bevægelser, f. Eks. Donatismen i det 4de (§ 12, 1) og Irvingianismen i det 19de Aarhundrede (II § 28).

3. Den aleksandrinske Teologi. Origenes. Irenæus, Tertullian og de andre kirkelige Forfattere, der skrev imod Gnostikerne, nøjedes ikke med at afvise de falske Lærdomme, men søgte selv at udvikle en sand kristelig Lære. De hævdede det monoteistiske Gudsbegreb (den højeste Gud er den samme som Verdens Skaber og som det gamle Testamentes Gud), Verdens Skabelse af intet, det ondes Oprindelse i den frie Vilje, Kristus som Gud og Menneske, Kristi Forløsergerning og Menneskets legemlige Opstandelse. Intetsteds blev der sat større Kraft ind paa dette teologiske Arbejde end i Aleksandria, den daværende Videnskabeligheds første By. Her havde jødiske Filosoffer søgt at forene den jødiske Religion med den græske Filosofi (S. 13). Her havde Gnosticismen fundet megen Udbredelse. Her satte Oldtidens filosofiske Tænkning sit sidste Skud i den nyplatoniske Filosofi. Som et Modstykke til Byens hedenske og jødiske Læreanstalter oprettedes i Slutningen af 2det Aarhundrede en kristelig Højskole, den saakaldte Kateketskole, hvor baade Mænd og Kvinder, Kristne saa vel som Hedninger, kunde modtage Undervisning i Kristendom. De aleksandrinske Teologer søgte at udvikle en kirkelig Videnskab ved at forene Kristendommen med den græske Filosofi, især Platonismen. De mente nemlig, at Gud havde givet Grækerne Filosofien som en Opdrager til Kristus, ligesom Loven havde været det for Jøderne. Ved Filosofiens Hjælp skulde den Kristne naa fra den

[1]) Den oprindelig jødiske Forestilling om Messias' tusindaarige Herlighedsrige her paa Jorden findes i Joh. Aab. 20, 1-6 og hos de ældre Kirkefædre (f. Eks. Irenæus og Tertullian). Den blev forkastet af de aleksandrinske Teologer (Origenes), og fra Augustins Tid trængte den Opfattelse igennem indenfor den katolske Kirke, at Tusindaarsriget var et symbolsk Udtryk for Kirkens Historie, idet de hellige jo nu herskede paa Jorden sammen med Kristus

blotte Autoritetstro til den fuldkomne Erkendelse (Gnosis)[1]). Men i Modsætning til de kætterske Gnostikere maatte den kirkelige Gnostiker aldrig vige fra Troens Grund (»Ingen Erkendelse uden Tro, ingen Tro uden Erkendelse«).

Den mest bekendte af de aleksandrinske Teologer er **Origenes.** Han var Søn af kristne Forældre og blev døbt som Barn. Da han var en Snes Aar gammel, udbrød der en Kristenforfølgelse i Aleksandria, hvor hans Fader blev Martyr (202), og Origenes vilde selv have meldt sig for Øvrigheden som Kristen; men hans Moder gemte alle hans Klæder og tvang ham derved til at blive hjemme. Kort efter blev han Lærer ved Kateketskolen. For at udvide sine Kundskaber anvendte han største Delen af Natten til Studier, medens han underviste andre om Dagen. Origenes levede som en streng Asket og vandt snart et anset Navn ved sin alvorlige Fromhed og sin ualmindelige Skarpsindighed og Lærdom. En rig Ven stillede et betydeligt Antal Hurtigskrivere og Afskrivere til hans Raadighed, hvorved han blev i Stand til at udgive en Mængde Skrifter, som har faaet banebrydende Betydning baade for Bibelforskningen og for Dogmatikken.

Hans Studier drejede sig især om den hellige Skrift. »To Ting — siger han — er nødvendige til Skriftens Forstaaelse, Studium og Bøn.« Skriftstudiets første Opgave er at fastslaa Skriftens Tekst. Dette var Formaalet for Origenes' store Bibelværk, Hexapla (ɔ: de seks Spalter). Det indeholdt i 6 sideordnede Spalter det gamle Testamentes hebraiske Tekst, Septuaginta (S. 12) og flere andre græske Oversættelser. Hele Værket fyldte 50 tykke Bogruller; men den største Del af det er gaaet tabt. — Efter at have fastslaaet Tekstens Ordlyd gælder det om at fortolke den. Det var dengang almindeligt at udlægge den hellige Skrift allegorisk, saaledes som Stoikerne udlagde de græske Myter, og jødiske Filosoffer det gamle Testamente. Denne Fortolkningsmaade satte Origenes i System og søgte at begrunde teoretisk ved at hævde, at ligesom Mennesket bestod af Legeme, Sjæl og Aand, saaledes

[1]) I Midtpunktet for den aleksandrinske Teologi staar ikke Evangeliernes Jesus, heller ikke (som for Irenæus) den menneskeblevne guddommelige Forløser, men Logos, den guddommelige Fornuft, der har skabt Verden og ledet Menneskeslægtens Udvikling til Kristus, gennem hvem den fuldkomne Erkendelse bliver Menneskene til Del. I sin højeste Form er Kristendommen Gnosis, en religionsfilosofisk Erkendelse af Gud og Verden, og dermed tillige Delagtiggørelse i det guddommelige Liv.

havde Skriften en tredobbelt Betydning: en legemlig (eller bogstavelig, historisk), en sjælelig (moralsk) og en aandelig (religiøs)[1]). Den allegoriske Udlægning var i Virkeligheden en vilkaarlig Indlægning af Fortolkerens egne Tanker; men herved blev det muligt altid at faa de bibelske Skrifter til at stemme indbyrdes og med den til enhver Tid herskende Dogmatik. Dette er vistnok Grunden til, at denne tilsyneladende fromme, men i Virkeligheden usande Udlægningsmaade holdt sig lige til Reformationen; ja endnu i vore Dages Prædiken og Andagtslitteratur kan man undertiden mærke Eftervirkninger af den.

Sin Forstaaelse af Skriften har Origenes ikke blot fremlagt i vidtløftige Fortolkninger, men ogsaa i Prædikener, hvor han søgte at give Skriftens Ord en praktisk-opbyggelig Anvendelse. Han har ogsaa skrevet et stort Forsvarsskrift for Kristendommen, beregnet paa dannede Hedninger, og endelig er han Forfatter af den første kristelige Dogmatik (»Om Principperne«). I dette Skrift vilde han give en sammenhængende Fremstilling af de kristelige Trossandheder og begrunde dem ud fra Skriften og Filosofien[2]). Adskillige Punk-

---

[1]) Jesu Indtog i Jerusalem var saaledes ikke blot en enkelt historisk Begivenhed, men betød tillige, at Kristus holder sit Indtog i Sjælene. Aseninden, der løses, er det gamle Testamentes Bogstav, der forvandles til levende Aand; Føllet er det nye Testamente; Skaren, der gaar forud for Jesus, betegner de Engle, der bereder Vej for ham i Hjerterne. Drengebørnene, som Farao vilde have dræbt (2 Mos. 1, 16), betegner Fornuften; Pigebørnene, som han lod leve, betegner den kødelige Sans — en Udlægning, der er betegnende for den Opfattelse af Kvinden som et lavere Væsen, der snart blev almindelig i asketiske Kredse. Undertiden (mener Origenes) er den bogstavelige Opfattelse ikke mulig, naar den nemlig vilde føre til Forestillinger, som ikke var Gud værdige, hvad der f. Eks. gælder Beretningen om Skabelsen. »Hvilket fornuftigt Menneske vil tro, at den første, anden og tredje Dag med deres Aften og Morgen har været uden Sol, Maane og Stjerner? Hvem er saa taabelig, at han mener, at Gud som en menneskelig Agerdyrker har plantet en Have i Eden mod Øst?« Den allegoriske Udlægning er i saadanne Tilfælde en tilsløret Kritik af Skriftens Bogstav. [2]) Ofte er det filosofiske Element stærkere fremtrædende end det bibelske, som naar han hævder, at den kirkelige Gnostiker ikke mere trænger til Guds Søn som Synderes Læge, men kun til »Logos« som Lærer i de guddommelige Hemmeligheder, og at alle skabte Aander (ogsaa Djævelen og Dæmonerne) efterhaanden skal renses fra det onde og til sidst forenes med Skaberen i en evig Harmoni, saa at Gud skal blive alt i alle (»Apokatastasis«, o: Genoprettelse). Om Kristus lærte Origenes, at Sønnen er af samme Væsen som Faderen og lige evig med Faderen, men dog Faderen underordnet, saa at man i den arianske Strid (§ 13, 1) fra begge Sider kunde paaberaabe sig den berømte Aleksandriner. 300 Aar efter sin Død blev Origenes fordømt som Kætter (paa »det 5te almindelige Kirkemøde« i Konstantinopel 553 under Kejser Justinian).

ter i Origenes' Lære vakte megen Modstand; men dette første Forsøg paa at give et teologisk System, skrevet af en Mand, der fuldt ud beherskede hele sin Tids almindelige Dannelse, har faaet banebrydende Betydning. Mere end nogen anden af Kirkefædrene har Origenes den Fortjeneste at have hævdet den videnskabelige Forsknings Ret indenfor Kirken. Som gammel Mand naaede Origenes den Død som Martyr, han allerede som ung havde ønsket. Under Decius' Forfølgelse (S. 50) blev han fængslet og døde som en Følge af de raa Mishandlinger, han havde været udsat for (251) — formodentlig i Kæsarea i Palæstina, hvor han tilbragte sine sidste 20 Aar.

4. Cyprianus. En lignende Betydning, som Origenes havde for Kirkelæren, fik hans samtidige, Biskop **Cyprianus** i Kartago, for Kirkeforfatningen. Cyprianus besad ikke Origenes' videnskabelige Begavelse, men var en fremragende kirkelig Politiker, udrustet med stor Energi og praktisk Visdom. Hans Skrifter er Lejlighedsskrifter (Breve og Traktater), klare og letfattelige. Kort efter, at han var blevet Biskop, udbrød Decius' Forfølgelse. Cyprianus ansaa det for rigtigst at forlade Kartago, for ikke ved sin Nærværelse at bringe Menigheden i større Fare; men gennem Breve holdt han fra sit Skjulested Forbindelsen med Menigheden vedlige. Da han efter Forfølgelsen var vendt tilbage til Byen, udbrød der en Strid om, hvorledes man skulde stille sig til »de faldne«, der under Forfølgelsen havde fornægtet den kristne Tro. Cyprians Mening, at de skulde kunne genoptages i Menigheden, naar de laa paa Dødslejet, eller, som det senere blev bestemt, efter en treaarig Bodstid, vakte Misfornøjelse, baade hos de milde, der straks vilde have dem optaget, og hos de strenge, der slet ikke vilde have dem optaget, og de misfornøjede skilte sig ud og dannede deres egne Samfund. Ogsaa i Rom gav Spørgsmaalet om de faldnes Genoptagelse Anledning til Spaltninger.

Under disse Forhold skrev Cyprianus sit navnkundige lille Skrift »Om den almindelige Kirkes Enhed«, hvor han fremhævede Kirkens og Biskoppernes Betydning paa en Maade, som har gjort ham i særlig Grad til Katolicismens Kirkefader. (Kirken opfattes som en Frelsesanstalt, hvis Hoved er Biskoppen. »Den, der ikke har Kirken til Moder, kan ikke have Gud til Fader«. »Udenfor Kirken er der ikke Frelse«. »Kirken hviler paa Biskopperne,« saa at »den, der ikke er i

Samfund med Biskoppen, er ikke i Kirken«. Men han betragtede alle Biskopperne som ligestillede og vilde ikke godkende den romerske Biskops Krav paa Overhøjheden i Kirken. Dette viste sig i Striden om Kætterdaaben. Ud fra sin Opfattelse af, at Guds Naade er bundet til den katolske Bispekirke, forkastede Cyprianus den af Kættere udførte Daab som ugyldig og krævede, at Kættere, som søgte Optagelse i Kirken, skulde omdøbes. I Rom hævdede man derimod, at enhver Daab, der var udført i den treenige Guds Navn eller i Jesu Kristi Navn, var gyldig, og at en Kætter, der var døbt med en saadan Daab, ikke skulde omdøbes, men optages ved Haandspaalæggelse, ligesom de bodfærdige. Uagtet Cyprianus og de andre nordafrikanske Biskopper ikke vilde bøje sig for denne Opfattelse, blev det dog den, der senere sejrede[1]).

Ligesom Origenes endte ogsaa Cyprianus som Martyr, idet han i Aaret 258 blev halshugget, da han nægtede at ofre til de hedenske Guder.

§ 9. Forfatning, Gudstjeneste og Menighedsliv i den efterapostolske Tid.

Baade Forfølgelserne fra den romerske Stat (§ 7) og endnu mere de indre Kampe om Gnosticismen, Montanismen og den rette Behandling af »de faldne« (§ 8) bidrog til, at Menighederne efterhaanden fik fastere Former og sluttede sig sammen til den ene, hellige, katolske[2]), apostolske Kirke — i Modsætning til de forskellige kætterske Samfund. Det lykkedes Kirken at afvise Gnosticismens fantastiske Mytologi og Montanismens asketiske Sværmeri; men Prisen var det katolske Hierarki. Allerede i det 3dje Aarhundrede havde Biskopperne faaet baade Gudstjenesten, Læren og Kirkestyrelsen ind under sig, og Kirken, som oprindelig havde været et Brodersamfund, blev derved et Hierarki

[1]) Den blev fastslaaet paa Kirkemødet i Nikæa 325 (S. 91). Den romerske Kirke godkender endnu i Princippet Protestanternes Daab; men i Praksis omdøber den ikke sjældent dem, der træder over til den, hvad der jo ogsaa kun er en Konsekvens af, at den betragter sig som enesaliggørende.
[2]) Ordet »katolsk« betyder egentlig almindelig og bruges om den hele Kristenhed til Forskel fra den enkelte stedlige Menighed; senere faar det Betydningen rettroende (modsat »kætterske«).

(o: et helligt Regimente, et Bispevælde, hvor Biskoppen staar som »Midler mellem Gud og Mennesker«, som »Konge over Sjæl og Legeme« og derfor skal »nyde samme Ære som Gud«. De Former for Forfatning, Lære og Gudstjeneste, som denne hierarkiske Bispekirke efterhaanden antog, førte man tilbage til Apostlene og betragtede dem derfor som ufejlbare.

1. Forfatningen. A. Bispedømmet som »apostolisk Embede«. Det nye Testamentes Tanke om de Kristnes almindelige Præstedømme[1]) traadte snart tilbage for Tanken om det særlige Præstedømmes Herlighed. I Aposteltiden havde jo enhver Kristen kunnet tage Ordet i Menighedens Forsamling, naar han havde den dertil fornødne Naadegave (S. 42); men det varede ikke længe, inden kun de ved Bøn og Haandspaalæggelse indviede (»ordinerede«) Forstandere havde Ret til at prædike og forvalte Sakramenterne. Disse Menighedsforstandere havde i Begyndelsen en borgerlig Gerning ved Siden af deres kirkelige Hverv; men efterhaanden som Menighederne tiltog i Størrelse, blev det nødvendigt, at de udelukkende levede for deres kirkelige Embede. Dette medførte, at de ogsaa kom til at leve af det. De Gaver, som Menigheden ydede, dels i Naturalier, dels i Pengebidrag, blev da ikke alene brugt til de fattige, til Gudstjenesten og Kirkebygningerne, men ogsaa til Kirketjenernes Underhold, idet man gik ud fra Ordene om, at »Arbejderen er sin Løn værd«, og at »de, der gør Tjeneste ved Alteret, skal dele med Alteret«[2]). Efterhaanden fremkommer der saaledes en særlig Stand, et kirkeligt Embede, »Klerus«[3]), forskellig fra og ophøjet over »Lægfolket«. Og jo mere man fremhævede Nadveren som et Offer (S. 67), desto større Anseelse fik Præsterne, som frembar Ofret. Man overførte ogsaa den gamle Pagts Forhold paa den nye Pagts Menighed, idet man hævdede, at Biskoppen, Presbyterne og Diakonerne svarede til Ypperstepræsten, Præsterne og Levitterne i det gamle Testamente. Saaledes bliver der en stedse dybere Kløft, dels mellem Lægfolk og Klerikere, dels mellem de forskellige Grader af Klerikere.

Oprindelig havde hver Menighed jo været ledet af flere

---

[1]) 1 Pet. 2, 5. 9. Joh. Aab. 1, 6, jfr. Rom. 12, 1. Mt. 23, 8-11. [2]) Lk. 10, 7. Mt. 10, 10. 1 Kor. 9, 11. 13-14. [3]) Ordet »Kleros« betyder egentlig Lod og bruges om Præsterne, hvis Lod og Arv Herren var (5. Mos. 18, 1-2), og som var hans særlige Ejendom.

»Presbytere« eller »Biskopper« (S. 43); men det varede ikke længe, inden Navnet »Biskop« kun blev brugt om Formanden for Ældsteraadet, medens »Presbyterne« blev hans underordnede. Et saadant »monarkisk Episkopat« (een Biskop med Presbytere under sig) var der allerede i Begyndelsen af 2det Aarhundrede i flere lilleasiatiske Menigheder; i Rom var det samme Tilfældet ved Midten af Aarhundredet. Overfor den begyndende Gnosticisme indskærpede Ignatius (S. 49), at man skulde holde sig til Biskoppen for at bevare Enheden i Menigheden. »Alle skal følge Biskoppen, ligesom Jesus Kristus følger Faderen, og Presbyterne som Apostlene«. »Hvor Biskoppen viser sig, dér skal Mængden være, ligesom den almindelige (»katolske«) Kirke er, hvor Kristus Jesus er«. Ogsaa Irenæus (S. 55) betonede, at den sande apostolske Overlevering fandtes hos Biskopperne, som gennem deres Forgængere stod i Forbindelse med Apostlene, og at de »sammen med den biskoppelige Rækkefølge havde modtaget Sandhedens sikre Naadegave«. Saaledes tillagde man Biskopperne ikke blot historisk Troværdighed, men ogsaa dogmatisk Inspiration som Apostlenes Efterfølgere (den senere saa betydningsfulde Teori om Biskoppernes »apostolske Rækkefølge«). Endnu stærkere fremhævede Cyprianus Biskopperne som Forvaltere af Guds Naade (S. 61).

Biskopperne skulde saaledes vaage over den kirkelige Overlevering i Modsætning til falske (»kætterske«) Opfattelser. De samledes paa Synoder, hvor de traf Bestemmelser om dogmatiske og praktisk-kirkelige Spørgsmaal. De ledede Gudstjenesten, forvaltede Kirkens Formue, valgte og ordinerede de underordnede Klerikere, som derfor blev afhængige af dem.

Naturligvis fik Biskopperne i de store Byer større Indflydelse end Biskopperne i de smaa Byer. Størst Betydning fik Biskoppen i Rom, Verdens Hovedstad, hvor tilmed Peter og Paulus havde prædiket og lidt Martyrdøden. Efterhaanden fik Rom en lignende Stilling paa det kirkelige Omraade, som den i Forvejen havde paa det verdslige Omraade. Men selv om den romerske Menighed tidligt nød stor moralsk Anseelse, havde den romerske Biskop i Begyndelsen ingen retslig Overhøjhed over andre Menigheder og Biskopper; saaledes nægtede de nordafrikanske Biskopper med Cyprianus i Spidsen at godkende Roms Opfattelse angaaende Kætterdaabens

Gyldighed (S. 61). Thi Kirken var vel blevet en Bispekirke, men endnu ingen Pavekirke.

Under Biskoppen stod Presbyterne og Diakonerne. Presbyterne var hans Raadgivere, og han kunde bemyndige dem til at prædike, uddele Sakramenterne og øve Sjælesorg. Naar der i en større By blev bygget flere Kirker, eller der blev dannet Menigheder paa Landet i Tilslutning til Bymenigheden, fik Presbyterne en mere selvstændig Stilling, i Lighed med senere Tiders Sognepræster. Diakonerne var Biskoppens Tjenere, som gik ham til Haande ved Gudstjenesten, særlig ved Nadverens Uddeling, og ved Fattigplejen. I Østen var der ogsaa kvindelige Diakoner, Diakonisser (S. 43), som besøgte og plejede syge Kvinder og havde Tilsyn med Kvinderne under Gudstjenesten. Derimod blev det i dette Tidsrum en almindelig Regel, at Kvinder ikke maatte føre Ordet ved Menighedens Gudstjeneste.

B. »Kanon« som apostolisk Skriftsamling[1]. Under Striden med Gnostikerne paaberaabte man sig fra kirkelig Side ikke blot den mundtlige Overlevering fra Apostlene, særlig Biskoppernes Vidnesbyrd, men man henviste ogsaa til Apostlenes Skrifter. Vort **nye Testamente** er jo egentlig en Samling Lejlighedsskrifter. For den første Menighed var det gamle Testamente »Skriften«; men ved Siden deraf var selvfølgelig »Herrens Ord« en ubetinget Autoritet[2]), ligesom Apostlenes Ord ogsaa havde Vægt som Herrens udvalgte Vidner[3]). I Begyndelsen nøjedes man med mundtligt at genfortælle Jesu Ord og Gerninger; men det varede ikke længe, inden man følte Trang til skriftligt at optegne de apostolske Erindringer om Jesus. Af de forskellige Skrifter, som herved fremkom[4]), var det kun vore 4 Evangelier (S. 39 f.), som opnaaede almindelig Anerkendelse. Allerede ved Midten af 2det Aarhundrede var det Skik at oplæse dem ved Menighedens Gudstjeneste ligesom den gamle Pagts hellige Skrifter. Overfor Gnostikernes falske Traditioner og Montanisternes nye Aabenbaringer følte man Trang til en Samling apostolske Breve som Lærenorm ved Siden af det gamle Testamente og Evangelierne. Men det varede længe, inden det nye Testamente blev en fast afgrænset

[1]) »Kánon« betyder Regel, Rettesnor (nemlig for kristelig Tro, Lære og Liv). I Modsætning til de »kanoniske Skrifter« betegnes de ikke-anerkendte Skrifter som »apokryfe« (egl. skjulte, hemmelighedsfulde Skrifter). [2]) 1 Tess. 4, 15. 1 Kor. 7, 10; 9, 14; 11, 23. Ap. G. 20, 35. [3]) 1 Kor. 7, 12. 25. 40. [4]) Lk. 1, 1 omtaler »mange« saadanne tidligere Forsøg.

Samling. I forskellige Menigheder var der Betænkeligheder ved Hebræerbrevet, Jakobs og Judas', 2. Peters, 2. og 3. Johannes' Brev og Johannes' Aabenbaring. Paa den anden Side brugte man ofte andre Skrifter fra den ældste Kirke end vore nytestamentlige som hellige Skrifter. Vor nuværende Samling af 27 Skrifter blev først endelig fastslaaet i Slutningen af det 4de Aarhundrede[1]). Ved at foretage dette Udvalg af den ældste kristelige Litteratur har den gamle Kirke i det hele og store udvist en sikker Takt. I Kirkehistoriens lange Løb har »det nye Testamente« vist sig at være Kirkens største Skat; det har bevaret Mindet om den oprindelige Kristendom og muliggjort, at man kunde vende tilbage til den fra senere kirkelige Forvanskninger, og saaledes været en Kilde til stadig fortsat religiøs Fornyelse.

2. Gudstjenesten. A. Hellige Steder. Ogsaa Gudstjenesten antog efterhaanden fastere Former. Medens de Kristne i Begyndelsen samledes i private Huse, havde de allerede o. Aar 200 særlige Bygninger til gudstjenstlig Brug; de kaldtes »Guds Hus« eller **Kirke** (der betyder Herrens Hus). Alene i Rom var der paa Diokletians Tid ikke mindre end 40 Kirker, om hvis Størrelse man dog ikke bør gøre sig overdrevne Forestillinger. Ingen af disse Kirkebygninger fra Tiden før Konstantin er bevaret til vore Dage. Derimod har man, baade ved Rom og andre Steder i Italien og i andre Lande, udgravet de Kristnes gamle Begravelsespladser[2]), de saakaldte **Katakomber.** Katakomberne er underjordiske Gange og Kamre, hvor Gravene var udhuggede som Fordybninger i Væggene, den ene over den anden[3]); i disse Fordybninger anbragte man saa Ligene og lukkede for Gravene med en Plade af Sten eller Marmor, hvorpaa der var indridset en kort Indskrift eller et kristeligt Symbol. I Katakombernes Gravkamre var der ogsaa Vægmalerier, der viser, hvorledes den senantikke Kunst

[1]) De Kirkefædre, der bidrog mest til denne Afgørelse, var for Østens Vedkommende Athanasius, for Vestens Augustinus. [2]) Ligbrændingen, der ellers var almindelig hos Romerne, forkastede de Kristne som Vold imod Legemet, der var »Guds Tempel« og »Guds Billede«. [3]) Katakombegangene ved Rom har saa stor en Udstrækning (o. 1000 Kilometer), at hvis man lagde dem i en lige Linje, vilde de kunne naa fra Italiens Nordspids til dens Sydspids. Katakombekamrene er for smaa til, at der har kunnet holdes Menighedsgudstjeneste i dem; derimod har mindre Kredse kunnet samles for at bede og nyde Nadveren ved de afdødes (især Martyrernes) Grave.

blev taget i Kristendommens Tjeneste. Man fremstillede Kristus som en mildt udseende, skægløs Yngling, hvad der naturligvis ikke er en Gengivelse af Kristi virkelige Udseende[1]), men en Idealfigur, som er paavirket af den antikke Apollontype. Særlig ofte fremstillede man Kristus som den gode Hyrde; derimod var det først i næste Tidsrum, at man begyndte at fremstille den korsfæstede. Endvidere afbildede man Jonas, Daniel i Løvekulen, Lasarus' Opvækkelse, bedende Mænd og Kvinder med Armene opløftede mod Himlen, desuden Symboler som Føniksfuglen, der var et Billede paa Opstandelsen, Lammet og Duen, Fisken[2]) og Skibet, Kransen og Palmen. Billedhuggerkunsten blev kun i ringere Grad taget i Kirkens Tjeneste. Den kom væsentlig kun til Anvendelse, naar det gjaldt om at smykke en Sarkofag med Relieffremstillinger af bibelske Scener. Dog er der ogsaa bevaret en smuk Marmorstatue af den gode Hyrde med det fundne Lam paa sine Skuldre.

R. Hellige Tider. Menigheden samledes til Gudstjeneste paa »Herrens Dag« (S. 41), der blev fejret som en Glædesdag og en Helligdag, hvorimod man endnu ikke havde overført det jødiske Sabbatsbud paa den kristne Søndag. Først under Konstantin blev der udstedt en Søndagslov, hvorefter alle Processer og alle Haandværk i Byerne skulde hvile paa Solens ærværdige Dag[3]). Den ældste af Kirkens aarlige Fester var Paasken, hvor man mindedes Kristi Lidelse og Opstandelse. Paaskesøndag var den første Søndag efter Fuldmaane efter Foraarsjævndøgn. Forud for Paasken gik en Fastetid af forskellig Længde, senere 40 Dage til Minde om Kristi 40 Dages Faste i Ørkenen. 50 Dage efter Paaske fejrede man Pinse til Minde om den hellige Aands Meddelelse til Apostlene. Fra det 4de Aarhundrede begyndte man at højtideligholde den 40de Dag efter Paaske som Kristi Himmelfartsdag. Derimod havde den ældste Kirke ingen Julefest. Det nye Testamente angiver jo hverken Dagen eller Aarstiden for Jesu Fødsel. I det 4de Aarhundrede fejrede man i Østen den

---

[1]) Hos Jøderne var al Billedkunst jo forbudt (2 Mos. 20, 4). [2]) Vistnok fordi det græske Ord for Fisk er sammensat af 5 Bogstaver, der tillige er Forbogstaverne i Sætningen: Jesus Kristus, Guds Søn, Frelser. [3]) Ordet »Søndag« (af det tyske Sonntag) betyder egentlig Solens Dag.

6te Januar til Minde baade om Jesu Daab[1]) og om hans Fødsel. I Rom begyndte man paa samme Tid at fejre Kristi Fødsel den 25de December (Solens Fødselsdag, S. 8), og efter Roms Forbillede blev det snart almindeligt i hele Kristenheden.

C. Hellige Handlinger. Aposteltidens to Former for gudstjenstlige Forsamlinger — offentlige Møder med Skriftlæsning, Prædiken, Bøn og Sang, og private med Nadvernydelse (S. 41) — blev i den efterapostolske Tid forenede til een Gudstjeneste med to Afdelinger, saaledes at de udøbte og »de bodfærdige« (ɔ: de, der var Kirketugt undergivne, S. 72) maatte gaa bort, inden Nadvertjenesten begyndte. I Slutningen af dette Tidsrum begyndte det at blive almindeligt at opfatte Daab og Nadver i Lighed med de hedenske Mysterier som hemmelighedsfulde Handlinger, hvis Hellighed forbød, at man maatte udføre eller endog blot omtale dem, naar der var andre end »de indviede« til Stede. Jo mere der saaledes blev udbredt et mysteriøst Skær over Daab og Nadver, desto større Anseelse fik Præsterne, som forvaltede disse hellige Handlinger. Ganske særligt fremtræder Præsten som en »Midler mellem Gud og Mennesker«, efterhaanden som det bliver almindeligt at opfatte Nadveren som et Offer. Allerede tidligt havde man betragtet den som et Takoffer, for saa vidt som Menigheden »ofrede« det medbragte Brød og Vin foruden Bønnens Ofre. Senere, da Nadveren var bleven skilt fra Kærlighedsmaaltidet (S. 42) og ikke længere betragtedes som et Maaltid, men som en gudstjenstlig Handling, begyndte man at opfatte den som et Sonoffer, der skulde virke ind paa Gud — i dette Tidsrum dog kun som en Ihukommelse og billedlig Genfremstilling[2]) af Jesu een Gang for alle fuldbragte Offer, senere som en ublodig Gentagelse af dette Offer[3]) med samme Virkning som dette. Foruden som et »Offer« opfattedes Nadveren ogsaa som et »Sakramente«, ɔ: som en hemmelighedsfuld guddommelig Gave, der meddelte »Kristi Legeme og Blod« som »Udødelighedens Lægemiddel« og et Pant paa Opstandelsen.

---

[1]) Epifanidagen kaldte man denne Festdag (af det græske Ord »epifania«, der betyder Aabenbarelse), fordi Faderens Røst ved Jesu Daab havde aabenbaret Sønnens Herlighed. Senere blev »Epifanidagen« til »Helligtrekongersdag«. [2]) Saaledes skriver Cyprianus, at »den Præst staar i Sandhed i Kristi Sted, som efterligner, hvad Kristus har gjort, og han frembærer i Menigheden et sandt og fuldt Offer til Gud Fader«. [3]) Saaledes Gregor den Store (§ 16, 2).

Angaaende Gudstjenestens andre Led er det allerede omtalt, at Evangelierne og Apostlenes Breve blev oplæst foruden den gamle Pagts hellige Bøger (S. 64), og at der tidligt fremkom kristelige Hymner ved Siden af det gamle Testamentes Salmer (S. 41[9]).

Til Daaben knyttede der sig efterhaanden forskellige Skikke, som Aposteltiden ikke havde kendt, saaledes Eksorkismen eller Djævleuddrivelsen (idet den, der skulde døbes, betragtedes som besat, hvorfor Djævelen først maatte manes ud af ham), endvidere Salving af Pande, Ører, Næse og Bryst med hellig Olie som Symbol paa Helligelsen ved Aanden, og Iførelse af hvide Klæder som Symbol paa ubesmittet Renhed. Efterhaanden bliver det mere almindeligt at døbe Børn af kristne Forældre; Origenes, der selv var døbt som Barn, betragter Barnedaaben som en apostolsk Skik. Derimod opsatte voksne ofte deres Daab, bl. a. fordi man mente, at man ved Daaben kun fik Tilgivelse for de tidligere begaaede Synder, men i øvrigt forpligtede sig til at opfylde hele Guds Lov (S. 56). Derfor lod Konstantin sig først døbe paa Dødslejet; Ambrosius blev først døbt, efter at han var valgt til Biskop, ja selv Sønner af kristne Forældre som de bekendte Kirkefædre Basilius, Krysostomus og Hieronymus lod sig først døbe som voksne. Men efterhaanden som Læren om Arvesynden trængte igennem (§ 13, 8), blev Barnedaaben den normale Form for Daab.

Naar voksne Hedninger søgte Optagelse i Menigheden, maatte de inden Daaben gennemgaa en Forberedelse. Man lærte dem om den ene Gud, om Jesus som Herren og Frelseren og om det evige Liv, og viste dem, hvad det vilde sige at forsage Synden og Afgudsdyrkelsen. De, der gennemgik en saadan Daabsundervisning, kaldtes Katekumener; ofte betegnede man dem ogsaa som »Kristne«, førend de havde modtaget Daaben. Forud for selve Daaben maatte de højtideligt frasige sig Hedenskabet[1]) og bekende den kristne Tro. Ved Barnedaaben maatte Forældrene eller andre »Faddere« svare i Børnenes Sted.

Vor Daabsbekendelse (den saakaldte »apostolske Trosbekendelse«) kan i sin nuværende Form ikke føres længere til-

[1]) I den ældste Hentydning til »Forsagelsen« ved Daaben (hos Tertullian) hedder det at »forsage Djævelen og hans Pomp og hans Engle«.

bage end til Begyndelsen af Middelalderen (o. 500 eller maaske først o. 700). Før den Tid har man døbt paa forskellige andre, snart kortere, snart længere Formler[1]), som dog i det væsentlige havde samme Indhold.

3. Menighedslivet. A. Kirken og Verden. Ogsaa i den efterapostolske Tids Menighedsliv (jfr. S. 43) var den indbyrdes Kærlighed et iøjnefaldende Træk. De Kristne følte sig som et Samfund af Brødre, og selv Hedninger maatte ved Synet af deres Hjælpsomhed og Godgørenhed ofte udbryde: »Se, hvor de elsker hverandre!«[2]) Dette Brodersamfund omfattede ikke blot den enkelte Menigheds Medlemmer, men overalt, hvor de Kristne kom hen, blev de modtagne med Gæstfrihed af »Brødrene«[3]). Det betragtedes som en selvfølgelig Kristenpligt, at Menigheden (gennem Biskoppen og Diakonerne) drog Omsorg for sine fattige og syge, Enker[4]) og faderløse, fremmede og fangne[5]). Baade fremmede Menigheder og Hedningerne kom denne Kærlighed til gode. Kort efter Decius' Kristenforfølgelse (S. 50) udbrød der en frygtelig Pest i Kartago, under hvilken Hedningerne søgte at redde

---

[1]) Den vigtigste af disse ældre Bekendelser er den romerske Menigheds, der kan paavises i det 4de Aarhundrede og vistnok gaar tilbage til Midten af det 2det Aarhundrede. Den lod saaledes: »Jeg tror paa Gud, den almægtige Fader; og paa Kristus Jesus, hans enbaarne Søn, vor Herre, som blev født af Hellig Aand og Jomfruen Maria, som under Pontius Pilatus blev korsfæstet og begravet, paa tredje Dag opstanden fra de døde, opfaren til Himlene, siddende ved Faderens højre Haand, hvorfra han kommer at dømme levende og døde; og paa den hellige Aand, den hellige Kirke, Syndernes Forladelse, Kødets Opstandelse«. Denne saakaldte »gammelromerske« Bekendelse er aabenbart en Udvidelse af Bekendelsen til Faderen, Sønnen og Aanden (Mt. 28, 19), og den har været Grundlaget for de andre vesterlandske Bekendelser, deriblandt vor nuværende »apostolske«, der fra Karl den Stores Tid trænger almindeligt igennem som Vestens Daabsbekendelse. [2]) Saaledes fremhæver den hedenske Satiriker Lukianus (o. 170) »den utrolige Raskhed og Iver, de Kristne udfolder, naar noget saadant, der berører hele deres Samfund, indtræder [som f. Eks., at en af dem bliver kastet i Fængsel]; de sparer nemlig da slet og ret ikke paa noget som helst«. »Deres første Lovgiver har bibragt dem den Anskuelse, at de alle er hinandens Brødre . . . Derfor ringeagter de det, som de betragter som tilhørende alle lige godt og anser for fælles Ejendom«. Kejser Julians Dom se S. 76. [3]) »Ethvert fremmed Land er deres Fædreland, og ethvert Fædreland er dem et fremmed Land« skriver en Kristen i det 3dje Aarhundrede, og han slutter Skildringen af de Kristnes Liv med disse stolte Ord: »Kort sagt: hvad Sjælen er i Legemet, er de Kristne i Verden«. [4]) Ved Midten af 3. Aarh. havde den romerske Menighed over 1500 Enker og andre nødlidende at forsørge; desuden roses den for den store Iver, hvormed den kom andre Menigheder til Hjælp. [5]) I Løbet af faa Dage indsamlede Cyprian i Kartago 100,000 Sestertier (15,000 Kroner) til at løskøbe nogle fangne numidiske Kristne.

sig ved Flugt, idet de lod deres syge hjælpeløse tilbage og udplyndrede de døde, hvorimod de Kristne, under Ledelse af den energiske Biskop Cyprianus, udviste stor Iver for at pleje de syge, begrave de døde og understøtte de nødlidende, og det ikke blot Menighedens egne Medlemmer, men ogsaa de Hedninger, som nylig havde forfulgt dem. Men den samme Cyprianus, der var saa virksom for alle Slags Kærlighedsgerninger, har ogsaa godkendt den farisæiske Betragtning af Almissen som en fortjenstfuld Gerning, hvorved man kunde erhverve sig Syndsforladelse hos Gud, og denne Opfattelse trængte efterhaanden igennem[1]).

Den gamle Kirke vilde kun understøtte de virkeligt trængende, og kun med hvad der var nødvendigt til Livets Ophold. I Jesu og Paulus' Aand fremhævede man, at Arbejdet ikke var en Skam, men en Pligt og en Ære[2]), og i Modsætning til den vanvittige Luksus, der dengang var almindelig, indskærpede man Nøjsomhed og Maadehold med Hensyn til Mad og Drikke, Klæder og Indbo.

Paa Familielivet øvede Kristendommen en rensende og inderliggørende Indflydelse. Forpligtelsen til at overholde den ægteskabelige Troskab blev indskærpet i Modsætning til den

---

[1]) S. 15[3]). 79 f. [2]) S. 23. 45[6]). »Arbejde for den arbejdsdygtige, Barmhjertighed for dem, der er ude af Stand til at arbejde«. »Arbejder i al Ærbarhed i eders Haandværk, at I til enhver Tid maa have nok til eder selv og til de fattige, og ikke falde Guds Kirke til Byrde. Dovenskab er en Skam, og den, som ikke arbejder, han skal heller ikke have Føde; thi Herren vor Gud hader Lediggængere, og den, som ærer Gud, maa ikke være lad«. I Tertullians Forsvarsskrift hedder det: »Vi bor sammen med eder i denne Verden: vi deler Torvet, Slagterboderne, Badstuerne, Butikkerne, Værtshusene, Markederne og alle Mødesteder med eder. Vi farer til Søs ligesom I, gør Krigstjeneste, dyrker Jorden og handler. Vi fremstiller vort Arbejde til eders Brug. Derfor forstaar jeg ikke, hvorledes vi, som lever med eder og af eder, kan synes unyttige i eders Øjne«. Dog mente man ikke, at en Kristen kunde være Skuespiller — paa Grund af den usædelige Karakter, som Datidens Skuespil og Pantomimer saa ofte havde. Det var ogsaa omstridt, hvor vidt en Kristen kunde træde i den hedenske Stats Tjeneste som Embedsmand eller Soldat. Stred Krig og Blodsudgydelse ikke mod Kristendommen? Og kunde kristne Soldater og Officerer undgaa at maatte deltage i Kejserdyrkelsen og de hedenske Ofringer? Men selv Tertullian, der forkaster Soldatertjenesten, nævner i sit Forsvarsskrift, at der var Kristne i Hæren. Dog var kristne Soldater mere udsatte for Forfølgelse end andre Kristne, og blandt Martyrerne var der et forholdsvis stort Antal Soldater. Paa samme Maade som det gamle Testamente (2 Mos. 22, 25. 3 Mos. 25, 35—37) forkastede Kirkefædrene det at tage Rente af udlaante Penge som en ukærlig Udnyttelse af Næstens Nod og derfor som en utilladelig Aager.

blandt Hedningerne gængse Løsagtighed[1]). Allerede i Slutningen af 2det Aarhundrede blev Ægteskabet paa sine Steder velsignet ved Kirkens Forbøn, selv om det ægteskabsstiftende var de to Parters Jaord. Man misbilligede, at kristne Kvinder ægtede hedenske Mænd. Dog var saadanne »blandede Ægteskaber« ikke ualmindelige, og stundom lykkedes det en kristen Hustru at vinde sin hedenske Mand for Kristendommen. Det mest bekendte Eksempel er Augustins Moder Monnika (S. 97). Men som Idealet priser de kirkelige Forfattere det Ægteskab, hvor begge Ægtefæller har samme Tro og samme Haab, saa de følges til Kirken og til Herrens Bord, i Fællesskab besøger fattige og syge, og i Hjemmet gennem Bøn og Lovsang styrkes til at kunne bære baade gode og onde Dage. I saadanne Hjem kunde der opvokse kristne Personligheder som Origenes, der allerede som ung higede efter at lide Martyrdøden (S. 58).

Ligesom Kirken indskærpede Forældrenes Pligter overfor Børnene, saaledes fremhævede den ogsaa Herrernes Pligter overfor Slaverne (S. 44). Den krævede ikke, at en Herre skulde frigive sine Slaver, men betragtede det som en god Gerning, om han gjorde det. I Kirken sad Slaven ved Siden af sin Herre, spiste af det samme Brød og drak af det samme Bæger. Naar en Slave havde faaet Friheden, kunde han blive baade Presbyter og Biskop; i Begyndelsen af det 3dje Aarhundrede var saaledes en frigiven Slave Biskop i Rom. Det er forstaaeligt, at netop paa Slaverne øvede Evangeliet en stærk Tiltrækning, og under Forfølgelserne fik mange kristne Slaver Lejlighed til at vise, hvor alvorligt de mente det med deres Tro.

Selv om Menighedernes Flertal endnu stadig (S. 44) var Smaafolk, fremgaar det dog baade af Kirkefædrenes Skrifter

---

[1]) »Alt er fælles hos os undtagen vore Hustruer; i dette Punkt, det eneste, i hvilket andre Mennesker har Fællesskab, har vi det ikke« (Tertullian). Arbejdsomhed, Nøjsomhed og Godgørenhed var Dyder, man ventede at træffe hos kristne Kvinder. »En virksom Husmoder er et skønt Syn. Alt omkring hende aander Glæde. Børnene glæder sig over deres Moder, Manden over sin Hustru, hun glæder sig igen over dem, alle glæder sig med hinanden i Gud«. Hvor man saaledes kendte den rette Glæde, trængte man ikke til at tage Del i de gængse hedenske Forlystelser, »Cirkus' Galskab, Teatrets Ukyskhed og Arenaens Grusomhed«, som Tertullian siger.

og af Udgravningerne i Katakomberne, at Menighederne i Rom, Aleksandria, Kartago og andre Byer tidligt har haft velstaaende og indflydelsesrige Medlemmer. Allerede før Konstantins Tid var der Kristne i de højeste Stillinger i Provinsstyrelsen, i Hæren og ved Hoffet, ligesom der ogsaa var bekendte kristne Forfattere og Videnskabsmænd.

Jo mere Kristendommen saaledes levede sig ind i Verden, desto mere var der Fare for, at den kunde blive verdsliggjort, og der viser sig da ogsaa i den efterapostolske Tid (jfr. S. 45) mørke Pletter paa det kristne Menighedsliv, og disse træder endda tydeligere frem, efterhaanden som man ikke længere af personlig Overbevisning alene traadte over til Kirken, men mange blev født i den som kristne Forældres Børn og kun af Vane vedblev at høre til den. Derfor kunde der blive Brug for Kirketugt. De, der havde givet offentlig Forargelse, navnlig ved »Dødssynder« som Afgudsdyrkelse, Utugt og Mord, blev udelukkede af Menigheden, der jo skulde være et Samfund af hellige. De strengeste som Montanisterne (S. 56) mente, at saadanne »faldne« aldrig burde optages paa ny; men efterhaanden blev det almindeligt, at de efter en Bodstid maatte bekende deres Synder, hvorpaa de blev genoptagne i Menigheden ved Haandspaalæggelse og Broderkys. Retten til at meddele Syndsforladelse og genoptage de faldne havde oprindelig tilhørt hele Menigheden; men i det 3dje Aarhundrede blev det, navnlig ved Cyprians Virksomhed (S. 60), en biskoppelig Forret, og Biskoppen kommer herved til at staa som »Dommer i Kristi Sted«.)

B. Kristelig Verdensflugt. Den kirkehistoriske Udvikling gaar dog ikke blot i Retning af en kristelig Verden og en verdsliggjort Kristendom, men ogsaa af en kristelig Verdensflugt (Askese).

Ordet **Askese** betyder egentlig Øvelse og bruges i klassisk Græsk om legemlige Øvelser (Gymnastik); i den religiøse Sprogbrug betegner det vilkaarlig valgte Handlinger, der skal tjene til sædelig Øvelse, Selvtugt, Forsagelse. Askesen er meget ældre end Kristendommen. Naar Mennesket bliver sig Forskellen mellem Aand og Natur bevidst, naar det indser, at det er Aanden uværdigt at trælle under Naturen (»Kødet« og »Verden«), medens det endnu ikke er naaet til Tanken om Aandens Herredømme over Naturen, ligger det nær at betragte Aandens Frigørelse fra Naturen som det højeste Maal. Herved fremkommer Askesen, som findes hos de mest

forskellige Folk og i de mest forskellige Religioner. En særlig fremtrædende Rolle har Askesen til alle Tider spillet i Indien. Her var der allerede flere Aarhundreder før Kristus baade Eneboere og Munke; saaledes ordnede Buddha (o. 500 f. Kr.) et Samfund af Tiggermunke, som skulde lære at overvinde det Begær, der binder Mennesker til Livet. Hos Jøderne, der ellers ingenlunde var asketisk sindede, men betragtede Rigdom og mange Børn som en særlig Velsignelse fra Gud, var der Asketer som Johannes Døberen, og paa samme Tid var der i mange af Palæstinas Byer et munkeagtigt Samfund, de saakaldte Essæere, der levede i Ejendomsfællesskab og Cølibat, og havde særlig Ordensdragt og særegne Ordenshuse. Selv hos Grækerne med deres Sans for harmonisk Livsudfoldelse vandt den dualistiske Adskillelse mellem Natur og Aand mange Tilhængere, deriblandt Platon og den nyplatoniske Filosofi. Den lærte, at Sjælen ved Betragtning (»Kontemplation«) og Askese skulde hæve sig op over den materielle Verden for til sidst i en Tilstand af bevidstløs Ekstase at smelte sammen med Guddommen, der er Tilværelsens Grund og Maal, men hvis Væsen ikke nærmere kan bestemmes. Mange alvorlige Hedninger i det 3dje og 4de Aarhundrede sluttede sig til denne mystiske og asketiske Religionsfilosofi, og naar de gik over til Kristendommen, medtog de nyplatoniske Tanker, saaledes som det viser sig hos Augustinus (S. 101 Anm. 2). Nyplatonismen er Kilden til den panteistiske Mystik, der saa ofte træder frem i Kirkens Historie (§ 29). — Dualistiske og asketiske Tanker møder vi ogsaa i Blandingsreligioner som Gnosticismen (S. 53) og Manikæismen (S. 97).

Den oprindelige Kristendom er hverken dualistisk eller asketisk. Den gaar ud fra Troen paa, at Naturen og det menneskelige Legeme er skabt af Gud, og den Forsagelse, som kræves, betragtes ikke som et almengyldigt Ideal, men kun som en i visse Tilfælde nødvendig Betingelse for Menneskets frie Hengivelse til Gud og Frelseren. Det asketiske Livssyn var i væsentlig Uoverensstemmelse med Jesu Livsopfattelse (S. 22 f.), selv om det tilsyneladende kunde paaberaabe sig visse Træk i Jesu Liv og enkelte af hans Ord[1]), naar disse opfattedes løsrevne fra deres historiske Sammenhæng, ligesom det ogsaa kunde henvise til, at Paulus — navnlig ud fra Forventningen om Herrens nærforestaaende Genkomst — foretrak den ugifte Stand fremfor Ægteskabet[2]), selv om han andre Steder sætter dette saa højt, at han kan sammenligne det med Kristi Forhold til Menigheden og be-

[1]) Mt. 8, 20; 19, 21. [2]) 1 Kor. 7, især v. 1. 7—8. 26.

tegne det som en dæmonisk Lære, at man ikke maa gifte sig[1]). Meget tidligt var der i de kristne Menigheder Asketer, som hævdede, at et fuldkomment Liv i Jesu Efterfølgelse krævede, at man afholdt sig fra Ægteskab og Ejendom, og i Løbet af 2det og 3dje Aarhundrede vandt den asketiske Livsbetragtning mange Tilhængere blandt de mest alvorlige Kristne, f. Eks. Tertullianus og Origenes. Naar Kirken alligevel mere og mere levede sig ind i denne Verden med dens forskellige Forhold, var det derfor mere som en nødtvungen Slaaen af paa Idealet end ud fra en klar Erkendelse af »et Kristenmenneskes Frihed«. Allerede dengang var der Kristne, som levede et verdensforsagende Liv indenfor Menigheden, eller som trak sig tilbage til øde Steder, »hvor Luften var renere, Himlen mere aaben, og Gud nærmere«, som Origenes siger.

Den første, der viste Asketerne Vejen ud i Ørkenen, var Ægypteren **Antonius.** Som ung Mand blev han grebet af Kristi Ord til den rige Yngling[2]), solgte hele sin Ejendom og gav Pengene til de fattige. Efter en Tid lang at have ført et asketisk Liv indenfor Menigheden trak han sig tilbage til Ørkenen; men til sin Smerte erfarede han, at de fristende Dæmoner fulgte med ud i Ørkenens Ensomhed. For at besejre dem hengav han sig til den strengeste Askese. Han bar en Haarskjorte inderst paa Kroppen og en Skindkappe udenpaa; han nød hverken Kød eller Vin, han badede aldrig, ja vilde ikke engang vaske sine Fødder, og han skammede sig, naar han maatte give efter for Legemets Fornødenheder ved at spise og sove. 356 døde han, over 100 Aar gammel.

Antonius fik mange Beundrere og Efterfølgere. Paa en Tid, da Verdslighed bredte sig indenfor Kirken, var der mange af de alvorligste Kristne, som trak sig tilbage fra Verden i Stedet for at bekæmpe det onde i Verden. Efter Menighedsasketerne og Ørkenasketerne (eller Eremitterne) fulgte Klosterasketerne eller Munkene (§ 12, 2).

---

[1]) Ef. 5, 23-25. 32; 1 Tim. 4, 1—4; 1 Kor. 7, 14. [2]) Mt. 19, 21.

ANDET TIDSRUM: RIGSKIRKEN (324—565)[1].

§ 10. Hedenskabets Undergang.

1. Konstantin og hans Sønner. Efter at **Konstantin den Store** i Aaret 324 var blevet Romerrigets Enehersker (S. 52), stillede han sig endnu mere afgjort paa Kirkens Side, om han end først lod sig døbe paa sit Dødsleje 337 (S. 68). Han gav sine Sønner en kristen Lærer. Byzans, som han gjorde til sin Hovedstad, og som efter ham fik Navnet Konstantinopel, blev en overvejende kristelig By med mange pragtfulde Kirker — i Modsætning til Rom, hvor de fleste fornemme Familier holdt fast ved Hedenskabet som en Arv fra de gode gamle Dage. Paa den anden Side krævede Kejseren, at der skulde herske Ro og Enighed indenfor Kirken, og han søgte derfor at bilægge de Stridigheder, som førtes mellem de Kristne indbyrdes, baade den donatistiske og den arianske Strid (§ 12, 1; 13, 1). Overhovedet gaar Udviklingen fra nu af aabenbart i statskirkelig Retning.

Konstantins Sønner fortsatte deres Faders Religionspolitik og udstedte bl. a. et Paabud om, at »Overtroen skulde ophøre, og Ofringernes Galskab afskaffes«, hvad der dog viste sig umuligt at gennemføre. Ligesom deres Fader blandede de sig meget i de indre kirkelige Stridigheder[2]).

2. Julian. Under Konstantins Brodersøn **Julian** (med Tilnavnet Apostata, o: den frafaldne) indtraf der en kortvarig hedensk Reaktion[3]). Som Kejser (361—363) satte Julian alle

[1]) Oldkirkens Historie gaar over i Middelalderens paa en saadan Maade, at der ikke ved et enkelt Aarstal kan drages en skarp Grænse. Medens nogle Fremstillinger lader »Oldkirken« gaa til o. 600 (Gregor den Store), andre til 800 (Karl den Stores Kejserkroning), er Grænsen i nærværende Fremstilling for Vestens Vedkommende sat ved det vestromerske Kejserdømmes Undergang 476, for Østen ved Justinians Regering († 565), da den byzantinske Rigskirke naar sit Højdepunkt. Dog er Kristendommens Udbredelse blandt de germanske Folk i det 4de, 5te og 6te Aarhundrede først fremstillet som Indledning til Middelalderens Kirkehistorie (§ 14—15). [2]) Den længst levende af dem (Konstantius) støttede Arianismen og lod Athanasius forvise (S. 92). [3]) Julian havde faaet en kristelig Opdragelse og var bestemt til at træde i Kirkens Tjeneste; men det er tvivlsomt, om han nogen Sinde har været personligt grebet af Kristendommen. Derimod er han tidligt bleven betaget af de homeriske Guder og Helte. Og medens han havde faaet et afskrækkende Indtryk af Hofkristendommen, havde han

sine Kræfter ind paa at genoplive Hedenskabet. De gamle Templer blev atter aabnede og nye opførte; overalt bragtes der Ofre til Gudernes Ære. Julians egen Religion var udpræget synkretistisk (S. 7); den forenede den gamle helleniske Gudetro med Mithra-Soldyrkelsen og Nyplatonismens Mystik — et Kunstprodukt, hvis forbindende Element var Hadet til Kristendommen. Dog var Julian baade for klog og for human til at indlade sig paa blodige Kristenforfølgelser (»de afsindige bør belæres, ikke straffes«); tværtimod viste han i Begyndelsen Tolerance overfor de forskellige kirkelige Retninger, idet han haabede, at de indbyrdes Stridigheder mellem de Kristne derved skulde forøges, et Haab, som dog ikke gik i Opfyldelse. Paa den anden Side søgte han at fjerne de Kristne fra Hoffet og de højere Statsembeder, ligesom han forbød dem at undervise i den klassiske Litteratur. Derved skulde den kristne Ungdom enten udelukkes fra den klassiske Dannelse eller bringes under hedenske Læreres Paavirkning. Kirken mistede alle de Privilegier, den havde faaet under Konstantin og hans Sønner; Kristendommen skulde ikke længere være en begunstiget, men kun en taalt Religion. I flere Skrifter angreb Julian den som taabelig, selvmodsigende og statsfarlig. Paa samme Tid søgte han at reformere Hedenskabet efter Kirkens Forbillede, og hans Reformer bliver herved lige saa mange Indrømmelser af, at der dog var adskilligt at lære af den Kirke, som han hadede saa oprigtigt. Saaledes vilde han, at der ogsaa ved den hedenske Gudsdyrkelse skulde prædikes og synges Hymner. Der skulde indsættes en Overpræst i hver Provins (svarende til de kirkelige Metropolitter S. 83) for at vaage over, at de hedenske Præster førte et fromt og sædeligt Liv. Navnlig skulde der udvises Barmhjertighed mod de fattige, som »Galilæerne« lagde saa megen Vægt paa (S. 69). I enhver By skulde der oprettes Herberger for fremmede; »thi det vilde dog være skammeligt, om vore trængende ikke skulde finde Hjælp hos os, medens der ingen Tiggere er

---

truffet ivrige Talsmænd for Hedenskabet, som havde bibragt ham den Overbevisning, at Guderne havde sendt ham for at genoprejse den gamle Tro. For at undgaa Døden og vinde Kejserens Gunst skjulte han i mange Aar sin Overbevisning og deltog i den kristelige Gudstjeneste, paa samme Tid som han hemmeligt ofrede til de hedenske Guder. Dette Hykleri opgav han først, da Soldaterne havde udraabt ham til Kejser.

hos Jøderne, og de ugudelige Galilæere ikke alene underholder deres egne, men ogsaa vore fattige«.

Alle disse Anstrengelser for at vække det døende Hedenskab til nyt Liv var dog ganske frugtesløse[1]). Efter halvandet Aars Regering faldt Julian paa et Tog mod Perserne 363, knap 32 Aar gammel. Det er kun et Sagn, at han døende skal have rakt Haanden op imod Himlen og raabt: »Du har sejret, Galilæer!«; men det udtrykker Historiens Dom over dette forgæves Forsøg paa at forny det udlevede Hedenskab.

3. Hedenskabets Undergang. Den næste Kejser var Kristen og gengav Kirken de Rettigheder, som Julian havde berøvet den. Saaledes blev Kristendommen atter den begunstigede Religion, og under **Theodosius den Store** († 395) blev den ligefrem Statsreligion. Hedenskabet blev nu Genstand for en lignende Intolerance, som man tidligere havde vist mod Kristendommen. Al hedensk Gudsdyrkelse, baade offentlig og privat, blev strengt forbudt; mange Templer blev ødelagte eller omdannede til kristne Kirker. Ogsaa overfor Kætteriet førte Theodosius den katolske Kirke til Sejr ved at bringe den arianske Strid til sin endelige Afslutning (S. 94).

I Begyndelsen af det 5te Aarhundrede udelukkede nye kejserlige Love Hedningerne fra alle Embeder og Stillinger i Hæren, ja der blev fastsat Dødsstraf for at ofre til de gamle Guder. Disse strenge Bestemmelser kunde dog ikke gennemføres; men i Aleksandria fik Hedenskabet en Martyr i Hypatia, en kvindelig Filosof, som blev overfaldet af den »kristne« Pøbel, slæbt ind i en Kirke og myrdet dér.

I Rom og Athen havde Hedenskabet endnu to vigtige

---

[1]) Kun blandt de nyplatoniske Sofister fandt Julian begejstret Tilslutning; men de allerfleste Hedninger viste sig ganske ligegyldige. Af de Kristne var der kun faa, der for ydre Fordels Skyld vendte tilbage til den gamle Tro. De allerfleste lagde deres Forbitrelse mod den frafaldne Kejser aabent for Dagen. Julian klager selv over, at »de, som holder sig til Ugudelighedens Skole [ɔ: de Kristne], er saa brændende, at de hellere vælger Døden end opgiver deres Meninger, og de taaler al Fattigdom og Sult . . . medens vi er saa ligegyldige for Gudernes Dyrkelse, at vi endog glemmer Fædrenes Love og er uvidende om, at noget saadant nogen Sinde er os foreskrevet«. Forbitret over at se sine store Planer blive til intet, formaaede han ikke altid at gennemføre sine Grundsætninger om Tolerance. Saaledes undlod han at straffe kristendomsfjendtlige Pøbeloptøjer i Provinserne, hvorimod han forviste den bekendte Biskop Athanasius i Aleksandria, fordi han havde døbt nogle fornemme hedenske Kvinder. Men Athanasius trøstede sin Menighed med de profetiske Ord: »Det er kun en lille Sky, som snart driver over.«

Støttepunkter. I Rom var det især Senatorerne, i Athen Filosofferne, som holdt fast ved de gamle hedenske Traditioner. Men i Aaret 476 gik det vestromerske Kejserrige til Grunde, og et halvt Aarhundrede senere omdannede Benedikt fra Nursia det sidste hedenske Tempel i Italien, Apollotemplet paa Monte Cassino, til et Kapel (S. 109). Samme Aar (529) udstedte den østromerske Kejser **Justinian** Forbud mod, at der i Athen gaves Undervisning i Filosofi. Endnu i flere Aarhundreder holdt Hedenskabet sig dog som Bondereligion i afsides Egne af Riget. Og indenfor Kirken viste det overvundne Hedenskab sig paa mange Maader (S. 80 f.).

§ 11. Den kejserlige Statskirke.

1. Stat og Kirke. Allerede ved Konstantin den Stores Begunstigelse af Kristendommen begynder der en Udvikling i statskirkelig Retning, som fremmes af Theodosius og naar sit Højdepunkt med Justinian († 565). Den biskoppelige Frikirke bliver en kejserlig Statskirke. Det bliver Kejserens Opgave at beskytte Kirken mod Hedninger og Kættere og at have Tilsyn med dens Liv og Lære. Paa samme Tid, som Kirken opnaar Frihed overfor sine ydre Fjender, mister den saaledes mere og mere den indre Frihed, som den havde haft i Forfølgelsernes Tidsalder. Arianismens og de andre Lærestridigheders Historie (§ 13) viser, i hvilken Grad Kejserne blandede sig i indre kirkelige og teologiske Spørgsmaal. De udstedte Love om kirkelige Anliggender, de sammenkaldte almindelige Kirkemøder (»økumeniske Synoder« eller Rigssynoder — til Forskel fra Provinssynoderne), og det afhang væsentlig af Kejserens Vilje, hvilke Bestemmelser der blev truffet paa disse Møder, ligesom det ogsaa var ham, der tvang de genstridige til at bøje sig for Kirkemødernes Beslutninger. Ved kejserlige Tvangsforanstaltninger sikredes Kirkens Enhed, og Kirken blev mere og mere en politisk Institution. Denne statskirkelige Ordning kaldes Byzantinisme eller »Cæsareopapisme«, fordi Kejseren med en vis Ret ogsaa kan siges at være Pave.

Kirken fik store Forrettigheder. Dens Præster og Biskopper blev begunstigede Embedsmænd, der fritoges for

Krigstjeneste og forskellige offentlige Byrder og Afgifter. Biskopperne udøvede en omfattende dømmende Myndighed, især i kirkelige Sager. Kirken fik Asylret samt Ret til at erhverve Ejendom og modtage Arv; meget inddraget Tempelgods blev den overdraget.

2. Kirken og Verden. Kirkens Formue blev forvaltet af Biskoppen, og det blev efterhaanden almindeligt at dele Kirkens Indtægter i 4 lige store Dele, hvoraf de 3 tilfaldt Biskoppen, Præsteskabet og de fattige, medens den 4de blev anvendt til Kirkebygningerne og Gudstjenesten. De store Rigdomme, som Kirken efterhaanden erhvervede, navnlig ved testamentariske Gaver[1]), satte den i Stand til at kunne underholde sine gejstlige, udstyre Gudstjenesten med stor Pragt og udfolde en storartet Godgørenhed, hvad der netop var Trang til i dette Tidsrum, hvor Barbarernes Indfald, høje Skatter og Næringsvejenes Tilbagegang fremkaldte en frygtelig Nød. Staten overlod hele Fattigplejen til Kirken, som ogsaa satte en overordentlig Energi ind paa denne Opgave[2]). Kirkens Mænd begyndte at bygge Fattighuse og Sygehuse, Stiftelser for Enker og forældreløse Børn. Biskopper som Basilius og Krysostomus, Ambrosius og Augustinus levede selv i den største Tarvelighed for at kunne anvende deres rige Indtægter til at understøtte de fattige. Selv om Kirken ikke ligefrem forkastede Rigdom som Synd, betragtede den det dog som et højere kristeligt Standpunkt at leve i Fattigdom. Det blev ogsaa en almindelig Opfattelse hos Kirkefædrene, at Særeje var en Følge af Synden, medens Fælleseje var den naturlige og oprindelige Ordning. I Klostrene søgte man at virkeliggøre dette Ideal (§ 12, 2).

For at faa Menighederne til at give rundeligt fremhævede man bestandig stærkere Almissens syndsforladende Virkning. At give Almisse var det samme som at betro sine Penge

---

[1]) Man ventede, at gejstlige vilde testamentere Kirken deres Ejendom, for saa vidt som de ikke allerede havde skænket den i levende Live. Men ogsaa Lægfolk formanes indtrængende til at betænke Kirken i deres Testamente og ikke først tage Hensyn til deres Børn og Slægtninge; »thi man maa først elske sig selv i sin Saligheds Sag«. »Hvad Glæde har en rig Mand af, at hans Sønner bliver rige, naar han selv kommer i Helvede?« [2]) Menigheden i Antiokia havde saaledes i Slutningen af det 4de Aarhundrede 3000 Enker og Jomfruer at underholde foruden mange andre ganske forarmede. Som Ærkebiskop i Konstantinopel understøttede Krysostomus til Stadighed 7700 fattige.

til Gud mod sikre Renter. Denne Opfattelse medførte, at man ikke blot (eller maaske: ikke først og fremmest) tænkte paa den fattige, men paa sig selv og paa den Velsignelse, man kunde fortjene ved sin Almisse[1]). Man begyndte ogsaa at give Almisser til Bedste for de afdøde, f. Eks. paa Aarsdagen for deres Død, i det Haab, at det skulde hjælpe dem til i Skærsilden at blive lutrede for deres Synder.

Som Statsreligion kunde Kristendommen lettere komme til at virke som Surdejen og efterhaanden gennemsyre hele Samfundslivet. Kristelige Synspunkter gør sig da ogsaa i stigende Grad gældende i Lovgivningen, ikke blot i Forbudene mod Hedenskabet (S. 75. 77) og i de Forrettigheder, som Kirken og Gejstligheden fik (S. 78 f.), men ogsaa i Søndagsloven (S. 66), i Forbudet mod Gladiatorkampe og i skærpede Bestemmelser mod offentlig Usædelighed og unaturlig Utugt.

Til Gengæld gjorde det overvundne Hedenskab sig atter gældende indenfor den sejrende Kirke. Saaledes blev Gudstjenesten (særlig Sakramentforvaltningen) mere og mere opfattet og omdannet i Lighed med de hedenske Mysterier (S. 67). Polyteismen fik sit Sidestykke i Helgendyrkelsen, Fetischtilbedelsen i Relikviedyrkelsen. Begyndelsen til Helgendyrkelsen er Martyrforgudelsen. Martyrerne blev ikke blot Genstand for pietetsfuld Beundring, men ogsaa for religiøs Ærefrygt ligesom Hedenskabets Heroer, og der blev bygget Kapeller og holdt Gudstjeneste og Maaltider paa deres Grave ligesom ved den hedenske Dødekultus. Man ventede ogsaa, at deres jordiske Levninger (»Relikvier«, f. Eks. Ben, Klæder, og Marterredskaber) havde Kraft til at helbrede syge og forjage Dæmoner. Da Martyrtiden var forbi, blev Asketerne Genstand for en lignende Ærefrygt paa Grund af deres selvvalgte Martyrium, desuden Englene, og endnu mere Jomfru Maria, »Guds Moder«. Man priste ikke blot hendes Lydighed, men ogsaa hendes evige Jomfruelighed[2]). Augustinus betrag-

[1]) »Enhver af os beviser den største Velgerning mod sig selv og sin egen Sjæl, saa ofte han i Barmhjertighed iler en anden til Hjælp i Nøden,« hedder det i en Prædiken af Leo den Store (S. 85). Selv Augustinus, der mere end nogen anden af Kirkefædrene fremhæver, at Frelsen udelukkende skyldes Guds Naade, udtaler, at Almisser kan borttage de Skrøbelighedssynder, som den Kristne begaar efter Daaben. [2]) Allerede Irenæus fremhæver, at ligesom Eva ved sin Ulydighed bragte Menneskene Døden, saaledes har Maria ved sin Lydighed bragt Menneskene Livet; »ved sin Lydighed er Maria

tede hende som syndfri. Efterhaanden bliver saaledes Himlen befolket med forbedende og beskærmende Aander, og man faar et kirkeligt Sidestykke til den hedenske Polyteisme. Ja, den lokale Helgendyrkelse har ofte overtaget Forestillinger og Skikke fra den tidligere Dyrkelse af de hedenske Særguder[1]). Det Fremskridt var der dog sket, at den gamle hedenske Polyteismes mange usædelige Myter ikke blev overtagne af den nye katolske Polyteisme.

Sammen med den hedenske Tænkemaade viste der sig ogsaa hedenske Livsvaner indenfor Kirken. Jo mere de store Masser søgte Optagelse i Kirken, desto vanskeligere blev det at gennemføre den strenge Kirketugt (S. 72). Derfor krævede man nu kun offentlig Bod for store Synder, der havde vakt almindelig Forargelse, medens man ellers begyndte at nøjes med privat Skriftemaal for en af Kirkens Tjenere. Men Hedenskabets Indflydelse viser sig ikke blot i den voksende Verdsliggørelse, men ogsaa i den paa samme Tid tiltagende Verdensflugt (§ 12, 2), der udsprang af den hedensk-gnostiske Tankegang, at selve Materien er det onde, og at Frigørelsen fra det materielle er det sædelige Ideal (S. 53. 72 f.).

3. Kirkebygningerne. Et ydre Vidnesbyrd om Kristendommens Sejr var de mange anselige Kirkebygninger, som nu blev opførte. For det meste benyttede man den saakaldte **Basilikastil,** som Kirken havde overtaget fra den antikke Arkitektur. Den oldkirkelige Basilika faldt i to Dele: Langhuset (eller Skibet) og Koret. Indgangen var i Almindelighed mod Vest. Gennem en Forhal kom man ind i Langhuset, hvis Grundflade var en aflang Firkant, som ved Søjlerækker var delt i »Skibe«, som oftest 3 eller 5. Midterskibet var højere og bredere end Sideskibene. Lyset kom ind gennem Vinduesaabninger, som var anbragte i Midterskibets Sidevægge over Søjlerækkerne. For Enden af Langhuset, et Par Trin højere end dette, laa Koret, hvis Grundflade var en Halvcirkel. Medens Lægfolk havde deres Plads i Langhuset, Mændene for sig og Kvinderne for sig, sad Præsteskabet i Koret, til begge Sider

blevet Aarsag til Frelsen baade for sig selv og for hele Menneskeslægten«. Augustinus betegner Maria som »Jomfru, da hun undfangede, Jomfru, da hun fødte, Jomfru, da hun døde«. De i Evangelierne omtalte »Herrens Brødre« var nemlig ikke Marias Sønner, men enten Josefs Sønner i et tidligere Ægteskab eller Jesu Fætre. [1]) »Herren har indført sine døde i Templerne i Stedet for Guderne,« siger en af Kirkefædrene.

for Biskoppen, hvis »Trone«, hvorfra han plejede at prædike, stod midt for den halvrunde Mur, der afgrænsede Koret mod Øst. Foran i Koret paa Overgangen til Langhuset stod Alteret. Dets oprindelige Navn var »Herrens Bord«[1]), og i Begyndelsen var det et almindeligt Bord af Træ eller Sten. I det 5te Aarhundrede begyndte man at anvende de lukkede Altere i Kisteform for derved at give Plads til de Helgenlevninger, som det nu blev almindeligt at kræve under eller i Alteret. Over Alteret var der ofte en Baldakin, som hvilede paa fire Søjler. Mange af Basilikaerne var smykkede med prægtige Mosaikbilleder, som virker i høj Grad dekorativt ved deres Farvepragt[2]). Undertiden var der ved Kirken et særligt Daabskapel (Baptisterium). I Østen anvendte man ofte Kuppelformen, saaledes ved Sofiakirken i Konstantinopel, som Justinian lod opføre, den anseligste Kirke fra dette Tidsrum.

4. Kirkeforfatningen. I Basilikaens Inddeling i Langhuset og Koret mærker man den Kløft mellem gejstlige og Lægfolk, der bestandig bliver dybere og dybere (S. 62). Allerede i Slutningen af det 4de Aarhundrede kunde Johannes Krysostomus (S. 84) udtale, at Præstedømmet staar lige saa højt over Kongedømmet som Sjælen over Legemet — en Sætning, som er blevet Katolicismens og Pavedømmets Program. Denne Ophøjethed begrundes særlig paa Præstens Stilling som Offerpræst (S. 67)[3]). Optagelsen i den gejstlige Stand (Ordinationen) betragtes mere og mere som et helligt Sakramente, hvorved Guds Aand meddeles; Augustinus stiller den paa lige Linje med Daaben. Netop fordi Ordinationen meddelte en guddommelig Gave, ansaas det ikke for nødvendigt at kræve en videnskabelig Fordannelse. Medens Biskopper som Basilius, Krysostomus, Augustinus og mange andre var i Besiddelse af hele Tidens Dannelse, var der andre, som ikke engang kunde skrive. Under Dogmestridighederne benyttede man ikke sjæl-

---

[1]) 1 Kor. 10, 21. [2]) I dette Tidsrum sker der den Forandring med Kristusbilledet, at en alvorligt udseende, mandig Skikkelse med et kraftigt Skæg træder i Stedet for den milde, skægløse Yngling (S. 66), hvad der maaske hænger sammen med, at den nikæniske Opfattelse af Kristus som Gudmennesket (S. 91) krævede mere majestætiske Træk. [3]) »Naar Præsten staar foran Ofret og beder, medens alle er røde af den Herres kostbare Blod, der ligger som Slagtoffer paa Alteret, mener du saa endnu at være blandt Mennesker eller at færdes paa Jorden?« — spørger Johannes Krysostomus.

dent Næverne som de mest slaaende Argumenter. I andre Henseender stillede man voksende Fordringer til Gejstlighedens asketiske Liv. I de 3 første Aarhundreder havde der intet Forbud været mod Præsternes Ægteskab[1]), og Synoden i Nikæa (325) havde ligefrem forkastet et Forslag om, at Klerikerne skulde leve i Cølibat. I Østen krævede man i den følgende Tid kun ugift Stand af Biskopperne, medens Presbyterne og Diakonerne gerne maatte leve i Ægteskab (ikke derimod indgaa Ægteskab efter Ordinationen). Men i Vesten begyndte de romerske Paver allerede i Slutningen af det 4de Aarhundrede at kræve, at alle Klerikere skulde leve i ugift Stand, et Krav, som det dog foreløbig var umuligt at drive igennem (§ 20, 1).

Efterhaanden som Menighederne i de store Byer deltes i flere Sogne, og der ogsaa dannedes Menigheder paa Landet, forandredes Biskoppernes Stilling. Medens de oprindelig havde forestaaet Menigheden i en By, blev de nu Ledere af en større eller mindre Kreds af Sognemenigheder med Presbytere i Spidsen. Ved Besættelsen af en ledig Bispestol traadte Menighedens gamle Valgret mere og mere tilbage for den Indflydelse, som Presbyterne, Provinsens øvrige Biskopper, Metropolitten og Kejseren paa forskellig Maade forstod at gøre gældende.

Større Indflydelse end de øvrige fik Biskopperne i Provinshovedstæderne, Metropolitterne (eller Ærkebiskopperne), der indviede Provinsens Biskopper og ledede deres Forhandlinger paa Provinssynoderne. Særlig Anseelse nød Biskopperne i Rom, Konstantinopel, Aleksandria, Antiokia og Jerusalem, som fik Navnet Patriarker. I Østen blev Biskoppen i Konstantinopel den første, ligesom Roms Biskop var det i Vesten. Antiokia og Aleksandria kom i Vanry for Kætteri, da Nestorianismen og Monofysitismen (§ 13, 4—5) i det 5te Aarhundrede udgik fra disse Byer, og i Begyndelsen af det 7de Aarhundrede blev de begge erobrede af Araberne, hvad der ogsaa var Tilfældet med Jerusalem.

5. Konstantinopel og Rom (Johannes Krysostomus og Leo den Store). I den endelige Strid mellem Biskopperne i de to Hovedstæder maatte det blive Rom, der gik af med Sejren.

[1]) Tværtimod forudsætter Paulus, at Biskopperne og Diakonerne lever i Ægteskab (1 Tim. 3, 2. 4. 12. Tit. 1, 6, jfr. 1 Kor. 9, 5).

De romerske Biskopper havde altid manglet den teologiske Selvstændighed, der kan gøre en Mand til Kætter, hvorimod de med stor praktisk Sans altid havde forstaaet at indtage den rette Midte. Statens Overhøjhed over Kirken var ogsaa langt mindre trykkende i Vesten.

Efter at Konstantinopel var blevet kejserlig Residensstad, var Patriarken i denne By mere og mere blevet en ufri Hofbiskop. Hvor vanskeligt det var for en karakterfuld kristelig Personlighed at være Biskop i Hovedstaden, fremgaar af **Johannes Krysostomus'** Historie.

Han var født i Antiokia ved Midten af det 4de Aarhundrede og hørte til en fornem og rig Familie. Hans fromme Moder sørgede for, at han fik en udmærket Opdragelse. Efter hendes Død levede han nogle Aar som Eneboer og blev derpaa Præst i sin Fødeby. Han var ualmindelig veltalende, hvorfor han senere fik Tilnavnet Krysostomus, o: Gyldenmund. Særlig havde han en sjælden Evne til at gøre Skriftens Ord levende og anvende dem paa det daglige Livs Forhold. Hans begejstrede Tilhørere gav ofte deres Bifald til Kende ved at klappe i Hænderne, vifte med Lommetørklæderne og raabe: »du er den trettende Apostel!« Men Krysostomus mindede dem om, at Kirken ikke er et Teater, hvor man hører for at more sig, og at den eneste Ros, han brød sig om, var, at de i deres Liv viste Virkningerne af hans Forkyndelse.

Efter i flere Aar at have været Presbyter i Antiokia blev han kaldet til Biskop i Konstantinopel. Hans Veltalenhed, Fromhed og Kærlighed til de fattige gjorde ham snart populær blandt Smaafolk, paa samme Tid som han fik mange mægtige Fjender ved sin strenge Bodsprædiken, der uden Personsanseelse revsede Lasten baade hos høje og lave. Hans Angreb paa Kvindernes Pyntesyge vakte megen Uvilje hos de fornemme Damer, især hos den forfængelige Kejserinde Eudoksia. Der førtes dengang en Strid om Origenes' Lære, i hvilken Krysostomus indtog en mæglende Stilling; men dette benyttede hans Fjender som et Vaaben imod ham; de fik en Synode til at afsætte ham som Kætter, og Kejseren dømte ham til Landsforvisning. Men Folkestemningen var stærkt ophidset, og ved Hoffet indtraf der et Omslag, saa at Krysostomus næppe var bleven sendt bort fra Konstantinopel, førend han skyndsomst blev kaldt tilbage. Hans Menighed roede ham i

Møde med Fakler og under Salmesang. Men Freden varede ikke længe. I en Prædiken paa St. Hansdag skal han have sagt: »Atter raser Herodias; atter danser hun og ønsker at faa Johannes' Hoved paa et Fad«. I ethvert Tilfælde maa hans skarpe Ord have saaret Kejserinden; hans Modstandere fik en ny Synode sammenkaldt, som dømte ham til at afsættes, og Kejseren lod ham atter landsforvise. 407 bukkede han under for Rejsens Besværligheder. Hans sidste Ord var hans Livs Valgsprog: Ære være Gud for alle Ting!

Ved Residensens Forlæggelse til Konstantinopel havde den romerske Biskop derimod faaet større Bevægelsesfrihed, saa at han lidt efter lidt kunde udvide sin kirkelige Myndighed, og det vestromerske Riges politiske Opløsning paa Folkevandringstiden begunstigede denne Udvikling. Ved Midten af det 5te Aarhundrede havde Rom i **Leo I, den Store** († 461) en Biskop, der var fremragende baade som Kirkelærer, som Prædikant og som Statsmand. Under Paaberaabelse af, at Kristus havde gjort Peter til Himmerigets Dørvogter[1]), hævdede han, at den romerske Biskop som Apostelfyrsten Peters Efterfølger og Kristi Stedfortræder var hele Kirkens øverste Lovgiver og Dommer, og at de øvrige Biskopper kun var hans Medhjælpere. Den vestromerske Kejser støttede Leo, og det lykkedes ham at sætte sine Krav igennem overfor de vesterlandske Kirker, hvorfor han kan betegnes som den første egentlige Pave[2]). Han greb ogsaa virksomt ind i Tidens Lærestridigheder (S. 96), ligesom man tilskrev det hans Indflydelse, at Attila forlod Italien uden at angribe Rom, og at Vandalerne nøjedes med at plyndre Byen og ikke satte Ild paa den. Snart efter gik det vestromerske Kejserrige til Grunde (476); men derved blev Kirken og Paven kun endnu mere frit stillet og i Stand til at sætte alle Kræfter ind paa den store Opdragergerning overfor de barbariske Folk (§ 14). Saaledes fører Udviklingen i Vesten over i det middelalderlige Pavedømme.

---

[1]) Mt. 16, 18 f. [2]) »Pave« (papa) betyder Fader og bruges oprindelig om gejstlige, især Biskopper; fra Slutningen af det 5te Aarhundrede gjorde den romerske Biskop Krav paa Eneret til denne Titel.

§ 12. Frikirkelig og asketisk Reaktion mod den statskirkelige Udvikling: Donatismen og Munkevæsenet.

1. Donatismen. Ligesom der i det 2det Aarhundrede med Montanismen (S. 56) var fremtraadt en Reaktion imod den begyndende Forbindelse mellem Kirken og Verden, saaledes voksede der i det 4de Aarhundrede en lignende Bevægelse frem i **Donatismen.**

Donatismen er udgaaet fra Kartago, hvor Montanisten Tertullian havde levet, og hvor Spørgsmaalet om, hvorledes man skulde stille sig til »de faldne«, paa Cyprians Tid havde givet Anledning til Spaltninger i Menigheden (S. 60 f). Endnu under den diokletianske Forfølgelse var der Modsætning mellem et mildere Parti og et strengere, som mente, at Martyriet skulde søges, og at »de faldne« ikke burde genoptages. Da der ogsaa opstod Uenighed om et Bispevalg, skilte de strenge sig ud og dannede et selvstændigt Samfund, som fik Navnet »Donatister« efter deres betydeligste Fører, Biskop Donatus. Donatisterne fremhævede Kirkens Hellighed og krævede, at alle Kirkens Tjenere skulde være hellige, ellers vilde de Sakramenter, som de uddelte, være uden Betydning. Derfor omdøbte Donatisterne ogsaa de Katolikker, der traadte over til dem. Af Kirkens Hellighed sluttede de endvidere, at Kirken intet kunde have at gøre med Staten (»Hvad har Kejseren at gøre med Kirken?«).

Disse Tanker fik mange Tilhængere blandt alvorlige Kristne i Nordafrika; men ogsaa mange urolige Hoveder sluttede sig til Donatisterne, saa at det religiøse Sværmeri flere Steder gik Haand i Haand med kommunistiske Bondeoptøjer. Fra Statsmagtens Side blev der gentagne Gange skredet ind mod Donatisterne, som dog holdt sig gennem hele det 4de Aarhundrede. Da Augustinus ved Aarhundredets Slutning blev Biskop i Hippo, var de fleste af Byens Indbyggere Donatister og saa fjendtligt sindede mod Katolikkerne, at de ikke engang vilde bage Brød for dem. Augustinus skrev da flere Skrifter imod dem, og den Opfattelse, han her udviklede, af Kirken og dens Forhold til Staten, er trængt igennem i den katolske Kirke. Ligesom Cyprian (S. 61) gaar han ud fra, at »udenfor Kirken er der ikke Frelse«. Kirken er den synlige Frelsesanstalt, som har Ret til at kræve Troens Lydighed (»jeg vilde ikke tro Evan-

geliet, hvis ikke den katolske Kirkes Autoritet bevægede mig dertil«). Kirkens Hellighed hviler ikke paa de enkelte Medlemmers, men paa Sakramenternes Hellighed. Sakramenterne er hellige i sig selv; deres Gyldighed beror ikke paa Præstens Hellighed. Derfor er Kætterdaaben gyldig (S. 61), selv om den først gavner, naar den døbte slutter sig til den katolske Kirke; Daaben skal i saa Tilfælde ikke gentages. Angaaende Forholdet mellem Stat og Kirke er det Idealet, at den jordiske Stat tjener den himmelske Stat eller Kirken; derved bliver den en kristelig Stat. Det er dens Ret og Pligt at tvinge alle til Lydighed mod Kirken og derved gøre det muligt for dem at blive salige — lærer Augustin under Paaberaabelse af Jesu Ord: »nød dem til at gaa ind!«[1]). Derfor bifaldt han ogsaa de strenge Love, hvorved Staten i Begyndelsen af det 5te Aarhundrede berøvede Donatisterne alle borgerlige Rettigheder og under Dødsstraf forbød dem at holde Gudstjeneste. Derpaa tabte Donatisterne sig; men baade Kravet om Adskillelse mellem Kirke og Stat og Drømmen om en Menighed af lutter hellige kommer senere ofte frem i Kirkens Historie.

2. Munkevæsenet. Indenfor selve den katolske Kirke ytrede Reaktionen imod Kristendommens Verdsliggørelse sig i Munkevæsenet. Det asketiske Livsideal vandt flere og flere Tilhængere (S. 74), og en berømt Eneboer som Antonius samlede snart beundrende Disciple om sig, hvorved Munkelivet vokser ud af Eneboerlivet. 322 stiftedes det første kristne Kloster derved, at en Landsmand af Antonius ved Navn **Pakum** gav et Samfund af ægyptiske Asketer nogle Regler for deres Fællesliv og byggede en Mur udenom deres Eremitceller. Senere anlagde han flere saadanne Klostre. Uden at have aflagt et egentligt Løfte levede Pakums Munke et asketisk Liv i Fattigdom, ugift Stand og ubetinget Lydighed mod deres Forstander (»Abbeden«). De maatte kun nyde Brød, Grøntsager og Vand. Ved Siden af Andagtsøvelserne arbejdede de i Marken og Haven, i Bageriet og Snedkerværkstedet, flettede Kurve og Maatter. Under Arbejdet skulde der herske Tavshed. Udbyttet tilfaldt ikke den enkelte Munk, men Klostersamfundet, og anvendtes dels til Munkenes Underhold, dels til Gaver til de fattige. Studium og Undervisning blev der ikke lagt Vægt

[1]) Lk. 14, 23 (Lignelsen om den store Nadver).

paa i disse allerførste Klostre, hvis Beboere gennemgaaende hørte til de laveste Samfundsklasser; men snart fremkom der i Klostrene en omfattende Litteratur, baade fantastiske Biografier til Forherligelse af Askesens Helte og etiske Traktater, der skildrer og anbefaler Munkelivet.

Det varede ikke længe, før Kvinderne efterlignede Mændene. Allerede Pakums Søster Maria grundede det første Nonnekloster. Overhovedet fik Munkelivet hurtigt stor Udbredelse, ikke blot i Ægypten, men overalt i Kristenheden. For den asketiske Tænkemaade var det den højeste Form for kristeligt Liv, og under Tidens sociale Nød fremtraadte Klostret som et sikkert Tilflugtssted. Den Fare, der var for, at Munkene skulde unddrage sig ikke blot Borgersamfundet, men ogsaa Kirkesamfundet med dets Hierarki og Sakramentforvaltning, blev lykkeligt afværget, især derved, at de største Kirkelærere støttede Munkevæsenet paa samme Tid, som de forstod at knytte det nærmere til Kirken[1]). Saaledes i Ægypten Athanasius (S. 91), i Lilleasien Basilius (S. 92), i Nordafrika Augustinus (S. 99). Athanasius har skrevet Antonius' Levned (S. 74). **Basilius** har givet en Munkeregel, som udmærker sig ved Visdom og Maadehold, og som endnu i vore Dage følges i Østens Klostre. Han vilde, at Munkene ikke blot skulde tjene Gud ved fromme Betragtninger, men ogsaa tjene deres Medmennesker ved Fattig- og Sygepleje. Munkene skulde skrifte deres Synder for en erfaren Broder. Klostret skulde holde Skole for Børn, der, naar de blev voksne, skulde vælge, om de vilde aflægge Munkeløfte eller forlade Klostret. Saaledes er det i Klostrene, at man træffer den første Begyndelse til et kristeligt Skolevæsen.

I Italien havde Munkevæsenet ivrige Forkæmpere i Biskop Ambrosius i Milano (S. 93) og **Hieronymus**. Hieronymus har i de stærkeste Udtryk lovprist den ugifte Stand paa Ægteskabets Bekostning[2]), og han tilbragte selv sine sidste 30 Aar

[1]) 451 fastslog Kirkemødet i Kalkedon (S. 96), at Biskopperne skulde have Overhøjheden over alle Klostre og Munke i deres Stifter; intet nyt Kloster maatte bygges uden Biskoppens Tilladelse. [2]) »Jomfruelighed er Guld, Ægteskabet er Sølv«. »Ægteskabet befolker Jorden, Jomfruelighed Himlen«. »Peter har aftvættet Ægteskabets Smuds ved Martyriets Blod«. Da en af Hieronymus' Bekendte havde opgivet sit Forsæt at leve som Eneboer for i Stedet derfor at hellige sig til sin Søstersons Opdragelse, sendte Hieronymus ham et Brev, hvori han advarede mod dette Djævelens Forsøg paa at dræbe Kristus. »Selv om ogsaa din lille Søsterson hænger om Halsen paa dig, selv om ogsaa din Moder med opløst Haar og sønderrevne Klæder

i et Kloster i Bethlehem († 420). Han var en meget utiltalende Personlighed, en hadefuld kirkelig Polemiker, en Mester i Skældsordslyrikken, men tillige en betydelig lærd, som især har gjort sig fortjent ved sin latinske Bibeloversættelse, der efterhaanden vandt almindelig Anerkendelse som den katolske Kirkes Bibel, hvorfor den fik Navnet Vulgata (ɔ: den gængse).

I Gallien blev Munkelivet indført af Biskop **Martin af Tours** († 400). Hans ivrige Kamp mod Hedenskabet, hans strenge Askese og formentlige Undergerninger gjorde ham til en af Samtidens og Eftertidens Yndlingshelgener, og hans Jordefærdsdag (11. November, Mortensdag) blev en folkelig Festdag. Ogsaa paa de smaa Øer ved Frankrigs Sydkyst levede der mange Munke, ja Klosterlivet naaede helt op til de britiske Øer (S. 107 f.).

Allerede Basilius har udtalt, at Munkelivet maa foretrækkes for Eneboerlivet: Eneboeren lærer kun at tænke paa sig selv og sit eget Vel, medens Kærligheden »ikke søger sit eget«; maaske ejer han en Naadegave, som han gør unyttig ved at nedgrave den hos sig selv, ligesom han gaar Glip af den Tilrettevisning fra andre, som ethvert Menneske trænger til. Alligevel holdt Eneboerlivet sig, især i Østen, i de mest barokke Former, som f. Eks. Simeon »Søjlehelgen« (Stylit) i Syrien († 460), som levede mange Aar ovenpaa en 40 Alen høj Søjle. Andre orientalske Eneboere strejfede om som Vagabonder eller levede mere som Dyr end som Mennesker. Overhovedet blev Askesen let til en Sport, hvor man kappedes om, hvem der kunde gøre de mest overraskende Kunststykker. I Vesten, hvor Folkekarakteren i det hele var mere praktisk anlagt, var man derimod mere tilbøjelig til at betragte Askesen som Middel end som Maal, og man søgte at overvinde Farerne for religiøs Egoisme og gudelig Ladhed ved at udnytte Asketernes Virksomhed i Kirkens Tjeneste. Paa dette Punkt ligger Benedikt fra Nursias store Betydning (§ 16, 1).

Jo større Udbredelse Munkelivet faar, desto mere træder Tanken om alle Menneskers Lighed overfor Gud tilbage for

---

viser dig de Bryster, hvormed hun har givet dig Næring, selv om din Fader kaster sig paa Dørtærskelen, saa træd kun paa ham og il med tørre Øjne til Korsets Fane. En saadan Grusomhed er sand Pietet«.

Tanken om en dobbelt Sædelighed, en lavere for de almindelige Kristne, der vilde leve og virke i Verden, og en højere for de fuldkomne Kristne, der vilde forlade Verden for i Fattigdom og ugift Stand at føre et Liv, som var indviet til fromme Betragtninger. Ved saaledes at opfylde ikke blot de for alle gældende »guddommelige Bud«, men ogsaa de særlige »evangeliske Raad«, kunde man erhverve sig en »Fortjeneste« overfor Gud. Denne Opfattelse maatte friste Asketerne til Selvretfærdighed og Hovmod[1]), hvorimod de almindelige Kristne havde den ydmygende Bevidsthed om, at deres Liv maatte være ufuldkomment, og derfor ikke følte sig opfordrede til at anstrænge alle Kræfter for at naa Idealet.

§ 13. Lærestridigheder og Kirkelærere i 4de og 5te Aarhundrede.

I. Den arianske Strid.

1. Arius og Athanasius. I det 4de og 5te Aarhundrede blev Kirken rystet af svære Lærestridigheder. Den første af disse var den arianske Strid, som drejede sig om Kristi Person og hans Forhold til Faderen. Lige fra første Begyndelse har den kristne Menighed bekendt sig til Troen paa Jesus Kristus som Guds Søn og vor Herre. Baade i det nye Testamente og hos de ældste kirkelige Forfattere fremtræder Kristentroen som en Kristustro[2]). Med denne Tro forenede man den Opfattelse, at Sønnen er Faderen underordnet[3]).

Derimod forkastede man fra kirkelig Side (1) Ebjonitternes Rationalisme, der i Kristus kun saa et Menneske,

---

[1]) Saaledes skriver Hieronymus til en asketisk sindet, romersk Dame: »Du skal ikke have noget med gifte Kvinder at gøre. Hvorfor vil Guds Brud gaa til et Menneskes Ægtefælle? I denne Henseende maa du lære et helligt Overmod. Husk paa, at du er bedre end hine«. [2]) S. 23-25 36. 39. 45. Den ældste kristelige Prædiken udenfor det nye Testamente (det saakaldte »Klemens' andet Brev« fra o. 185) begynder saaledes: »Vi bør tænke om Jesus Kristus som om Gud, som om de levendes og dødes Dommer«. Ogsaa hedenske Forfattere fremhæver dette som ejendommeligt for de Kristne. Saaledes skriver Plinius, en romersk Statholder i Lilleasien, i Aaret 112 til Kejser Trajan, at de Kristne plejer at komme sammen paa en bestemt Dag og synge Vekselsange til Kristus som til en Gud. [3]) Se f. Eks. Mk. 13, 32. Joh. 14, 28. Ap. G. 2, 22. 32-33. 36; 10, 38. 40. 42. 1 Kor. 3, 23; 11, 3; 15, 28. Ligesaa f. Eks. Tertullian og Origenes, der hævdede baade Kristi personlige Forudtilværelse (som »Logos«) og hans Underordnethed under Faderen (S. 60 Anm.).

i hvem Guds Aand boede (S. 30), (2) Gnostikernes Doketisme, der benægtede Kristi sande Menneskelighed (S. 53), og (3) Sabellianismen, der — af Iver for at hævde Guds Enhed og Kristi Guddom — benægtede Personforskellen mellem Faderen, Sønnen og Aanden, og lærte, at den ene og sande Gud først havde aabenbaret sig som Fader, derpaa som Søn og til sidst som Aand, saa at det kun var tre Aabenbaringsformer for det ene Guddomsvæsen, ligesom en Skuespiller kan fremtræde paa Scenen i tre forskellige Roller, hver med sin Maske[1]).

En ny Strid blev fremkaldt af **Arius** o. 320. Han var Presbyter i Aleksandria og anset som en streng Asket. Han fremhævede meget stærkt Forskellen mellem Faderen og Sønnen. Sønnen er kun en Skabning, som Gud har skabt af intet (»der var en Tid, da han ikke var til«); men han er Guds ypperste Skabning, skabt før alle andre, som han selv har været medvirkende til at skabe. Han er ikke Gud af Væsen, men fremmed for og ulig Faderens Væsen, og kun til Løn for sin gode Vilje ophøjet til at være Gud.

Denne radikale Opfattelse vakte stærk Modstand i Aleksandria, hvor en Synode afsatte Arius; men i Østen havde han mange Meningsfæller. For at skaffe Ro og Enighed til Veje indenfor Kirken samlede Kejser Konstantin i Aaret 325 o. 300 Biskopper fra hele Riget til et **Kirkemøde i Nikæa** i Lilleasien (den første »økumeniske Synode«). Kejseren var selv til Stede og ledede Mødet, som efter hans Ønske vedtog en Bekendelse, der udtaler, at Sønnen er væsenseet med Faderen, født, ikke skabt, Gud af Gud, Lys af Lys, sand Gud af sand Gud. Nogle Biskopper, som ikke vilde underskrive denne Bekendelse, blev forvist tillige med Arius. Hermed var Striden dog ikke til Ende. Arius havde formaaende Velyndere (deriblandt Konstantins Søster), og det lykkedes dem at faa Kejseren omstemt og Arius kaldt tilbage, men han døde, Aftenen før han højtideligt skulde optages i Kirkesamfundet.

Hans betydeligste Modstander var **Athanasius,** der kort efter Nikæamødet blev Biskop i Aleksandria. Han saa klart, at efter Arius' Lære blev Kristus kun en Halvgud, og at dette

[1]) Denne Opfattelse kaldes Sabellianisme efter dens mest bekendte Ordforer, som hed Sabellius (o. 220).

var uforeneligt med Troen paa Forløsningen ved Kristus, der forudsatte, at Forløseren maatte være »væsenseet« med Faderen[1]). Ellers vilde det ogsaa være forkasteligt at tilbede Kristus. Da Athanasius derfor nægtede at genindsætte Arius, blev han selv forvist, og der blev nu gjort forskellige Forsøg paa at faa en ariansk eller halvariansk Trosbekendelse indført i Stedet for den nikæniske. Under disse Stridigheder, som i høj Grad optog Sindene, ikke blot hos Teologerne, men ogsaa hos Lægfolket[2]), stod Athanasius urokkelig fast som en modig og veltalende Forkæmper for Læren om Kristi Guddom, hvorfor han ogsaa blev forvist fra Aleksandria ikke mindre end 5 Gange. 373 døde han, omtrent 80 Aar gammel.

2. Basilius og Ambrosius. Foruden Athanasius havde Nikænerne andre dygtige Talsmænd som Basilius og Ambrosius. **Basilius** var født i Kæsarea i Kappadokien og hørte til en anset og velhavende kristelig Familie. Han studerede i Konstantinopel og Athen, hvor han traf sammen med den senere Kejser Julian. Derpaa trak han sig tilbage til Ensomheden for i flere Aar at føre et asketisk Liv, og til sidst blev han Biskop i sin Fødeby († 379). Kæsarea var et af de vigtigste Bispesæder i Orienten, og Basilius øvede ved sin karakterfulde Personlighed en betydelig Indflydelse i vide Kredse. Under en ariansksindet Kejser blev han stævnet for Præfekten, der truede ham med Ejendomsfortabelse og med Døden; men han svarede, at han kun ejede nogle slidte Klæder og nogle faa Bøger, og at Døden vilde være ham et Gode, fordi den

---

[1]) Ligesom den græske Kirke i det hele (S. 55 Anm.) opfattede Athanasius ikke Frelsen som en Forsoning med Gud, hvorved vi har faaet Syndsforladelse ved Guds Naade (saaledes som Paulus og Luther), men som en Forløsning fra Forkrænkeligheden og Døden, begrundet paa, at vi har faaet Del i den guddommelige Uforkrænkelighed. Derfor maatte Forløseren være »væsenseet« med Faderen; »han fik menneskelig Natur, for at vi skulde faa guddommelig Natur«. Derved at han paatog sig Menneskenatur, ophørte denne at være forkrænkelig; derved at den menneskeblevne led Døden, mistede denne sin Magt over Menneskene; derved at han opstod fra de døde, fik vi et Pant paa, at vi skal opstaa til evig Uforkrænkelighed. [2]) En af Kirkefædrene siger om Konstantinopel: »Hele Byen, baade dens Gader og dens Torve, er fuld af Folk, der dogmatiserer om Ting, som overgaar Forstanden; baade Klædehandlerne, Vekselererne og Viktualiehandlerne filosoferer. Spørger du i en Bod, hvor mange Oboler det bliver, filosoferer man noget for dig om »født« eller »ikke født«. Spørger du, hvad Brodet koster, svarer man dig: Faderen er større end Sønnen, og Sønnen er Faderen underordnet. Spørger du: Er Badet færdigt? svarer man dig: Guds Søn er skabt af intet.«

vilde bringe ham til Gud. Ogsaa overfor selve Kejseren viste han en lignende Uforfærdethed, og da det kom til Stykket, undlod man at skride ind imod den modige Biskop. Basilius udmærkede sig ogsaa som Prædikant, som Sjælesørger og som praktisk Organisator. Som Biskop vedblev han at føre et asketisk Liv, og han arbejdede med Held paa at faa Asketerne knyttet til Kirken (S. 88). Den Formue, han havde arvet efter sine Forældre, og sit Bispedømmes rige Indtægter brugte han til at hjælpe fattige og syge. Lige uden for Kæsarea fik han bygget en hel lille By med Stiftelser for fattige, syge og rejsende, og et Asyl for spedalske.

I Vesten var **Ambrosius** († 397) den betydeligste Forkæmper for den nikæniske Opfattelse. Han tilhørte en fornem Familie og blev opdraget til at være Statsmand. Som Statholder over Norditalien virkede han i Milano og havde her gjort sig saa almindelig afholdt, at han blev valgt til Biskop, uagtet han var Lægmand, ja ikke engang døbt (S. 68). Det viste sig imidlertid at være et udmærket Valg. Ambrosius blev en myndig Kirkefyrste, som bekæmpede Hedenskabet og Arianismen, en veltalende Prædikant og en nidkær Sjælesørger. Det skyldtes især Ambrosius' mægtige Personlighed, at Augustinus blev vundet for Kirken (S. 98). Ambrosius var ogsaa en af de første Salmedigtere[1]) i den vesterlandske Kirke; dog er det med Urette, at man har tillagt ham den saakaldte »ambrosianske Lovsang« (Te Deum laudamus — O store Gud, vi love dig)[2]).

Milano var paa den Tid det vestlige Riges Residensstad, og Ambrosius øvede en betydelig Indflydelse paa de samtidige Kejsere. Engang, da Arianismen var i Gunst ved Hoffet, fik han Opfordring til at udlevere en af Byens Kirker til ariansk Gudstjeneste; men han erklærede, at Kejseren ikke havde Ret til at trænge ind i en privat Mands Hus, end mindre til at tilrane sig Guds Hus. Kirken blev belejret af Soldater; men Menigheden samlede sig med Begejstring om sin Biskop, og Regeringen maatte opgive at faa sit Krav sat igennem. Ogsaa

[1]) Den betydeligste Salmedigter i Oldkirken var Ambrosius' samtidige Prudentius, der bl. a. har digtet den skønne Begravelsessalme »Med Sorgen og Klagen hold Maade«. [2]) Blandt Ambrosius' Skrifter er der særlig Grund til at nævne, at han har udgivet den første Fremstilling af den kristelige Etik, hvori han viser sig stærkt paavirket af den antikke Moral (Cicero og Stoikerne).

overfor den mægtige Theodosius formaaede Ambrosius at gøre sig gældende. Da Kejseren i Anledning af et Oprør i Tessalonika havde ladet flere Tusinde af Byens Indbyggere nedhugge, baade skyldige og uskyldige, fik Ambrosius ham til at gøre offentlig Kirkebod, hvad der senere blev omdigtet til, at Theodosius skulde være mødt ubodfærdig ved Kirkedøren og dér være bleven afvist af Ambrosius.

3. Den arianske Strids Afslutning. Theodosius bragte den arianske Strid til Afslutning ved at sammenkalde en Synode i Konstantinopel 381 (»den anden økumeniske«), hvor den nikæniske Bekendelse blev stadfæstet, og alle Former for Arianismen fordømte — ogsaa Forkastelsen af, at Aanden er af samme Væsen som Faderen og Sønnen. Saaledes havde man indirekte fastslaaet Treenighedslæren, at Gud var tre Personer (»Hypostaser«) i eet Væsen. Derpaa forsvinder Arianismen indenfor Rigskirken; men hos Vestgoter og Østgoter, Vandaler og Longobarder holdt den sig endnu i flere Aarhundreder som de germanske Folks Nationalreligion (§ 15, 1).

Man har tidligere ment, at Synoden i Konstantinopel havde vedtaget den saakaldte nikænisk-konstantinopolitanske Bekendelse; men denne Antagelse er urigtig. Synoden i 381 nøjedes med at stadfæste den nikæniske Bekendelse fra 325, og den »nikænisk-konstantinopolitanske« Bekendelse foreligger allerede nogle Aar før 381. Denne Bekendelse har faaet stor historisk Betydning; den har fortrængt den ældre nikæniske; den er blevet den græske Kirkes Daabsbekendelse[1]), og indenfor den romersk-katolske Kirke lyder den ved enhver Messe. Den er et af de tre saakaldte »økumeniske Symboler«

[1]) I ordret Oversættelse lyder den saaledes: »Vi tror paa een Gud, den almægtige Fader, Himlens og Jordens, alt det synliges og usynliges, Skaber. Og paa een Herre, Jesus Kristus, Guds enbaarne Søn, født af Faderen før alle Tider, Lys af Lys, sand Gud af sand Gud, født, ikke skabt, væsenseet med Faderen, ved hvem alt blev skabt, som for os Mennesker og for vor Frelse nedsteg fra Himlene og blev Kød ved hellig Aand og Jomfruen Maria, og blev Menneske, og blev korsfæstet for os under Pontius Pilatus, og led. og blev begravet, og opstod paa den tredje Dag efter Skrifterne, og opfor til Himlene, og sidder ved Faderens højre Haand, og kommer atter med Herlighed for at dømme levende og døde; paa hvis Rige der ikke skal være Ende. Og paa den hellige Aand, som er Herre, som gør levende, som udgaar fra Faderen, som tilbedes og æres sammen med Faderen og Sønnen, som har talt gennem Profeterne. Paa een, hellig, almindelig og apostolsk Kirke. Vi bekender een Daab til Syndernes Forladelse, forventer dødes Opstandelse og den tilkommende Verdens Liv. Amen«.

(ɔ: fælleskristelige Bekendelser) og bærer dette Navn med større Ret end de to andre, nemlig det »apostolske« og det »athanasianske«, da de ikke er godkendte af de østerlandske Kirker. For øvrigt er ogsaa Navnene »apostolsk« og »athanasiansk« misvisende, da det ene lige saa lidt gaar tilbage til Apostlene (S. 68 f), som det andet til Athanasius. Den »athanasianske« Bekendelse, der vistnok stammer fra Begyndelsen af det 6te Aarhundrede, indeholder i tilspidsede Udtryk Læren om Treenigheden og Kristi to Naturer, og udtaler, at det er Salighedsvilkaar at godkende disse Læresætninger[1]) — et betegnende Eksempel paa den i Kirkens Historie skæbnesvangre Forveksling af Tro og Lære.

II. Nestorianismen og Monofysitismen.

4. Nestorianismen. Den arianske Strid var endt med Anerkendelsen af, at Kristus var Gud af Væsen sammen med Faderen. Derved fremkom det Spørgsmaal: hvorledes kan dette forenes med, at han er et sandt Menneske, saaledes som vore Evangelier viser, og som Kirken har hævdet i Modsætning til Doketismen? De to Hovedretninger i Datidens Teologi (den antiokenske og og den aleksandrinske Skole) besvarede dette Spørgsmaal paa en forskellig Maade, og den teologiske Strid blev yderligere uddybet ved den kirkepolitiske Rivalitet mellem de østerlandske Patriarker. De antiokenske Teologer fremhævede den historiske Kristus som det moralske Forbillede og lagde derfor megen Vægt paa hans sande Menneskelighed. Det guddommelige i Kristus stillede de i et udvortes Forhold til det menneskelige i ham, saa at han egentlig blev et Menneske, i hvem »Logos« boede som i et Tempel. Men herved kom Kristi Persons Enhed ikke til sin Ret, og Kristus syntes ikke at blive væsensforskellig fra fromme Mennesker. Særligt Anstød vakte det, at de ikke vilde godkende Betegnelsen »Guds Moder«, men hævdede, at »Maria fødte ikke Gud, men

---

[1]) »Enhver, som vil blive salig, maa fremfor alt holde den katolske Tro. Enhver, som ikke bevarer den hel og ukrænket, vil uden Tvivl gaa evig fortabt. Men dette er den katolske Tro, at vi ærer een Gud i Trefoldigheden og Trefoldigheden i Enheden, idet vi hverken sammenblander Personerne eller adskiller Væsenet . . . . I denne Treenighed er intet tidligere eller senere, intet større eller mindre, men alle tre Personer er lige evige og lige store . . . . Den, som altsaa vil blive salig, maa tænke saaledes om Treenigheden«.

et Menneske, som var Guddommens Redskab«. Denne Retning fik Navnet Nestorianisme efter en antiokensk Teolog, **Nestorius,** som blev Ærkebiskop i Konstantinopel. Men paa en Synode i Efesus 431 (»den tredje økumeniske«) blev Nestorius fordømt og forvist som Vranglærer. Nestorianismen vandt imidlertid stor Udbredelse i Persien, og i Slutningen af det 5te Aarhundrede antog den persiske Kirke en nestoriansk Trosbekendelse og skilte sig ud fra den katolske Rigskirke som en selvstændig Nationalkirke. De persiske Nestorianere (de »kaldæiske Kristne«)udøvede i den ældre Middelalder en betydelig Missionsvirksomhed, som naaede lige til Indien og Kina. Endnu i vore Dage er de saakaldte Thomaskristne eller »syriske Kristne« paa Forindiens Vestkyst (II. § 38, 6) et Vidnesbyrd om denne gamle nestorianske Mission.

5. Monofysitismen. I Modsætning til Antiokenerne fremhævede de aleksandrinske Teologer særlig Kristi Guddommelighed. Den menneskelige Natur er upersonlig, en Klædning, som »Logos« ifører sig. Denne Opfattelse kaldes Monofysitisme, fordi den kun tillægger Kristus een (gudmenneskelig) Natur; men den blev fordømt 451 paa Kirkemødet i Kalkedon (ved Bosporus, lige over for Konstantinopel). Denne »fjerde økumeniske Synode« udtalte i Tilslutning til et Brev fra Leo I (S. 85), at Kristus er sand Gud og sandt Menneske, een Person med to Naturer — »uden Sammenflyden, uden Forvandling« (modsat Monofysitismen), »uden Sønderrivelse, uden Adskillelse« (modsat Nestorianismen). Med disse paradokse Udtryk gav man ikke en for Tanken klar Udvikling af den uudgrundelige Hemmelighed, som Kristi Personlighed indeholder for den troende, men man nøjedes med at fastslaa hans Persons Enhed overfor Nestorianismen og hans sande Menneskelighed overfor Monofysitismen, efter at hans Guddommelighed allerede var fastslaaet i Nikæa og Konstantinopel. Det lykkedes dog ikke Synoden i Kalkedon at bringe Striden til Ende. I Slutningen af det 5te Aarhundrede forkastede en armenisk Landssynode den kalkedonensiske Formel, hvormed den armeniske Kirke antog Monofysitismen og skilte sig ud fra den ortodokse Rigskirke. Det samme skete i Begyndelsen af det 6te Aarhundrede med den »koptiske« Kirke i Ægypten og den »ætiopiske« Kirke i Abessinien. Paa samme Tid blev de syriske Monofysitter organiserede som et selvstændigt Samfund af Jakob

Baradai, efter hvem de fik Navnet Jakobitter. Endnu i vore Dage bestaar disse Levninger af Fortidens Monofysitisme; men med Undtagelse af Armenierne staar de kun lavt i Henseende til kristeligt Liv og kirkelig Oplysning.

III. Augustinus og Striden om Synd og Naade.

6. Augustins Liv. Ingen af Kirkefædrene har faaet den Betydning for Eftertiden som **Augustinus.** Han er paa een Gang Katolicismens og Reformationens Kirkefader, det første især ved sin Lære om Kirken som Guds Stat, det andet ved sine Tanker om Synd og Naade.

Ligesom Tertullian og Cyprian var Augustin fra Nordafrika, f. 354 i en lille By Tagaste i Numidien, † 430 som Biskop i Hippo, medens Vandalerne belejrede Byen. Hans religiøse Udvikling er typisk for hele Oldkirken, idet han i sin ivrige Søgen efter Sandheden kom i Berøring med de forskellige Livsanskuelser, som den gamle Kirke maatte kæmpe med. Manikæismen, Skepticismen og Nyplatonismen havde en Tid lang fængslet ham, inden han omsider fandt Hvile i den katolske Kirkes asketiske Kristendomsopfattelse.

Augustins Fader var Hedning; men hans Moder, Monnica, var Kristen, og det lykkedes hende til sidst ved sin stille og taalmodige Omgængelse at vinde sin hedenske Mand for Kristendommen. Augustin blev ikke døbt som Barn; men de kristelige Indtryk, han modtog gennem sin fromme Moder, fik ikke ringe Betydning for hans senere Liv. Foreløbig syntes hans Udvikling imidlertid at skulle tage en ganske anden Retning. 17 Aar gammel kom han til Kartago for at studere, og dér tog han en Konkubine, hvad man dengang ikke betragtede som et usædeligt Forhold, men som et Ægteskab af anden Klasse, og i mange Aar var Augustin sin Konkubine tro. Et Skrift af Cicero vakte en stærk Længsel hos ham efter den sande Visdom, og denne haabede han at finde hos Manikæerne.

Manikæismen er — ligesom Gnosticismen (S. 53) — en Blandingsreligion, hvor den persiske Dualisme (Adskillelsen mellem Lysets og Mørkets Rige) er forenet med babyloniske Myter og kristelige Forestillinger, maaske ogsaa med buddhistisk Etik. Den er stiftet af Perseren Mani (o. 240), der gav sig ud for at være et Sendebud fra den sande Gud, ligesom tidligere Buddha var blevet sendt til Indien, Zaratustra til Persien og Jesus til Vesterleden. Mani var dog større end disse; han var den Talsmand, som Jesus havde forjættet. Den sande Jesus, som Lysguden havde sendt, var fremtraadt i et Skinlegeme; men den Jesus, som Jøderne korsfæstede,

var en Djævel. Ligesom Gnostikerne lærte Mani, at Forløsningen bestod i Frigørelse fra Materien. Derfor skulde »de fuldkomne« Manikæere afholde sig fra Ægteskab og fra Nydelsen af Kød og Vin, ja fra ethvert som helst Arbejde. De maatte kun nyde Planteføde, som de ikke-fuldkomne, de saakaldte »Tilhørere«, beredte for dem. Manikæerne roste sig af at besidde den fuldkomne Erkendelse, og de vandt mange Tilhængere baade i Østen, hvor Manikæismen optraadte som en ny Religion, og i Vesten, hvor den mere fremtraadte som en kristelig-gnostisk Sekt. I 9 Aar hørte Augustin til Manikæerne, selv om han ikke naaede videre end til Tilhørernes Grad. Hans Moder sørgede mere herover end andre Mødre over deres Børns legemlige Død; men hun blev trøstet ved, at en Biskop sagde til hende, at en saadan Taaresøn ikke kunde gaa til Grunde.

Efterhaanden indsaa Augustin det utilfredsstillende i Manikæernes »uhyre Fabler og lange Løgne«, og han blev nu en Skeptiker overfor Muligheden af nogen Sinde at naa til Erkendelse af Sandheden. Da kom han til Milano som Lærer i Veltalenhed, og her hørte han Ambrosius (S. 93) prædike. I Begyndelsen var det blot af Nysgerrighed, at han ønskede at høre den berømte Prædikant; men snart begyndte ogsaa Indholdet af det, han hørte, at gøre Indtryk paa ham. Efterhaanden svandt hans Skepsis, og han indsaa, at han havde tillagt Kirken Opfattelser, som den slet ikke nærede. Inden han fra Manikæismen og Skepticismen naaede til Kristendommen, maatte han dog først gennemgaa et Overgangsstadium, idet han blev grebet af den nyplatoniske Filosofi. Den opflammede hans Iver for at naa Idealet, den fuldkomne Enhed med Gud; men Nyplatonismens Gud var ingen personlig Gud, der formaaede at frelse (S. 73), og hos sig selv fandt han ikke den fornødne moralske Kraft; det faldt ham umuligt at overvinde sine forfængelige og sanselige Tilbøjeligheder. Han følte sig som et Menneske, der er i Færd med at vaagne, men som har Lyst til at sove endnu et lille Øjeblik — og dette lille Øjeblik syntes aldrig at skulle faa Ende. Da hørte han en Dag om nogle Kristne, der efter at have læst Athanasius' Levnedsbeskrivelse af Eneboeren Antonius (S. 74) havde besluttet at trække sig tilbage fra Verden. Herved følte han sig dybt beskæmmet. Skulde han ikke kunne gøre det samme? Ganske vist rejste hans gamle Livsvaner det Spørgsmaal, om han virkelig troede, at han vilde kunne leve uden dem; men han trøstede sig ved Tanken om, at Gud vilde give ogsaa ham Afholdenhedens Gave, naar han blot helt vilde give sig i hans Haand. Under voldsomme indre Kampe kastede han sig ned under et Figentræ i sin Have, hulkede og bad. Da hørte han en Barnestemme fra et Nabohus gentage Ordene: »Tag og læs!« Det opfattede han som et Vink fra Himlen og slog efter i Skriften, hvor hans Øje faldt paa Ordene: »Lader os vandre sømmeligt, som om Dagen, ikke i Svir og Drik, ikke i Løsagtighed og Uterlighed, ikke i Kiv og Avind, men iører

eder Herren Jesus Kristus, og drager ikke Omsorg for Kødet, saa det vækker Begæringer« (Rom. 13, 13-14). Næppe havde han læst disse Ord, før han følte Klarhed og Ro i Sindet; det var nu hans faste Beslutning at ville føre et nyt Liv i Overensstemmelse med den katolske Kirkes asketiske Livsideal.

Han opgav sin Retorgerning og lod sig døbe af Ambrosius (Paaskelørdag 387). Derpaa vendte han tilbage til Afrika, hvor han blev Presbyter, og senere Biskop i Hippo. Som Biskop søgte han at fremme et klosterligt Fællesliv, idet han lod alle Presbyterne i Hippo bo i Bispegaarden, hvor de levede i Ejendomsfællesskab. Denne Ordning blev efterlignet i Kannikeinstitutionen i Middelalderen (S. 119).

7. Augustins Forfatterskab. Augustin har udfoldet en meget omfattende og betydningsfuld Forfattervirksomhed. Han var en af Oldkirkens største Prædikanter, og vi har endnu bevaret flere Hundrede af hans Prædikener. Han har ogsaa udgivet Fortolkninger, der viser, at han er trængt dybere ind i Skriftens Aand end nogen anden af Kirkefædrene, selv om ogsaa han har en ulykkelig Forkærlighed for den allegoriske Udlægning (S. 59). Som Manikæer havde han forkastet det gamle Testamente; men efterhaanden havde han lært, at »det nye Testamente ligger skjult i det gamle; men det gamle ligger aabent i det nye«.

Det mest læste af alle hans Skrifter er hans »Confessiones« (Bekendelser eller snarere Lovprisninger), hvor han skildrer sit Ungdomsliv og viser, hvorledes Sjælen har fundet sin Gud og dermed sit sande Selv. Det er en Lovprisning af Guds Barmhjertighed imod ham og tillige et Skriftemaal, aflagt for den alvidende og hellige Guds Ansigt, som han her lader sine Medkristne blive Vidne til. Bekendelserne røber en fin psykologisk Sans, især en skarp Selviagttagelsesevne, først og sidst dog et dybt religiøst Gemyt, der føler, at »Gud har skabt os til Samfund med sig, og vort Hjerte er uroligt, indtil det finder Hvile i ham«. Men Augustins Retorik og asketiske Tænkemaade bevirker, at adskillige af hans Udviklinger forekommer Nutidskristne overdrevne. Hans andet Hovedværk er det store Skrift »Om Guds Stat«. Det er et Forsvarsskrift for Kristendommen, særlig overfor den Anklage, at Kristendommens Fremgang var Skyld i Romerrigets Tilbagegang, og tillige det første Forsøg paa at give en Historiens Filosofi ud fra Troen paa Guds Forsynsstyrelse. Historien op-

fattes her som en Kamp mellem Guds Stat og Verdens (eller Djævelens) Stat. Ved denne Modsætning tænker Augustin overvejende paa rent aandelige Magter: det godes og det ondes, Troens og Vantroens, Frelsens og Fortabelsens, Guds og Djævelens Rige i Engleverdenen og blandt Menneskene; men stundom tænker han paa de historiske Magter, i hvilke denne aandelige Modsætning fremtræder, nemlig den hierarkisk organiserede Kirke og Romerstaten, og da bliver Resultatet, at den jordiske Stat skal adlyde Kirken som den himmelske Stat — en Opfattelse, der har haft grundlæggende Betydning for den romerske Katolicisme i Middelalderen, ja lige til vore Dage.

De fleste af Augustins Skrifter er polemiske. Hans Kamp mod Donatisterne har tidligere været omtalt (S. 86 f). Ogsaa mod Manikæerne skrev han forskellige Skrifter; størst Betydning fik dog hans Kamp mod Pelagianismen.

8. Striden om Synd og Naade. Det var Spørgsmaalet om Synd og Naade, det her drejede sig om. Medens de spekulativt begavede Østerlændere især havde drøftet Kristi Forhold til Faderen og de to Naturer i Kristus (§ 13, 1-5), er det betegnende for de vesterlandske Teologers praktiske Aandsretning, at det er Spørgsmaalet om Frelsens Tilegnelse, som især optager Sindene. De østerlandske Teologer havde nærmest opfattet Synden som en upersonlig Naturmagt, som Forkrænkelighed, der skulde afløses af Udødelighed, som Forblindelse, der skulde overvindes ved Oplysning, eller som Sanselighedens Overmagt, som Mennesket kunde og skulde overvinde, naar det kun rigtigt anstrengte sin frie Villie. I Begyndelsen af det 5te Aarhundrede blev denne Opfattelse i yderliggaaende Form gjort gældende af **Pelagius.** Det var en britisk eller irsk Munk, en streng Asket, som var forarget over den sædelige Slaphed, han havde set blandt de Kristne i Rom, og mente, at man fremfor alt burde anspore Menneskets frie Vilje til at føre et helligt Liv. Pelagius nægtede Arvesynden og paastod, at ethvert Menneske var ganske frit stillet, ligesom Adam havde været, med Mulighed for at kunne føre et Liv uden Synd. Naar Synden alligevel var bleven almindelig, skyldtes det ikke Afstamningen fra syndige Forældre, men udelukkende Efterligningen af andres slette Eksempel. Derfor bestod Kristi Betydning i at have givet det gode Eksempel og gode Lærdomme; han er Forbilledet og Læreren, men egentlig ikke Frel-

seren. Pelagius' Opfattelse, som hverken stemmer med Erfaringen eller med Bibelen, blev først fordømt paa nogle nordafrikanske Synoder, senere — tillige med Nestorianismen — paa Kirkemødet i Efesus 431 (S. 96).

Pelagianismens Hovedmodstander var Augustin. Allerede før hans Tid havde man i Vesten haft en dybere Opfattelse af Synd og Naade end i Østen; saaledes havde Tertullian og Ambrosius talt om en Arvesynd uden dog dermed at ville nægte Viljens Frihed. Til en endnu stærkere Fremhævelse baade af Menneskets Synd og af Guds Naade kom Augustin, dels ved sit eget Livs Erfaringer, dels ved Studium af Skriften, især Romerbrevet. Han hævdede, at Syndens første Oprindelse skyldes et Misbrug af den frie Vilje; men Adams Synd er gaaet i Arv til alle hans Efterkommere og har gennemtrængt hele Menneskenaturen, baade Sjælen og Legemet, saa at Menneskeslægten er blevet en »Fordærvelsens Masse«[1]). Frelsen skyldes derfor udelukkende Guds Naade, der virker som en uimodstaaelig tvingende Magt[2]). Ud af den store Fordærvelsens Masse udvælger eller forudbestemmer Gud nogle til Frelse, medens han overlader de andre til den Fordømmelse, de har forskyldt ved deres Synd. Ingen kan vide, om han hører til de forudbestemte eller ikke[3]).

Ligesaa ensidig som Pelagius' moralske Optimisme med dens Benægtelse af Arvesynden er Augustins religiøse Pessimisme med dens Lære om Menneskenaturens fuldkomne Fordærvelse og den vilkaarlige Forudbestemmelse (Prædestinationen). Den forekom mange at være farlig for det moralske Liv og uforenelig med Skriftens Ord om, at Gud vil, at alle Mennesker skal frelses. Derfor var der adskillige Teologer, især i de sydgalliske Klostre, som søgte at gaa en Mellemvej mellem Pelagius og Augustin. Denne Retning har man se-

[1]) Man plejer at tillægge Augustin den bekendte Sætning: »Hedningernes Dyder er glimrende Laster«; men den kan ikke paavises i hans Skrifter, selv om den er et træffende Udtryk for hans Tanker. [2]) Denne Opfattelse af Guds Naade som en uimodstaaelig Naturmagt gaar ikke tilbage til Evangeliet om den himmelske Fader, men til den nyplatoniske Mystik, der i det hele har præget Augustins Opfattelse af Gud og Verden (Gud som den rene Væren, det bestemmelsesløse absolutte; Sjælens Maal: at synke hen i Gud — jfr. S. 73). [3]) Medens Augustin særlig overfor Donatisterne skildrer Kirken som den synlige Frelsesanstalt (S. 86), fører Prædestinationslæren ham til at opfatte Kirken som det usynlige Samfund af forudbestemte. Disse to Opfattelser søger han at forene ved at hævde, at Samfundet af de forudbestemte hellige kun er at finde indenfor den synlige Kirke.

nere betegnet som Semipelagianisme (ɔ: Halvpelagianisme). Den hævdede, at det naturlige Menneske hverken var sundt (som Pelagius mente), eller dødt (som Augustin lærte), men sygt. Mennesket kunde ikke hjælpe sig selv; men det kunde søge Lægedommen hos Gud. Frelsen skyldtes derfor en Samvirken af Guds Naade og Menneskets frie Vilje. Den senere romersk-katolske Kirkelære staar denne Opfattelse meget nærmere end Augustins; dog hævder Romerkirken, at Frelsens Begyndelse skyldes Guds Naade. Prædestinationslæren blev genoptaget af Reformatorerne, men er senere bleven opgivet indenfor de lutherske og de fleste reformerte Kirkesamfund[1]).

[1]) II. S. 20 f. 53 f. 82. 93 f. 128. I det 17de Aarhundrede fik Jesuitterne Paven til at fordømme »Jansenisterne«, en katolsk Fromhedsretning, som vilde forny Augustins Tanker om Synd og Naade (II. S. 106).

MIDDELALDEREN

FØRSTE TIDSRUM: DEN ÆLDRE MIDDELALDER (476 [565]—1054)

§ 14. Indledning. Den byzantinske Kejserkirke og den romerske Pavekirke.

Medens Oldkirkens Historie viser Kristendommens Sejr i den græsk-romerske Verden, træder de germanske og romanske Folk i Forgrunden i Middelalderens Kirkehistorie. Ganske vist bestod det østromerske Kejserrige 1000 Aar længere end det vestromerske, og det bevarede Forbindelsen med Oldtidens Kultur; men efter Justinians Død (565) begynder en Tilbagegangstid, hvor Riget svækkes ved stadige Kampe med Slaverne og Bulgarerne, Perserne og Araberne. Indadtil manglede den fornødne Frihed. Kirken var helt afhængig af Staten (§ 11, 1.5), og det religiøse Liv og den teologiske Tænkning var bundet af Fortidens Læresætninger og Kirkeskikke. Under Justinian var Origenes blevet fordømt, og dermed den friere teologiske Forskning. Derimod trivedes baade Skolastik[1]) og Mystik i den byzantinske Kirke. Trods det at Byzans havde adskillige mægtige Kejsere og lærde Teologer, blev det dog ikke Østens Kejserkirke, men Vestens Pavekirke, der kom til at spille den førende Rolle i Kirkens Historie.

I Vesten fik Kirken en ny Arbejdsmark blandt Germanerne. Det var ganske vist Barbarer, som manglede en-

[1]) I det 8de Aarhundrede blev den dogmatiske Overlevering fra Kirkefædrene og Kirkemøderne sammenarbejdet til et System af Johannes fra Damaskus, som endnu i vore Dage er den græsk-katolske Kirkes officielle Dogmatiker.

hver højere Kultur, men tillige højtbegavede, kraftige og frihedselskende Folk, og derfor et udmærket Materiale for Kirkens Opdragergerning. Kirkens Mænd fremhævede ofte Barbarernes rene Sæder i Modsætning til Fordærvelsen indenfor Romerriget, hvis Undergang de betragtede som en guddommelig Straffedom. Da det romerske Kejserdømme faldt, blev Kirken staaende, og den bragte Barbarerne ikke blot den katolske Kristendom, men ogsaa Levningerne af den antikke Kultur. Biskopperne, som hørte til de mest ansete og formuende Familier, stod overfor de indtrængende Barbarer som Repræsentanter for den gamle romerske Kultur, og de udøvede nu adskillige af de Hverv, som kejserlige Embedsmænd tidligere havde varetaget, f. Eks. Retsplejen. Desuden satte Kirkens store Formue dem i Stand til at udfolde en betydelig Velgørenhed. I de raa og voldsomme Tider var det kun Kirken, der tog sig af fattige og syge, Enker og faderløse. Derfor kommer Folkevandringen til at indlede en Tid, hvor Kirkens Indflydelse er i Stigning, og Middelalderen bliver derfor Pavedømmets og Munkevæsenets Tidsalder i højere Grad end nogen anden Tid før eller senere[1]).

---

[1]) Navnet »Middelalderen« betegner dette c. 1000aarige Tidsrum som en Overgangstid mellem den klassiske Oldtid [i Kirkehistorien: Oldkirken] og den med Reformationen begyndende nyere Tid. Kirkens og Pavedømmets Kamp for at opnaa Verdensherredømmet er Middelalderens mest fremtrædende Træk og maa derfor blive bestemmende for Inddelingen af Middelalderens Kirkehistorie. Den falder i 3 Tidsrum: I. Den ældre Middelalder: 476 [565]—1054. Den vesterlandsk-latinske og den østerlandsk-græske Kirke fjerner sig mere og mere fra hinanden, indtil det endelige Brud finder Sted. Det ene efter det andet af Europas barbariske Folk optages i Kirken. Benedikt fra Nursia og Gregor den Store varsler om, hvad Munkevæsenet og Pavedømmet skulde blive; men endnu er Fyrsterne tilstrækkelig stærke til at holde Hierarkiet Stangen. Trods alle Vanskeligheder og Standsninger arbejder Pavedømmet sig dog frem. II. Middelalderens Storhedstid: 1054—1300. Pavedømmet naar Højdepunktet af sin Magt — i Forening med Korstogsbevægelsen, Munkevæsenet og Skolastikken. III. Middelalderens Slutningstid: 1300—1517. Pavedømmets Nedgangstid — under Indflydelse af den vaagnende Nationalfølelse, Landsfyrsternes stigende Magt, Skolastikkens Selvopløsning, Individualismens Fremtræden i Mystikken og Renæssancen, Kravet om en Reform af Kirken paa Hoved og Lemmer.

§ 15. Missionen indtil Bonifatius' Død (755).

1. Ariansk og katolsk Kristendom hos Germanerne. Allerede før Folkevandringen havde de gotiske Stammer Nord for Donau faaet Evangeliet at høre af kristne Krigsfanger, og o. 340 begyndte **Vulfila** sin betydningsfulde Virksomhed blandt **Vestgoterne.** Han blev indviet til Missionsbiskop blandt Goterne paa en Tid, da Arianismen var ved Magten i den østlige Del af Riget, og den Kristendom, han bragte Goterne, var derfor den arianske. Arianismen fremtræder her som en enfoldig Bibelkristendom, der holder sig til Skriftens Ord om, at Faderen er større end Sønnen (S. 90 Anm. 3), og derfor afviser den nikæniske Opfattelse som en ubibelsk Spekulation. Da en vestgotisk Fyrste begyndte at forfølge de Kristne, gav Kejseren Vulfila og de andre kristne Vestgoter Tilladelse til at bosætte sig Syd for Donau. Vulfila oversatte Bibelen paa Gotisk, og med denne Bibeloversættelse begynder den germanske Litteratur.

Fra Vestgoterne gik Arianismen og Vulfilas Bibeloversættelse til Østgoterne, Vandalerne og Burgunderne, uden at der dog blev dannet een almindelig ariansk Kirke; men hvert Rige havde sin arianske Landskirke under Kongens Overhøjhed.

Under Alarik faldt Vestgoterne ind i Italien og plyndrede Rom (410), men skaanede Kirkerne. Senere grundede de et Rige i Sydfrankrig og Spanien. I Slutningen af det 6te Aarhundrede gik de over til den katolske Tro; men 711 blev Spanien erobret af Araberne, hvorefter de Kristne maatte betale en Afgift for at faa fri Religionsøvelse.

Før Vestgoterne var Vandalerne trængt ind i Spanien; derfra satte de over til Nordafrika, som de erobrede. De var meget ivrige Arianere og forfulgte Katolikkerne med stor Strenghed; men 534 blev Vandalernes Rige erobret af Justinian.

I Italien havde de germanske Lejetroppers Anfører Odoaker i Aaret 476 afsat den sidste vestromerske Kejser Romulus Augustus, men var snart efter selv bleven overvundet og dræbt af **Østgoternes** Konge **Theodorik den Store.** Theodorik havde tilbragt sin Ungdom i Konstantinopel og var fra den

Tid af en varm Beundrer af den gamle Kultur. Som Italiens Hersker søgte han at bevare Mindesmærkerne fra Oldtiden, og i sin Hovedstad Ravenna fremkaldte han nye Kunstværker, især flere anselige Kirker med prægtige Mosaikker, som endnu er bevarede. Han regerede med stor Klogskab og Dygtighed. Uagtet han selv var Arianer, viste han sig tolerant mod sine katolske Undersaatter[1]); men ogsaa det østgotiske Rige manglede — ligesom det vestgotiske — indre Sammenhold paa Grund af den nationale, sociale og religiøse Modsætning mellem Romere og Goter. Efter heltemodige Kampe bukkede Østgoterne under for Justinians Soldater 555, hvorefter Italien blev en byzantinsk Provins.

Snart efter (568) brød et nyt germansk Folk ind i Italien. Det var Longobarderne, som grundede et Rige med Pavia som Hovedstad. De var Hedninger eller Arianere og plyndrede mange katolske Kirker. Pave Gregor den Store (§ 16, 2) var ivrig for at faa dem omvendt, og i Løbet af det 7de Aarhundrede trængte Katolicismen igennem hos dem[2]), og dermed var den germanske Arianismes Historie til Ende.

I Modsætning til Vestgoter og Østgoter, Vandaler og Longobarder gik **Frankerne** lige fra Hedenskabet over til den katolske Tro uden først at have været Arianere. 496 lod deres Konge **Klodvig** sig døbe[3]). En stor Del af Folket fulgte Kongen. Den katolske Kirke blev Statskirke; Kongen sammenkaldte Kirkemøder og besatte Bispestolene. Men Antagelsen af Troen paa Kristus som Frankernes Nationalgud kunde naturligvis ikke paa een Gang hæve Folket til et helt nyt moralsk Standpunkt. Derfor viser Merovingertiden en afskrækkende sædelig Opløsning. Mord og Plyndring, Drukkenskab og Utugt hørte til Dagens Orden. Selv blandt Gejstligheden var der adskillige slette Elementer; men i det hele og store blev der dog fra Kirkens Side udført et dygtigt Arbejde for at skaffe bedre Forhold til Veje ved Hjælp af Prædiken og Sjælesorg.

2, Kristendommen hos Kelterne. Hvorledes Kristendommen

---

[1]) »Vi kan ikke paabyde en Religion; thi ingen kan tvinges til at tro imod sin Vilje«. [2]) Om Longobarderrigets Undergang se S. 117 f. [3]) Det er kun et Sagn, at Klodvig under Kampen med Alemannerne skal have lovet at lade sig døbe, hvis Kristus vilde give ham Sejr over Fjenderne. Hans Daab i den katolske Kirke skyldes dels Paavirkning fra Dronningen, den burgundiske Prinsesse Krodekild (Klotilde), dels politiske Hensyn, nemlig hans Ønske om at vinde sine katolske Undersaatter.

er kommet til **Kelterne** paa de britiske Øer, lader sig ikke afgøre. Formodentlig har det været fra deres Stammefrænder i Gallien o. 200. Sikre Efterretninger om britiske Menigheder med Biskopper i Spidsen har vi først fra Begyndelsen af det 4de Aarhundrede. Fra England blev Kristendommen udbredt i Irland. Irske Legender betragter Briten Patrik som Irlands Apostel; dog har der allerede været Kristne paa Irland, før Patrik begyndte sin Virksomhed (432). Den irske Kirke var i udpræget Grad en Klosterkirke. Der blev grundlagt mange Klostre, som egentlig var hele Landsbyer, hvor »Brødrene« boede i smaa Hytter, som laa rundt om en lille Trækirke. Ikke Biskoppen, men Abbeden havde den kirkestyrende Myndighed. I disse irske Klostre søgte man at forene Fromhed og Lærdom. Munkene dyrkede ikke blot Latin, men ogsaa Græsk, og gennem Afskrifter har de bevaret mange gamle Skrifter for Eftertiden. En Forening af Verdensflugt, Vandrelyst og Missionsiver drev mange til at forlade deres Fædreland for at virke for Kristendommens Udbredelse i fremmede Lande. Saaledes Kolum, der virkede i det nordvestlige Skotland i Slutningen af det 6te Aarhundrede, og Kolumban (o. 600), der først optraadte som Bodsprædikant og Reformator af Klostervæsenet i Frankerriget, senere som Missionær blandt Hedningerne i Schweiz, hvor en af hans Ledsagere, Gallus, lagde Grunden til det berømte Kloster St. Gallen.

3. Angelsakserne og Kristendommen. I det 5te Aarhundrede blev Britannien erobret af Angler og Sakser, germanske Vikinger fra Egnen mellem Rhinen og Elben. **Angelsakserne** var Hedninger og fordrev de kristne Briter til Bjærgegnene mod Vest. Stødet til deres Omvendelse skyldes Pave Gregor den Store, som sendte Abbeden **Augustinus** og nogle andre Benediktinermunke til Kent, hvor Kong Æthelbert var gift med en kristen frankisk Prinsesse. 597 landede Missionærerne i England; allerede samme Aar lod Kongen sig døbe, og mange af Undersaatterne fulgte hans Eksempel[1]). Fra Kent udbredte

[1]) Gregor advarede Missionærerne mod at gaa for voldsomt frem. De hedenske Templer skulde ikke ødelægges, men bestænkes med Vievand og omdannes til Kirker, saa at Folket kunde dyrke den sande Gud paa de samme Steder, hvor de tidligere havde dyrket Afguderne. De hedenske Offermaaltider skulde omdannes til Festmaaltider til Ære for Gud og Martyrerne; »thi det er umuligt paa een Gang at berøve de haarde Sind alt, og den, der vil naa op til et højt Punkt, maa gaa frem Skridt for Skridt, og ikke i Spring«.

Kristendommen sig i det 7de Aarhundrede til de andre angelsaksiske Riger. I Sydengland blev Canterbury, i Nordengland York Ærkesæde. De romerske Missionærer havde flere Sammenstød med de keltiske Kristne, som ikke vilde opgive deres ejendommelige kirkelige Skikke, f. Eks. med Hensyn til Paaskeberegningen; men efterhaanden sejrede den fast organiserede romerske Kristendom over den mere formløse keltiske.

Et Vidnesbyrd om, hvorledes Kristendommen slog Rod hos Angelsakserne, er, at der fra Slutningen af det 7de Aarhundrede fremkommer en kristelig Digtning paa Folkesproget med bibelske Emner som Skabelsen, Syndefaldet, Korsfæstelsen, Nedfarten og Opstandelsen. Et eget mandigt Kristusbillede møder os i denne Digtning[1]). Kristus er »Drotten«, den unge Helt, der ofrer sig for sit Folk, Korset er hans Sejrstræ, og Apostlene hans tro Kæmper.

Ogsaa hos Angelsakserne blev der anlagt Klostre, hvor man gav sig meget af med boglige Sysler[2]). Desuden har angelsaksiske Munke og Præster i Hundredvis virket for Missionen paa Fastlandet[3]). Det nærmest boende hedenske Folk var Friserne i det nuværende Holland og Belgien. Her virkede **Willibrord,** »Frisernes Apostel«, som blev Ærkebiskop i Utrecht o. 700. Ogsaa **Bonifatius,** den mest bekendte af alle de angelsaksiske Missionærer begyndte sit Arbejde blandt Friserne; men senere virkede han i Thüringen, Hessen og Baiern. Man har kaldet ham »Tysklands Apostel«, hvad der for saa vidt er misvisende, som der allerede tidligere havde virket keltiske og frankiske Missionærer i disse Egne. Derimod har han særlig Betydning som en udmærket Organisator, der indrettede fast afgrænsede Bispedømmer og grundede Klostre. Medens de keltiske Missionærer plejede at virke paa egen Haand, lagde Bonifatius megen Vægt paa Forbindelsen med den romerske Kirke. Tre Gange rejste han selv til Rom, hvor Paven udnævnte ham

---

[1]) »Da gjorded sig Helten | og han steg op
Helten hin unge, | paa højen Galge,
Gud almægtig, | modig midt udi
mandig og vældig, | manges Paasyn.«

Grundtvigs Salmedigtning er ofte i Valget af Billeder paavirket af Angelsakserne, ja hans bekendte prægtige Digte »I Kvæld blev der banket paa Helvedes Port« og »Kommer Sjæle dyrekøbte« er ligefrem Bearbejdelser af angelsaksiske Kvad. [2]) Saaledes især Munken Beda († 735), der bl. a. har skrevet den fortræffelige »Anglerfolkets Kirkehistorie«. [3]) Om Angelsaksernes Missionsvirksomhed i de 3 nordiske Lande se § 19.

til Legat og Ærkebiskop. Ogsaa den frankiske Kirke søgte Bonifatius at organisere og reformere i romersk Aand. Ved saaledes at bringe Frankerne i nærmere Forbindelse med Rom kommer han til at berede Vejen for Pippins Kongekroning og Karl den Stores Kejserkroning (S. 117 f.). I sin høje Alderdom genoptog han sin Missionsvirksomhed blandt Friserne; men her blev han overfaldet af en Skare Hedninger. Han forbød sine Ledsagere at bruge deres Vaaben og blev hugget ned, medens han løftede Evangeliebogen over sit Hoved (755).

§ 16. Benedikt fra Nursia og Gregor den Store.

1. Benedikt fra Nursia. Middelalderens Missionærer var for det meste Munke. Saaledes var baade Augustinus, Willibrord og Bonifatius Benediktinermunke. Denne Orden er stiftet af **Benedikt fra Nursia** (i Mellemitalien), som efter at have levet flere Aar som Eneboer 529 stiftede det berømte Kloster paa Monte Cassino, et Bjærg midtvejs mellem Rom og Neapel. Munkene i dette Kloster gav han en Regel, der er præget af den romerske Sans for Orden og Lydighed. De, der ønskede at optages i Klostret, skulde underkastes en omhyggelig Prøvelse, og først efter et helt Aars Noviciat maatte de aflægge Løfterne. Benedikts Munke maatte ikke — som mange af Østens Asketer — strejfe om »som Faar uden Hyrde«; de maatte love at blive i deres Kloster og at leve i Fattigdom og ugift Stand samt ubetinget Lydighed mod Abbeden som mod Gud. Uden Abbedens Samtykke maatte ingen eje det mindste, end ikke en Bog eller en Skrivetavle, ja Munkene turde ikke engang frit raade over deres Legeme eller deres Vilje. Hele Døgnet var nøje inddelt mellem Arbejde, Andagt og Hvile. Munkene maatte ikke leve i gudeligt Dagdriveri, thi »Lediggang er Sjælens Fjende«. De udførte selv alt Arbejde i Klostret, dets Have og Marker; men hver tredje Time mødte de til Gudstjeneste. To Gange om Dagen holdt de deres Fællesmaaltider, under hvilke der blev læst højt for dem. Kosten bestod af Fisk, Æg og Grøntsager, Brød og Vin. I Sygdomstilfælde var det tilladt at spise Kød. »Af Hensyn til Nætterne og til Vasken« skulde hver Munk have to Skjorter og to Kutter. I det hele udmærkede Benedikts Regel

sig ved sit vise Maadehold; ved sine egne Fortrin og ved Roms Begunstigelse lykkedes det den da ogsaa i Vesten at fortrænge de ældre Munkeregler og at blive Grundlaget for Munkelivet i de følgende Aarhundreder. Pave Gregor den Store skaffede den Udbredelse i Italien. Til England kom den 597 med Augustinus, i det 7de Aarhundrede fik den Indgang i Frankrig og Spanien, i det 8de kom den til Tyskland med Bonifatius. Foruden Mandsklostrene blev der ogsaa oprettet Klostre for Benediktinernonner.

Selv den, der er en principiel Modstander af Munkevæsenet[1]), og som mener, at man kan leve lige saa gudvelbehageligt i sin borgerlige Kaldsgerning som i klosterlig Tilbagetrukkethed, maa dog regne Benedikt blandt Menneskeslægtens mest fortjente Mænd. Hans Munke glemte ikke Omverdenen over sig selv. Regelen indskærpede dem at sørge for de fattige, klæde de nøgne, besøge de syge og jorde de døde. Den lærte dem at tage imod enhver fremmed som imod Kristus. Benedikts Munke oprettede Skoler, hvor de lærte Egnens Børn at læse og skrive. De drog ud som Missionærer til fjerntboende Hedninger. De fældede Skove og udtørrede Moser, anlagde Haver og Marker. De afskrev Bibelen og Kirkefædrene, stundom ogsaa Klassikerne, og de forfattede selv historiske og religiøse Værker. Kort sagt, de var Kristendommens og Kulturens Banebrydere i den ældre Middelalder[2]).

2. Gregor den Store. Den egentlige Grundlægger af Middelalderens Pavekirke er **Gregor den Store** (590—604), den første Munk, som blev Pave. Han var udgaaet fra en anset romersk Familie og var blevet Bypræfekt i Rom; men efter sin Faders Død trak han sig tilbage fra Verden, indrettede sit Hus til et Kloster og levede her et strengt asketisk Liv. I Aaret

---

[1]) jfr. S. 73. Den Tilbøjelighed til en udvortes Opfattelse af det kristelige Liv (f. Eks. af Jesu Efterfølgelse), som er ejendommelig for Munkevæsenet, træder paa en betegnende Maade frem i Regelens Sprogbrug, hvor Udtrykket Omvendelse (conversio), der i det nye Testamente betyder Sindsforandring, bruges om Optagelse i Ordenen, altsaa om en ydre Handling. Det kræves ogsaa, at Munken skal vise sin Ydmyghed derved, at han bestandig holder Hovedet bøjet og Blikket rettet mod Jorden.
[2]) Denne Orden skal have givet Kirken 24 Paver, 200 Kardinaler, 1,600 Ærkebiskopper, 4,000 Biskopper, 1,560 Helgener og 16,000 Forfattere. I Aaret 1910 var der 156 Benediktinerklostre med 6,457 Munke. Medtager man de fra Benediktinerne udgaaede Ordener, som Cistercienserne og Trappisterne, faar man ialt 14,600 Munke, foruden lige saa mange kvindelige Benediktinere.

590 blev han valgt til Pave. Der var dengang Pest i Byen, og Gregor lod derfor foranstalte en stor Bodsprocession for at afvende Guds straffende Vrede[1]).

Forholdene i Italien var paa den Tid meget urolige. I det 6te Aarhundrede havde Østgoterne, Byzantinerne og Longobarderne kæmpet om Herredømmet over Italien (S. 105 f.). Da Gregor var blevet Pave, rykkede Longobarderne mod Rom. Den byzantinske Kejser kunde ikke sende den fornødne Hjælp, saa at Paven maatte ordne Byens Forsvar og underhandle med Fjenden. For at faa Longobarderne til at drage bort maatte han betale svære Afgifter, hvortil han anvendte Kirkens Skatte. Med Gregor begyndte Pavedømmets verdslige Magtstilling i Italien. I Rom var en stor Del af Befolkningen økonomisk afhængig af Paven. Han var den største Arbejdsgiver, der kunde sysselsætte Haandværkerne med at opføre Kirker, og den største Grundejer, da han besad store Jordegodser i Italien, Frankrig og Afrika. Indtægterne herfra satte ham i Stand til at sørge for Kirkens Fornødenheder og udfolde en storartet Velgørenhed. Da han engang hørte, at en Tigger var død af Sult paa Gaden i Rom, lukkede han sig inde i flere Dage, idet han følte det som en Anklage for daarlig Forvaltning af Kirkens Midler.

Med levende Interesse fulgte denne store Pave alt, hvad der foregik rundt om i Kristenheden. Han brevvekslede med Kejseren og Patriarken i Konstantinopel, med de frankiske Fyrster, med spanske og afrikanske Biskopper; han søgte at fremme Munkevæsenet, særlig Benedikts Orden; han sendte Augustinus som Missionær til England; han stræbte at faa udryddet Levningerne af Hedenskabet i Italien og at faa Kætterne (f. Eks. de arianske Longobarder) til at slutte sig til den katolske Kirke. Som Udtryk for det kirkelige Samfund med Rom sendte han det saakaldte Pallium til Ærkebiskopper i flere Lande. Palliet, som kun maatte bæres under Messen, var en hvid uld-en Krave med sorte Kors i. Det blev i den følgende Tid givet til alle de Ærkebiskopper, som stod i Forbindelse med Rom, saa at Palliets Overrækkelse blev et Udtryk for Ærkebiskoppernes Afhængighed af Paven.

---

[1]) Senere fortalte Sagnet, at Ærkeenglen Mikael havde vist sig over Kejser Hadrians Gravmæle (som derfor fik Navnet »Engelsborg«) og stukket sit Sværd i Skeden til Tegn paa, at Pesten nu skulde ophøre.

Denne første store middelalderlige Pave var tillige den sidste Kirkefader. Gregors Skrifter[1]) hørte til Middelalderens Yndlingslæsning, og hans Teologi fik grundlæggende Betydning for den middelalderlige Katolicisme. Han bygger paa Augustinus' Tanker, som han gengiver i en populariseret og stærkt forgrovet Form. Den Kristnes Grundstemning er ikke Tro og Kærlighed, men en Blanding af Frygt for Guds Vrede, og Haab om Guds Løn[2]). Synden udslettes »enten ved os eller ved Gud«, ved os gennem vore Bodsgerninger, hvorved vi kan afbøde Straffene for Synden og erhverve os en Fortjeneste hos Gud — ved Gud gennem Kristi Offer og Daaben. Nadveren er en Gentagelse af Kristi Offer, og dette Messeoffer kan ikke blot hjælpe de levende, men ogsaa de afdøde i Skærsilden[3]).

§ 17. Muhammed og Islam.

Medens Benedikts Munke virkede for Evangeliets Udbredelse i Vesten, fik Kirken i Østen en overordentlig farlig Fjende i **Islam.**

1. Muhammeds Liv. Islam er udgaaet fra Arabien i Begyndelsen af det 7de Aarhundrede. Paa den Tid havde baade Jødedom og Kristendom faaet Indgang i Landet og ikke blot vundet adskillige Tilhængere, men ogsaa lært andre at sætte Allah (»Guden« eller »Gud«) over de Stjerneguder og andre Guddomme, som Fædrene havde dyrket, men som man nu ofte kun holdt fast ved af gammel Vane. Denne begyndende Opløsning af det gamle arabiske Hedenskab og Bevægelse i Retning af Monoteisme er Forudsætningen for Muhammeds Virksomhed.

Midtpunktet for Arabernes Gudsdyrkelse og Handel var Byen Mekka. Her fandtes deres største Helligdom Kaba med den berømte sorte Sten indmuret i Væggen; her samledes store Skarer til

---

[1]) Især hans »Hyrderegel«, der skildrer, hvorledes en ret Biskop bør være, og hans »Dialoger«, der bl. a. indeholder en Biografi af Benedikt, fuld af sagnagtige Underfortællinger. I det hele indtager Helgenerne, deres Relikvier og Undere en fremtrædende Plads i Gregors Skrifter. — Man har ogsaa tillagt ham flere Hymner, hvis Ægthed dog er meget omtvistet. Det samme gælder hans Betydning for Liturgien og Kirkesangen. [2]) »Den hellige Kirke blander for sine troende Haab og Frygt.« [3]) Allerede flere af Kirkefædrene, især Augustin, havde talt om en hinsidig, rensende Ild, hvorved de troendes Sjæle kunde lutres fra deres Synder, og fra Gregors Tid blev det katolsk Kirkelære.

de aarlige Fester og de dermed forbundne Markeder. I dette Arabiens Midtpunkt fødtes **Muhammed** o. 570. Han mistede tidligt sine Forældre; men en Farbroder tog sig af ham. Senere kom han i Tjeneste hos en velhavende Købmandsenke Kadidja, og her viste hans mærkelige Evne til at tiltrække Mennesker sig derved, at den 15 Aar ældre Kvinde tilbød ham sin Haand og sin Formue. Det blev et meget lykkeligt Ægteskab, og Kadidja var en udmærket Støtte for sin Mand. Han blev nu uafhængig i økonomisk Henseende og kunde mere udelt hengive sig til sine religiøse Grublerier. I 40 Aars Alderen fremtraadte han som Profet, idet han følte sig kaldet til at bringe sit Folk lignende Aabenbaringer, som Jøderne og de Kristne tidligere havde faaet i deres hellige Skrifter. Der kan ikke være Tvivl om, at Muhammed — i alt Fald i Begyndelsen — ikke var en bevidst Bedrager, men fuldt og fast troede paa sit profetiske Kald, saa meget mere, som han led af sygelige (hysteriske) Anfald, under hvilke han faldt om paa Jorden, hvor han laa, rød i Ansigtet, med sveddryppende Pande og rallende Aandedræt, medens han saa Skikkelser og hørte Stemmer. Midtpunktet i hans første Forkyndelse var Tanken om den nærforestaaende Dom og Menneskets Ansvar for Gud, en Tanke, som gennem hans Berøring med Kristne var slaaet ned i hans dybt religiøse Gemyt. Oprindelig var det slet ikke hans Hensigt at stifte en ny Verdensreligion; han vilde kun forkynde sine Landsmænd om Guds Dom og derved blive det samme for Araberne, som Moses havde været for Jøderne, og Jesus for de Kristne.

Hans Hustru Kadidja og enkelte andre, deriblandt de senere Kaliffer Abu Bekr, Otman og Ali, troede paa hans profetiske Sendelse; men det store Flertal af hans Bysbørn spottede over hans Tale om Dommen og Opstandelsen og betragtede hans Forkyndelse af den ene Gud som farlig for deres med Gudefesterne forbundne, indbringende Handel. Derimod lykkedes det ham at vinde adskillige af dem, der ved de store Valfarter søgte til Mekka, især flere Mænd fra Byen Medina, og da Modstanden i Mekka stadig voksede imod ham, udvandrede han til Medina 622. Dette Aar blev senere Udgangspunktet for den muhammedanske Tidsregning ligesom Jesu Fødsel for den kristelige.

I Medina var der mange Jøder, hvad der vel har bidraget til at berede Jordbunden for hans monoteistiske Forkyndelse; men til hans store Skuffelse vilde de ikke anerkende ham som Profet, og det fik igen den betydningsfulde Følge, at han opgav sin hidtidige Tilslutning til de to ældre Aabenbaringsreligioner for at fremtræde som Stifter af en ny og højere Religion, idet han anklagede Jøderne — og senere de Kristne — for at have forvansket de Aabenbaringer, der var givet dem. Han opmuntrede nu ogsaa sine Tilhængere til »den hellige Krig«, ɔ: Kampen mod de vantro, og de begyndte at overfalde og udplyndre Mekkanernes Handelskaravaner. Da det

saaledes viste sig, at der var Fordel forbundet med at slutte sig til ham, fik han flere og flere Tilhængere, ikke blot i Medina, men ogsaa blandt Beduinstammerne. Uden synderlig Modstand lykkedes det ham at indtage Mekka (630), hvor han ødelagde Afgudsbillederne i Kaba, men godkendte selve den sorte Stens Helligdom som grundlagt af Abraham.

Efter at han havde faaet Mekka i sin Magt, varede det ikke længe, inden de fleste Arabere frivilligt eller nødtvungent sluttede sig til ham. De forskellige Stammer, der hidtil saa ofte havde ligget i Krig med hinanden, søgte han at forene til eet Samfund, der holdtes sammen ved den fælles Religion. Alle Afgudsdyrkerne skulde udryddes, hvis de ikke omvendte sig; derimod fik Jøderne og de Kristne Tilladelse til at beholde deres Religion, naar de gik ind paa at betale Skat og derved anerkende Profetens Overhøjhed. Da Muhammed døde 632, var han faktisk Arabiens Herre. Efter Kadidjas Død og i de nye Omgivelser i Medina var han bleven en anden end tidligere. Den religiøse Sværmer viste sig nu som en samvittighedsløs Politiker. Han, som tidligere havde faaet Tilnavnet »den paalidelige«, mente nu, at ethvert Middel, ogsaa Brud paa Tro og Love, var tilladeligt overfor hans og Allahs Fjender. Og i den sidste Del af sit Liv fremkom han ofte med »Aabenbaringer«, som syntes at udspringe af en snild Beregning eller at skulle tilfredsstille hans utøjlede Sanselighed. Medens han havde tilladt sine Tilhængere at have indtil 4 Hustruer (foruden Slavinder som Medhustruer), udtalte en »Aabenbaring«, at denne Begrænsning ikke gjaldt Profeten, der havde den særlige Forret fremfor alle andre troende, at han kunde ægte alle de Kvinder, som han vilde.

2. Koranen og Islam. Muhammedanernes Bibel og Grundlaget for deres borgerlige Samfundsordning er *Koranen*. Den er ikke skrevet af Muhammed selv. Han kunde hverken læse eller skrive og var derfor henvist til at fremsætte sine Aabenbaringer mundtligt; dog lod han dem for en Del nedskrive af en Sekretær. Den kanoniske Tekst blev fastslaaet o. 650 under den tredje Kalif Otman. Koranen er skrevet i rimet Prosa og inddelt i 114 Kapitler, som er ordnede, ikke historisk efter Tidsfølgen, eller systematisk efter Indholdet, men efter Omfanget, saaledes at de længste Afsnit staar forrest, de korteste sidst.

Adskillige Steder i Koranen vidner om en stærk religiøs Følelse; men Tankerne er kun lidet originale og helt igennem afhængige af Jødedommen og Kristendommen. Dog havde Muhammed intet førstehaands Kendskab til det gamle eller det nye Testamente, men var henvist til de ofte forvirrede Indtryk, han havde faaet gennem Samtaler med Jøder og Kristne. Det Navn, hvormed den nye Religion betegnes, »Islam«, betyder Hengivelse, og den ubetingede Hengivelse i Guds Vilje er netop Hovedpunktet i den Religion, Muhammed forkyndte. Gud er ikke Faderen, men Herren, den

almægtige, der vilkaarligt bestemmer alt fra Evighed af (Fatalisme). Alligevel nægter Muhammed ikke Viljens Frihed eller Menneskets Ansvar, og han opfordrer kraftigt til gode Gerninger, for at man derved kan vinde Paradiset — en Selvmodsigelse, der vidner om, at han ikke er nogen konsekvent Tænker. Islam er en strengt monoteistisk Religion; hverken Jesus eller Muhammed betragtes som mere end Profeter, og den kirkelige Treenighedslære forkastes bestemt[1]). Jesu underfulde Fødsel og Undergerninger godkendes, hvorimod hans Korsfæstelse betragtes som et Skin. Jøderne dræbte nemlig ikke Jesus, men en anden, som lignede ham, og Gud tog Jesus op til sig. Paa dette og andre Punkter minder Islam om den gnostiske Jødekristendom (S. 53). — En fremtrædende Plads i Koranen indtager Forestillingen om Dommen paa den yderste Dag. Da vejes Menneskenes Gerninger, og de ugudelige straffes med Helvedes Ild; men de, hvis Vægtskaal er tung af gode Gerninger, kommer i Paradis, hvor de lejrer sig under skyggefulde Træer ved rislende Kilder, og hvor herlige Frugter, liflig Vin og skønne Jomfruer med store sorte Øjne skal være deres Løn.

For at opnaa dette tillokkende Maal maa man have opfyldt de 5 Bud: Bekendelsen af Troen (»der er ingen Gud uden Allah, og Muhammed er Allahs Udsending«), Bøn, Almisse, Faste og Valfart til Mekka mindst een Gang i Livet. Bønnen forrettes 5 Gange om Dagen, naar Bedetimerne udraabes fra Moskeens Taarn, og den betragtes som ugyldig, hvis man kommer til at begaa nogen Fejl med Hensyn til de foreskrevne Formularer, Knælinger og Bøjninger. Hver Fredag holdes der i Moskeen en Gudstjeneste med Bøn, Oplæsning af Koranen og Prædiken. Almisserne er egentlig en bestemt fastsat Formueskat. Fasten holdes i Maaneden Ramadan, hvor man fra Solopgang til Solnedgang fuldstændigt skal afholde sig fra Mad og Drikke samt Tobak; men om Natten tager man Oprejsning for Fastens Savn. I øvrigt er det forbudt at nyde Blod, Svinekød og Vin. Derimod er Flerkoneriet tilladt (S. 114). Dog er det at holde flere Hustruer en Luksus, som kun de rige kan tillade sig. Den gifte Kvinde er saa godt som retsløs overfor sin Mand; han kan forstøde hende naarsomhelst, naar han blot betaler hendes Medgift tilbage. Den Indespærring af Kvinderne, som efterhaanden blev almindelig, medførte nødvendigvis en Indsnævring af Kvindens Synskreds. Medens Islam saaledes ikke har forbedret Kvindens Stilling, har den mildnet Slaveriet. Herrerne formanes til at vise Mild-

[1]) »Sig: Allah er den eneste Gud, Gud er den evige. Han avler ikke og blev ikke avlet, og intet Væsen er ham lig.« »Sandelig, Messias Jesus, Marias Søn, er Guds Udsending, hans Ord, som han nedsænkede i Maria, og hans Aand. Derfor tror paa Gud og hans Udsending; men taler ikke om, at der er tre . . . Gud er een eneste Gud.« »Det er en vantro, der siger: Jesus, Marias Søn, er Gud.« I sin Vankundighed mente Muhammed, at den kirkelige Lære »antog Jesus og hans Moder som to Guder foruden Gud.«

hed imod deres Slaver, og det betragtes som en fortjenstfuld Gerning at give en Slave fri.

3. Muhammedanismens Udbredelse. At denne mærkelige Blanding af Jødedom, Kristendom og arabisk Hedenskab blev en Verdensreligion, skyldes Muhammeds dygtige Efterfølgere, især Omar. Han samlede de arabiske Stammer til Kamp mod Perserne og Byzantinerne. Begge disse store Riger var svækkede ved langvarige indbyrdes Krige og ved indre politisk Opløsning, og da Araberne gik imod dem, opflammede af religiøs Fanatisme og Begærlighed efter Bytte, vandt de den ene Sejr efter den anden. I Løbet af en Snes Aar grundedes et helt nyt Verdensrige, idet de erobrede Palæstina, Syrien, Ægypten og Persien. Herved mistede Patriarkaterne i Jerusalem, Antiokia og Aleksandria deres gamle Betydning (S. 83). I Slutningen af det 7de Aarhundrede blev Nordafrika erobret, og Kirken i disse Egne næsten fuldstændig tilintetgjort. 711 satte Tarik over det Stræde, som fik Navn efter ham, og erobrede Spanien (med Undtagelse af Bjergegnene i Nordvest). Men da Araberne gik over Pyrenæerne og trængte ind i Frankrig, blev der omsider sat en Grænse for deres Fremrykning, idet Karl Martel overvandt dem i Slaget ved Poitiers 732.

I den følgende Tid delte det arabiske Verdensrige sig i to store Riger, et persisk-arabisk og et spansk-arabisk. Hovedstaden i det første var Bagdad, i det andet Kordova. Begge Steder udfoldedes der en blændende Kultur, som dog ingenlunde var original, idet Arabernes Filosofi, Matematik, Astronomi og Lægevidenskab var afhængig af den gamle græske, ligesom deres Bygningskunst af den byzantinske, og deres Kunstindustri af den persiske.

Det varede ikke længe, inden de to store Riger begyndte at opløses i en Række indbyrdes uenige Smaariger, og fra Kristenhedens Side sker der ved Korstogene et krigersk Tilbageslag mod Muhammedanismens Udbredelse (§ 21).

§ 18. Kirken og den verdslige Magt fra Gregor den Stores Død 604 til Skismaet 1054.

1. Fra Gregor den Stores til Pippin den Lilles Død (604—768). Ingen af Paverne i det 7de[1]) eller 8de Aarhundrede kunde paa langt nær maale sig med Gregor den Store (§ 16, 2). I det 8de Aarhundrede kom det til et Brud med de byzantinske Kejsere i Anledning af Billedstriden. Flere af Kejserne paabød nemlig, at de hellige Billeder, der var Genstand for en overtroisk Ærefrygt[2]), skulde ødelægges; men Paverne stod paa Billedvennernes Side. Dette gunstige Øjeblik benyttede Longobarderne til at rykke imod Rom. Under disse farlige Forhold søgte Paven Hjælp hos Frankerne. Her var den egentlige Magt fra de merovingiske Konger efterhaanden gledet over i Hænderne paa den øverste af Hofembedsmændene, den saakaldte Hushovmester. En af disse var Karl Martel, Arabernes Overvinder i Slaget ved Poitiers 732. Hans Sønner støttede Bonifatius i hans Arbejde for at ordne de kirkelige Forhold i nøje Tilslutning til Rom (S. 109). Den ene af dem, Pippin den Lille, afsatte med Pavens Billigelse den sidste Merovingerfyrste og lod sig selv vælge til Konge og salve af Bonifatius (751). Da Longobarderne snart efter truede med at indtage Rom, maatte Pippin komme Paven til Hjælp. Han slog dem og tvang dem til at afstaa forskellige Landstrækninger til St. Peter og hans Efterfølger. Herved blev Paven anerkendt

[1]) Et Kirkemøde i Konstantinopel (680—81), den 6te »økumeniske Synode«, fordømte Pave Honorius I († 638), fordi han havde lært, at der kun var een Vi'je i Kristus, medens den ortodokse Lære gik ud paa, at der til Gudmenneskets to Naturer (S. 96) svarede to Vi'jer, en menneskelig og en guddommelig, dog saaledes, at den menneskelige Vi'je altid var den guddommelige underordnet. At en Pave saaledes er bleven kætterdømt af et almindeligt Kirkemøde, har naturligvis været meget ubehageligt for den romerske Kirke, særlig da Dogmet om Pavens Ufejlbarhed skulde vedtages i 1870, og man har derfor søgt at hjælpe sig med saadanne Udveje, som at Kirkemødet skulde have fejlet ved at dømme Honorius, eller at han i det mindste havde tænkt ortodoks, selv om han havde været saa uheldig at udtrykke sig misvisende, eller at han ganske vist var bleven dømt med Rette, men at hans Udtalelse ikke havde været »fra Katederet« (II S. 152) og derfor heller ikke havde Krav paa at være ufejlbar. [2]) Man mente, at Billederne, eller endog den Farve, man kradsede af dem, kunde gøre Undere, og man kunde finde paa at lade et Helgenbillede være Fadder ved en Daab. Billedstriden endte med, at det skulde være tilladt at vise Billederne »religiøs Ærefrygt« med Knæfald, Kys og Røgelse, men ikke »den sande Dyrkelse«, der alene tilkommer Gud — en Adskillelse, som naturligvis ikke kunde gennemføres i Praksis.

som verdslig Hersker, og Grunden lagdes til Kirkestaten (756). Saaledes blev Pavedømmets Interesser knyttet til Frankerne i Stedet for til Byzantinerne.

2. Karl den Store (768—814). Efter Pippins Død maatte hans Søn **Karl den Store** paa ny hjælpe Paven mod Longobarderne; deres Hovedstad Pavia blev erobret, og den sidste Longobarderkonge maatte gaa i Kloster (774). Senere kæmpede Karl med Sakserne baade for at sikre Rigets Grænser mod disse urolige Naboer og for at udbrede Kristendommen iblandt dem. Efter en haardnakket Modstand blev Sakserne tvungne til at lade sig døbe. Som Støttepunkter for Kirkens Arbejde blev der oprettet flere Bispedømmer, af hvilke det vigtigste var Bremen, som skulde faa saa stor Betydning for den nordiske Mission (§ 19). Karl herskede nu over alle romerske Kristne undtagen Angelsakserne, og i kirkelige Kredse begyndte man at betragte ham som Genopretteren af det kristne Romerrige. Til hans andre Fortjenester af Kirken kom ogsaa det, at han havde hjulpet Paven mod hans personlige Fjender. For at vise sin Taknemmelighed imod den store Fyrste, og for at knytte ham endnu fastere til Kirken satte Paven Juledag 800 i Peterskirken en Guldkrone paa hans Hoved, medens Mængden hyldede ham som Kejser.

I Karl den Stores Rige var Stat og Kirke nøje forenede, dog saaledes at Staten afgjort stod over Kirken. Kejserdømmet betragtes som »højhelligt og kristeligt«, Kejseren som »den hellige Kirkes Regent«. Han sammenkaldte Kirkemøder, som han selv ledede, og hvis Beslutninger han gav Lovskraft. Han udnævnte Biskopperne, raadede over Kirkegodset og udstedte Love om Kirker og Klostre. Selv Paven betragtede sig som hans Undersaat. Paa den anden Side havde Kirken i Kejseren faaet en mægtig Forsvarer overfor ydre og indre Fjender. Desuden saa han det som sin Opgave at hjælpe Enker og forældreløse, fattige og fremmede. Overalt i Riget skulde der herske Retfærdighed og Fred; derfor søgte han at afskaffe de germanske Slægtsfejder og befalede, at Bøder skulde træde i Stedet for Privathævn. Kirken var Enhedsbaandet i det store Rige. Indenfor Kirken skulde der herske Orden og Lydighed. Præsterne skulde adlyde deres Biskop, og Biskopperne deres Ærkebiskop. Biskopper og Abbeder mødte sammen med de verdslige Stormænd for at raadslaa om Rigets Anliggender, og

Kejseren brugte dem som sine Sendemænd ikke blot til at have Tilsyn med Præsternes og Munkenes Liv, men ogsaa til at forvalte Retsplejen paa hans Vegne. Kirke- og Klostergodset omfattede omtrent en Tredjedel af al Jorden i Frankerriget. For at Sognekirkerne kunde have de fornødne Midler at raade over, fik Karl Forpligtelsen til at betale Tiende almindelig anerkendt.

Ved sit Hof samlede Karl Tidens lærdeste Mænd, deriblandt Angelsakseren Alkuin, som blev hans Ven og Raadgiver i alle Kirke- og Skolesager. Alkuin blev Lærer ved Hofskolen, hvor den store Kejser tillige med sine Børn og Hoffolk, modtog Undervisning i de »frie Kunster«, som udgjorde Tidens højeste Dannelse (S. 152). Alkuins Lærebøger og teologiske Skrifter fik stor Betydning for Middelalderen. De udmærker sig ikke ved nye Tanker, men ved Klarhed og Belæsthed. For at Præsterne og Munkene kunde faa den fornødne Uddannelse, paabød Kejseren, at der skulde oprettes Skoler ved alle Domkirker og Klostre. Efterhaanden blev det mere almindeligt, at Præsterne ved de større Kirker boede sammen og mødtes til fælles Maaltider og Andagtsøvelser (jfr. S. 99). Denne Ordning, der muliggjorde en nøjere Kontrol med Præsternes Levned, kaldtes et »kanonisk Liv«, og de Præster, der levede saaledes, kaldtes »Kanniker« (canonici). Det blev ogsaa paabudt Præsterne at prædike paa Folkesproget hver Søn- og Helligdag. Befolkningen skulde flittigt gaa i Kirke, og alle skulde i det mindste kende Trosbekendelsen og Fadervor. Karl søgte ogsaa at fremme Kirkesangen og den kirkelige Kunst. Saaledes byggede han mange Kirker, af hvilke Domkirken i Aachen endnu staar som et Mindesmærke om den »karolingiske Renæssance.«

3. Fra Karl den Stores Død til Skismaet (814—1054). Efter den mægtige Kejsers Død (814) blev hans Søn, Ludvig den Fromme, hans Efterfølger. Ogsaa han var en Ven af Kirken og har blandt andet gjort sig fortjent ved at støtte Missionen i Norden (§ 19); men han var en svag Regent og formaaede ikke at hævde Statens Overhøjhed over Kirken. Da han vilde ændre Tronfølgen til Fordel for sin Søn af andet Ægteskab, gjorde hans ældre Sønner Oprør mod deres Fader og fik Støtte hos Paven. Den gamle Kejser blev nødsaget til at underkaste sig en ydmygende Kirkebod, iføre sig Bodsskjorte og bekende

sine Synder. Efter hans Død blev Riget delt mellem hans tre Sønner (Forliget i Verdun 843).

Ved denne Splittelse af Karl den Stores Rige, ved Normannernes, Saracenernes og Madjarernes Angreb, og ved Lensvæsenets Udvikling blev Statsmagten stærkt svækket. For at sikre Kirken og Biskopperne Uafhængighed under disse urolige Tidsforhold fremkom der ved Midten af det 9de Aarhundrede en Samling Kirkelove, der indeholdt en Mængde opdigtede Pavebreve. Denne Samling gaar under Navnet de pseudoisidorske Dekretaler, fordi Udgiveren af disse forfalskede Pavebreve foregav at hedde Isidor. Den ukendte Ophavsmand til dette frække Bedrageri har fremstillet sine kirkepolitiske Idealer i Form af retslige Afgørelser fra Kirkens ældste Dage og saaledes ladet Dogmet overvinde Historien. Allerede i Sprogbrugen mærkes den hierarkiske Tænkemaade, naar Præsterne betegnes som »de aandelige«, »Guds Øjestene«, Lægfolk derimod som »de kødelige«. Biskopperne er »Kristi Stedfortrædere« og skal adlydes som Kristus. Derfor maa de ikke dømmes af de verdslige Domstole, men kun af en Provinssynode, som den romerske Stol har sammenkaldt, ligesom de altid har Ret til at appellere til Paven. Til disse forfalskede Kirkelove har Pavedømmet ofte støttet sine Fordringer, og det er et Vidnesbyrd om Middelalderens Mangel paa historisk-kritisk Sans, at dette dristige Falskneri ikke blev opdaget, uagtet det f. Eks. lader Biskopper fra forskellige Aarhundreder brevveksle med hinanden.

I første Halvdel af det 10de Aarhundrede havde den romerske Adel Magten i St. Peters By, og ryggesløse Kvinder kunde besætte Pavestolen med deres Sønner og Elskere. Man har derfor kaldt denne Tid for »det mørke Aarhundrede« eller »Skøgevælden«. Men i Aaret 962 blev Kejserdømmet genoprettet, idet den tyske Konge Otto I blev kejserkronet i Rom. Herved stiftedes »det hellige romerske Rige af den tyske Nation«. Da Paven snart efter sluttede sig til Kejserens Fjender, drog Otto igen til Rom, hvor en Synode afsatte Paven som skyldig i Mened, Mord, Helligbrøde og Blodskam. En værdigere Pave blev indsat i Stedet. I Begyndelsen af det 11te Aarhundrede var Pavedømmet paa ny kommet i Forfald. Atter kom Hjælpen fra den tyske Kejser. Paa en Tid, da der ikke var mindre end tre Paver paa een Gang, drog Henrik III

til Rom; alle 3 Paver blev afsatte, og en tysk Pave indsat i Stedet (1046). Ogsaa de næste Paver var Tyskere og udnævnte af Henrik III; men det gode Forhold til den tyske Kejser kunde dog ikke i Længden vare ved. I kirkelige Kredse havde Tanken om Pavedømmets Overhøjhed mere og mere faaet Magt over Sindene, og naar Rom igen fik energiske og kirkeligt sindede Paver, maatte det ligge nær for dem at optage en Kamp for at hævde deres Uafhængighed af den verdslige Magt. Forudsætningen for denne Kamp er den kirkelige Reformbevægelse, hvis vigtigste Midtpunkt er Klostret Cluny.

4. Cluniacenserne og den kirkelige Reformbevægelse. Ogsaa i Klostrene havde det sædelige Forfald gjort sig gældende. Mange Klostre havde samlet store Rigdomme og var derfor af Fyrsterne blevne skænkede til Lægmænd, som af en eller anden Grund skulde belønnes. Hvor raa Krigere fik Abbedier at styre, maatte Klostertugten forfalde. Hertil kom, at Normannerne havde plyndret en Mængde Klostre og forjaget Munkene. I det 10de Aarhundrede begynder der nu en ny Bevægelse for at faa den gamle Klostertugt fornyet. Den udgaar fra det franske Benediktinerkloster Cluny. En Mængde Klostre, først i Frankrig, senere i Italien og Tyskland, blev reformerede efter Clunys Forbillede. I disse ellers saa strenge Klostre blev Gudstjenesten udført med den største Pragt. Ved Klokkeklang og Salmesang, ved Vægge- og Glasmalerier, ved prægtige Alterkar og Alterklæder søgte man at vække en religiøs Stemning til Guds og Kirkens Ære. Ingen af Datidens Kirker kunde i Størrelse og Pragt maale sig med Klosterkirken i Cluny.

Efterhaanden som denne Reformbevægelse bredte sig, tog den ikke blot Sigte paa Munkenes, men ogsaa paa Præsternes Liv, navnlig skulde Cølibatet gennemføres, og som det højeste Maal stod Kirkens Frigørelse for de verdslige Fyrsters Herredømme og hele Verdens Underlæggelse under Pavens Regimente. Ved Midten af det 11te Aarhundrede møder vi disse hierarkiske Tanker paa Pavestolen. Det er Cluniacensernes Idealer, Gregor VII søger at gennemføre i sin Kamp mod Præsteægteskabet og Simonien (§ 20,1).

5. Det store Skisma. Inden Pavedømmet derved kommer i Strid med de tyske Kejsere, var det i Aaret 1054 kommet til det endelige Brud mellem Rom og Konstantinopel.

Allerede derved, at Konstantin den Store gjorde Byzans til sin

Hovedstad, og endnu mere ved Rigets Deling efter Theodosius den Stores Død (395) havde der udviklet sig en Modsætning mellem Østen og Vesten, mellem Konstantinopel og Rom. Da Karl den Store blev Vestens Kejser (800), traadte denne gamle Modsætning frem i en ny Form. Den mærkedes ikke blot paa det politiske, men ogsaa paa det kirkelige Omraade. I Østen blev Patriarken i Konstantinopel Kirkens første Biskop; men han var i Tidens Løb bleven stærkt afhængig af den byzantinske Kejser (S. 84). I Vesten blev Biskoppen i Rom Kirkens øverste, og det lykkedes ham at opnaa en friere Stilling overfor Statsmagten. Ogsaa i Lærestridighederne var der en ejendommelig Forskel. Østens spekulativt anlagte Teologer havde søgt at udgrunde Treenighedens og Kristi Menneskevordelses Hemmeligheder (§ 13, 1—5), medens de mere praktisk anlagte Vesterlændere fortrinsvis havde drøftet Forholdet mellem Menneskets Synd og Guds Naade (§ 13, 8) foruden Spørgsmaal, der angik Kirkens Væsen og Ordning (§ 8, 4. 12, 1). Paa dette Omraade var der mindre Forskelligheder, som man tillagde den største Betydning. Navnlig var Østerlænderne, som døbte paa den »nikæniskkonstantinopolitanske Bekendelse« (S. 94), forargede over, at man i Vesten til denne Bekendelses Udtalelse om, at den hellige Aand »udgaar fra Faderen«, havde tilføjet Ordene »og fra Sønnen« (filioque), ligesom ogsaa over, at den vesterlandske Kirke brugte usyret Brød ved Nadveren, og ikke syret Brød som i Østen. Efter forskellige Rivninger kom det endelige Brud i Aaret 1054, da Pavens Afsendinge paa Sofiakirkens Alter nedlagde en Bulle, der lyste Band over Patriarken i Konstantinopel, en Handling, som denne skyndte sig at besvare. »Skismaet« mellem den romerske og græskkatolske (»ortodokse«) Kirke bestaar endnu, idet alle Forsøg paa at tilvejebringe en Union er strandede.

§ 19. Missionen i Norden og Østen.

1. Hedenskabet i Norden. De nordgermanske Folk i Danmark, Norge og Sverige talte det samme Sprog og dyrkede de samme Guder (»Aserne«). Oprindelig var Guderne personificerede Naturmagter; i Vikingetiden opfattedes de som Krigsguder, der skænkede Sejr i Kampen, godt Vejr og andre Goder. Særlig udbredt var Dyrkelsen af Tordenguden Thor. Han beskærmer Menneskene mod de vilde Naturmagter (»Jætterne«) og værner om det menneskelige Samfundsliv. Med Thors Hammers Tegn indviede man baade Bruden, Ligbaalet og Mindestenen over den døde. Odin var Krigernes Gud, og tillige Gud for Visdom og Trolddom. Til sidst skildrede Skjaldene ham som »Alfaderen«, der hersker over alle Ting; men dette skyldes Paavirkning af Kristendommen, som

Vikingerne kom i Forbindelse med paa deres Sørøvertog. Tyr var Krigens, Frej var Frugtbarhedens og Kærlighedens Gud. Det kvindelige Sidestykke til Frej var Freja, Ægteskabets Gudinde, som hjalp Kvinderne i Barnsnød. Foruden Troen paa disse og andre Naturguder træffer vi ogsaa animistiske og fetischistiske Forestillinger og Skikke: Dyrkelse af de afdødes Aander, af Alfer og andre Mellemvæsener mellem Guder og Mennesker, hellige Stene, Træer og Kilder, ligesom man anvendte Trolddomskunster og Hekseformularer (Galder) for at gavne sig selv og skade sine Fjender. Det er derfor en Overvurdering af den gamle nordiske Religion, naar Grundtvig og andre har ment, at den stod Kristendommen nærmere end de andre hedenske Religioner. Vi møder ikke her i Norden en dyb religiøs Følelse (som i Indien), men derimod en verdslig, nøgtern Tænkemaade. »Nordboernes Religion var i Virkeligheden blottet for Begreberne Hellighed og Sindsforandring. At Guddommen vredes paa Menneskene for deres Synder, og at Sindsforandring er en nødvendig Betingelse for atter at komme i Besiddelse af Guddommens Yndest, det var Tanker, som vore Forfædre først lærte af de Kristne.«

Nordboerne dyrkede deres Guder ved Bønner og Ofre (»Blot«); i Almindelighed var det Dyr, man ofrede; under særlig faretruende Forhold ofrede man Mennesker (Forbrydere og Krigsfanger, stundom ogsaa frie Mænd). Med Offerhandlingen var der forbundet et Offermaaltid. Gudernes Bistand søgte man at vinde ved Løfter (»Du Thor, du Thor! Giver du mig Sejr, saa giver jeg dig en Kol«). I det hele opfattedes Gudsdyrkelsen væsentlig som en Handel med Guderne (jfr. S. 6). Oprindelig ofrede Nordboerne til deres Guder under aaben Himmel; men efter at de paa deres Vikingetog havde lært de Kristnes Kirker at kende, begyndte de selv at opføre Gudehuse, hvis Indretning minder om de samtidige Kirker. Gudehuset, som kaldtes »Hov«, var en Bygning af Træ, som var delt i et større og et mindre Rum (svarende til »Skibet« og »Koret« i de kristne Kirker. § 11, 3). Midt i det største Rum var Ildstedet, hvor Kødet blev kogt ved Offermaaltiderne. I det mindre Rum stod Gudebillederne og Alteret, og paa dette et Kobberkar, hvori man samlede Blodet af de ofrede Dyr. Alle disse Hov var privat Ejendom, hvad enten de var rejst af en enkelt Høvding eller af flere i Fællesskab. Der var ingen særlig Præstestand, men enhver fri Mand kunde gøre Præstetjeneste i Hovet. Naar Kongen var til Stede, tilfaldt det ham at signe Offermaden og Mindebægrene. Derfor fik det saa stor Betydning, naar Kongen gik over til Kristendommen.

Ogsaa i Norden mærkes en begyndende Opløsning af Hedenskabet (jfr. S. 6 f. 112), som fremkaldtes ved, at Nordboerne i Vikingetiden kom i Berøring med Kristendommen. Denne Gæring mærkes i Eddakvadenes Skildring af Gudernes Misgerninger og

endelige Undergang (Ragnarok). Vi hører ogsaa i Vikingetiden om adskillige Høvdinger, som ikke troede paa de gamle Guder, men kun paa deres egen Styrke.

2. Missionens Begyndelse. Ansgar. Den første, der forsøgte at bringe Kristendommen til Danmark, var »Frisernes Apostel« Willibrord i Begyndelsen af det 8de Aarhundrede. Den danske Konge tog venligt imod ham, men vilde ikke opgive sine gamle Guder. Først hundrede Aar senere blev Forsøget gentaget, da Kejser Ludvig den Frommes Plejebroder, Ærkebiskop Ebo af Reims, kom til Danmark med Fuldmagt som pavelig Legat (823); men han vendte snart tilbage, og selv om mange skal have ladet sig døbe, kunde Kristendommen ikke slaa Rod i Landet ved hans korte Ophold. Men da den sønderjyske Kong Harald maatte søge Hjælp hos Kejseren, lod han sig døbe tillige med sit Følge (826), og da han vendte hjem, fik han Munken Ansgar med.

Ansgar stammede fra Nordfrankrig (f. 801) og voksede op i Benediktinerklostret Corbie som en stille Munk, hvis Fromhed næredes af Drømme og Syner, der vakte hans Længsel efter Martyrkronen. Da Corbie fik en Aflægger i Klostret Ny Corbie eller Corvej ved Weseren, var Ansgar en af de Munke, som blev sendt derhen. Han blev Forstander for Klosterskolen og prædikede for de nyomvendte Saksere paa deres eget Sprog. Da Kejser Ludvig ønskede at medgive Kong Harald »en hellig og from Mand, der kunde rejse med ham og stadig være om ham, og som kunde undervise ham og hans Folk i den saliggørende Lære, til Bestyrkelse og videre Udbredelse af Troen paa Herren« — henledte man hans Opmærksomhed paa Ansgar, der ogsaa straks var villig til at optage den farefulde Gerning blandt Danerne, som havde Ord for at være det vildeste af alle Folkefærd.

Sammen med en anden Benediktinermunk (Autbert) rejste Ansgar saa til Danmark i Aaret 826; men da Kong Harald snart efter blev fordrevet, maatte de foreløbig opgive deres Virksomhed. Da aabnede der sig en ny Dør for den nordiske Mission, idet nogle svenske Handelsmænd havde fortalt Kejser Ludvig, at der i deres Fædreland var adskillige, som gerne vilde antage den kristelige Gudsdyrkelse. Ansgar begav sig da straks paa Rejse til Sverige. Undervejs blev det Skib, han sejlede med, overfaldet af Vikinger; men han undslap og van-

drede til Fods den lange Vej til Bjørkø ved Mælaren, den største By i Landet. Kongen tog venligt imod ham og gav ham Lov til at prædike Evangeliet. Adskillige lod sig døbe, deriblandt Byens Høvding Hergejr, som byggede en Kirke paa sin egen Grund. Efter halvandet Aars Virksomhed vendte Ansgar tilbage til Kejseren og blev da udnævnt til Ærkebiskop i Hamburg (831) for dermed at have et fast Udgangspunkt for Missionen i Norden. Mod Syd var hans Stift begrænset af Elben, mod Nord naaede det saa vidt, som Evangeliet kunde vinde Tilhængere, idet han skulde have Myndighed til at indsætte Biskopper og Præster i alle Lande i Norden. Derpaa rejste han til Rom, hvor Paven overrakte ham Palliet (S. 111) som Ærkebiskop og udnævnte ham til sin Legat i Norden sammen med Ebo.

I de følgende Aar virkede Ansgar mest i Hamburg, hvor han grundede et Kloster med en Skole for danske Børn; men Byen blev overfaldet af danske Vikinger under Kong Haarik, Kirken og Klostret gik op i Luer, og Ansgar og hans Munke maatte flygte over Hals og Hoved. Men i Ulykken trøstede han sig gudhengivent med Jobs Ord: Herren gav, Herren tog, Herrens Navn være lovet! Da Bispestolen i Bremen kort efter blev ledig, blev den overdraget ham, og tillige fik han Lov til at beholde Ærkesædet i Hamburg. Imidlertid sluttede Kong Haarik Forlig med den tyske Konge. Gentagne Gange var Ansgar Mellemmand mellem Kongerne, og ved sin tillidvækkende Personlighed, ved Gaver og Tjenester lykkedes det ham at vinde Haariks Yndest og Fortrolighed. Kongen lod sig ganske vist ikke døbe; men han gav Tilladelse til, at der maatte bygges en Kirke i Hedeby (Slesvig). Adskillige blev døbte, endnu flere primsignede, ɔ: mærkede med Korsets Tegn, hvorved de fik Adgang til Gudstjenesten og kunde omgaas Kristne — uden at have foretaget det afgørende Brud med Hedenskabet, som Daaben betegnede. Under den følgende Konge, Haarik den Unge, blev der opført en ny Kirke i Ribe, der var et Midtpunkt for Vesterhavshandelen ligesom Hedeby for Handelen sydpaa og østpaa.

Senere foretog Ansgar endnu en Rejse til Sverige, hvor han opnaaede den nye Konges Tilladelse til Kristendommens uhindrede Udbredelse.

Ansgar har faaet Tilnavnet »Nordens Apostel«. Dette

skal ikke forstaas saaledes, at han har været den første Forkynder af Kristendommen i Norden, heller ikke saaledes, at han har prædiket i hele Norden, endnu mindre, at han har kristnet hele Norden. Det har næppe været et stort Antal, han har døbt. Men ved sit trofaste og selvopofrende Arbejde har han skabt Udgangspunkter for Kristendommens senere Udbredelse i Danmark og Sverige. At han hertil vælger Hedeby, Ribe og Bjørkø, viser hans klare, praktiske Blik, ligesom den Indflydelse, han formaaede at øve paa hedenske Konger, er et Vidnesbyrd om hans vindende Personlighed. I Styrelsen af sit Stift viste han sig som en from og nidkær Biskop, streng mod sig selv og fuld af Kærlighed mod andre, idet han »paa alle Maader søgte at være den blindes Øje, den haltes Fod og de fattiges Fader«. I Bremen lod han bygge et Hospital for fattige og syge, ligesom han sørgede for altid at have Penge hos sig for at kunne afhjælpe den øjeblikkelige Nød. Han løskøbte Fanger og lod nogle af dem opdrage til at blive Præster. Selv var han i Besiddelse af stor Veltalenhed og en ualmindelig tillidvækkende Personlighed. Mange syge skal han have helbredet ved sine Bønner; men han ønskede ikke, at der skulde tales derom, og sagde: »Dersom jeg i min Herres Øjne var værdig dertil, var der eet Tegn, som jeg vilde bede ham tilstaa mig, det nemlig, at han i sin Naade vilde gøre et godt Menneske af mig.« Paa sit Dødsleje trøstede han sig med Bibelsprogene: »Gud, vær mig Synder naadig!« »I dine Hænder befaler jeg min Aand; du har forløst mig, Herre, du Sandheds Gud«.

3. Fra Ansgars Død til Oprettelsen af Ærkesædet. Efter Ansgars Død (865) blev hans Yndlingsdiscipel Rimbert hans Efterfølger som Ærkebiskop. Han har skrevet »Ansgars Levned« og søgte i eet og alt at vandre i sin Mesters Spor. Saaledes sørgede han for, at der var Præster ved de af Ansgar anlagte Kirker, ligesom han selv foretog en Missionsrejse til Sverige. Han var meget godgørende og ivrig for at løskøbe kristne Fanger, selv om det skulde koste Kirkens hellige Kar. Men Normannernes uafladelige Angreb paa de frankiske Riger i Slutningen af det 9de og Begyndelsen af det 10de Aarhundrede maatte virke hemmende ind paa det Missionsarbejde, der netop fra Frankerriget var udgaaet til Norden. Dog synes Kristendommen at have udbredt sig videre i Danmark, om end langsomt. Adskillige danske Vikinger lod sig døbe paa

deres Tog til England og Frankrig, og det blev ikke uden Betydning for Moderlandet. Troen paa Krist som en mægtig Gud udbredte sig mere og mere, selv om de fleste endnu troede, at de gamle Guder var mægtigere. Men da Præsten Poppo havde baaret gloende Jærn som Bevis paa Kristendommens Sandhed, lod Kong Harald Blaatand sig døbe tillige med sin Dronning og sin Søn Sven (o. 960). Ved sit Eksempel og ved Overtalelser, formodentlig ogsaa ved Tvang, virkede han derefter for Kristendommens Udbredelse. Paa den Mindesten, han lod rejse ved Jællinge over sine Forældre Gorm og Tyre, betegnede han sig som »den Harald, der vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde Danerne Kristne«. Ved Midten af det 10de Aarhundrede hører vi om Biskopper i Slesvig, Ribe og Aarhus, og om en Kirke i Roskilde, snart efter om Kirker i Lund, Odense og Viborg.

Fra Sven Tveskægs Tid mærkes der ogsaa en kristelig Paavirkning fra England, som det efter adskillige Vikingetog lykkedes ham at erobre. Det er med Urette, at Sagnet har gjort Kong Sven til en Kristenforfølger; i Virkeligheden var han en Ven af Kirken og byggede Kirker og Præstegaarde. Ved Siden af de fremmede træffer vi nu ogsaa danske Kristendomsforkyndere, saaledes den yngre Odinkar, der som Biskop i Ribe styrede hele den jyske Kirke. Svens Søn Knud den Store († 1035) var baade i England og i Danmark Kirkens varme Velynder og myndige Herre. Fra England hentede han Biskopper og Præster til Danmark, og han har grundlagt de første Klostre her i Landet; formodentlig har det været for Cluniacensere (§ 18, 4), da Knud stod i et venligt Forhold til denne kirkelige Reformbevægelse.

Efter at Herredømmet over England var gaaet tabt ved Hardeknuds Død (1042), gjorde Bremens kirkelige Overhøjhed sig atter stærkere gældende. Men allerede Sven Estridsøn († 1076) arbejdede paa at faa et eget dansk Ærkesæde. Dette forberedtes ved Oprettelsen af nye Bispedømmer, saaledes at der i alt blev 8, nemlig Lund og Vestervig (senere flyttet til Børglum) foruden de ældre i Hedeby, Ribe, Aarhus, Odense, Roskilde og Viborg. Der blev opført mange Kirker; de fleste var af Træ; men i Roskilde begyndte Biskop Vilhelm at bygge en Domkirke af Sten[1]). Endnu mere kirkelig sindet var Knud

[1]) Der skal dengang have været o. 300 Kirker i Skaane, 150 paa Sjælland og 100 paa Fyen. Fortællingen om, at Bisp Vilhelm døde af Sorg over

den Hellige († 1086). Med hele sin lidenskabelige Personlighed var han grebet af Kristendommen, saaledes som man opfattede den i Hildebrands Tidsalder. Han var flittig til at høre Messe og til at gaa til Skrifte, han overholdt Fastelovene med Strenghed og lod sig piske af sine Kapellaner til Minde om Jesu Lidelse. Folket fik Paabud om at overholde Højtider og Fastetider. Fremmede, som hidtil havde været retsløse, skulde modtages som kristne Brødre, og frigivne Trælle skulde have samme Kaar som fribaarne Mænd. Kongen tog sig af fattige, faderløse og Enker, og gav Kirken store Gaver. Gejstligheden blev den første Stand i Riget, idet Biskopperne skulde gaa forud for Jarlerne, og Præsterne for Hirdmændene. Desuden fik Kirken en omfattende Domsret. Han søgte ogsaa at faa Tienden indført, hvorved Gejstligheden kunde blive uafhængig af Betalingen for de enkelte kirkelige Handlinger; men det lykkedes kun i ringe Grad. Hans energiske, men ogsaa hensynsløse Bestræbelser for at hæve Kongens og Kirkens Magt fremkaldte til sidst et Oprør, som endte med, at han blev myrdet i St. Albans Kirke i Odense 1086. Men Uaarene under Olav Hunger syntes at være en Guds Dom over Drabet paa den fromme Konge, og da Erik Ejegod havde optaget Knuds Gerning, lykkedes det ham at faa sin Broder helgenkronet. Paa en Rejse til Rom opnaaede Kong Erik Pavens Samtykke til Oprettelsen af et nordisk Ærkesæde; men først Aaret efter, at Kongen var død paa en Pilegrimsfærd til det hellige Land[1]), modtog Biskop Asser i Lund Palliet som Nordens første Ærkebiskop (1104). Med denne Oprettelse af en særlig nordisk Kirkeprovins er Missionen i Norden til Ende.

4. Sverige. Ogsaa i **Sverige** havde Ansgar jo prædiket Evangeliet (S. 125), og hans Virksomhed blev fortsat, dels af Udsendinge fra Bremen, dels af engelske Missionærer. Den første Konge, der lod sig døbe, var Olav Skotkonge (1008). Ogsaa de følgende Konger var Kristne, men lod deres he-

Kongens Død, er kun et Sagn; i Virkeligheden overlevede Kongen Biskoppen og udnævnte hans Eftermand. Omtvistet er ogsaa Fortællingen om, at Biskoppen standsede Kongen ved Kirkedøren og nødte ham til at gøre Bod, fordi han havde ladet nogle Mænd dræbe i Kirken; maaske er det kun en Genganger af Fortællingen om Kejser Theodosius og Ambrosius (S. 94). [1]) Erik Ejegod var den første Konge, som drog til det hellige Land efter Jerusalems Erobring; men han naaede ikke længere end til Kypern, hvor han døde (1103). Faa Aar efter sejlede den norske Konge Sigurd Jorsalfarer med en Flaade til det hellige Land, hvor han deltog i Erobringen af Sidon.

denske Undersaatter beholde deres frie Religionsøvelse[1]), og det varede endnu over et Aarhundrede, inden Befolkningen i hele det vidtstrakte Land var vundet for Kristendommen. Først c. 1200 kan hele Sverige betragtes som kristnet.

5. Norge. Fra Danmark kom Kristendommen til det sydlige **Norge**, især i Harald Blaatands Tid; men langt større Betydning fik Paavirkningen fra England. I dette Land havde Haakon Æthelstansfostre († 961) faaet en kristelig Opdragelse, og da han vendte tilbage til Norge, havde han angelsaksiske Præster med, som holdt Gudstjeneste paa hans Kongsgaarde. Men da han ogsaa vilde bevæge sine Undersaatter til at antage Kristendommen, rejste de sig imod ham og tvang ham til at deltage i de hedenske Ofringer. Senere fik Hedenskabet en Støtte i Haakon Jarl. Uagtet han havde ladet sig døbe under sit Ophold i Danmark ved Harald Blaatands Hird, optraadte han i Norge som en ivrig Blotmand, der endog ofrede sin egen Søn til Guderne. Men hans Vilkaarlighed og hans Udsvævelser bevirkede, at det hedenske Folk svigtede Hedenskabets sidste Forkæmper og sluttede sig til den kristne Olav Tryggvesøn (995—1000). Han var i England bleven stærkt grebet af Kristendommen og satte nu hele sin storslaaede Personlighed ind paa at gøre Norge til et kristent Land. Hvor Overtalelser og Løfter intet hjalp, anvendte han Trusler og Magt, nedbrød de hedenske Hov og brændte Afgudsbillederne. Det lykkedes ham ogsaa at faa største Delen af Befolkningen i Kystegnene til at lade sig døbe, og der blev bygget et Par Kirker, deriblandt en i Nidaros (Trondhjem). Men i det indre af Landet holdt Hedenskabet sig endnu. Olav Tryggvesøns Virksomhed fik en brat Ende ved Svolderslaget (1000), men fortsattes i samme Aand af Olav Haraldsøn. Han »bankede Bønderne til Bedring« og »hærgede dem til Kristendommen«. Desuden lagde han Grunden til en fast kirkelig Ordning i Lighed med den angelsaksiske. Der blev ansat Præster og opført Kirker, i Begyndelsen »Stavkirker« af Træ, senere Stenkirker. Adskillige Steder omdannede man Hovene til kristne Kirker (S. 107. Anm. 1). Den ældste kirkelige Lovgivning i Norge gaar ogsaa tilbage til Olav Harald-

[1]) Endnu paa Sven Estridsøns Tid stod Upsala Hov med Odins, Thors og Frejs Billeder, og Træerne i den hellige Lund hang fulde af Kroppe af Mennesker og Dyr, som var ofrede til Guderne.

søn. Efter at han var faldet i Slaget ved Stiklestad 1030, blev han Norges Kongehelgen, skrinlagt i Nidaros, som snart blev et nationalt Valfartssted. Foruden i Nidaros blev der i den følgende Tid oprettet Bispedømmer i Oslo, Bergen og Stavanger.

Olav Tryggvesøn virkede ogsaa for Kristendommens Udbredelse blandt de norske Udflyttere paa Ørkenøerne, Shetlandsøerne, Færøerne, Island og Grønland. Til Island sendte han bl. a. sin Hirdpræst Tangbrand, hvem det lykkedes at vinde flere af Øens mest ansete Mænd. Paa Altinget var det lige ved at komme til Kamp mellem de Kristne og Hedningerne, da man enedes om at underkaste sig Lovsigemanden Torgejrs Dom. Den gik ud paa, at alle skulde tro paa Kristus, lade sig døbe og afholde sig fra offentlig Blot. Denne Antagelse af Kristendommen (Aar 1000) virkede til, at de ødelæggende Slægtfejder efterhaanden ophørte. Rundt om paa Øen byggede Høvdingerne Kirker paa deres Gaarde. Olav den Hellige sendte en Biskop til Island.

Samme Aar, som Island antog Kristendommen, kom Lejf den Lykkelige fra Grønland til Norge, hvor han efter Olav Tryggvesøns Opfordring lod sig døbe tillige med sit Skibsmandskab. Da han sejlede hjem, gav Kongen ham en Præst med. Der blev snart opført en Kirke i Grønland og senere oprettet et Bispedømme.

6. Den ældste Kristendom i Norden. I den ældste Tid var de allerfleste Kirker i Norden »Gaardkirker«, o: private Kirker, som ejedes af den Mand, paa hvis Grund Kirken var bygget, og nedarvedes i hans Slægt. Fra kirkelig Side blev der arbejdet ihærdigt paa at faa Kirkerne gjort uafhængige af Enkeltmand, og efterhaanden blev de alle offentlige, undtagen paa Island, hvor de private Kirker holdt sig. Kirkerne var hellige Steder, hvor der skulde herske Fred (»Kirken skal hver kristen Mands Hjemhus være«). Ofte, men ikke altid, opførtes der Præstegaarde ved Siden af Kirkerne. De første Præster var jo Udlændinge; men snart blev en Jarl som Hergejr (S. 125) eller en Bonde indviet til Præst. Præsterne ved Gaardkirkerne valgtes af Kirkens Ejermand, ved de offentlige Kirker af Sognets Menighed. Senere fik Biskoppen en afgørende Indflydelse ved Besættelsen af Præsteembederne. Det var almindeligt, at Præsterne var gifte. Deres Indtægter af-

hang i Begyndelsen af Overenskomst med Kirkeejerne; vi hører ogsaa om forskellige Afgifter som Vederlag for de kirkelige Handlinger, indtil Tienden afløser det tidligere »Køb« af de præstelige Tjenester. Ogsaa de første Biskopper kom fra Udlandet. Deres Kirker blev byggede paa Kongens Grund, hvorfor Bispevalget blev en kongelig Forrettighed. Biskopperne skulde drage rundt og føre Tilsyn med Kirkerne og Præsterne, konfirmere (»biskoppe«) Børnene og paadømme Forsyndelser mod den kirkelige Orden. Inden de fik Jordegods og Tiende, maatte de tage Betaling for de Indvielser, som de udførte.

Baade Samfundets og den enkeltes Liv blev nøje knyttet til den nye Gudsdyrkelse. Hedenskabet blev straffet med Fredløshed. Den nyfødte blev døbt af Præsten, og den døende modtog Dødssakramentet af hans Haand. Baade ved Bryllupsgildet og ved »Sjælegildet« efter Begravelsen var Præsten til Stede og »viede Øllet«. Til »kristen Sæd« hørte, at man skulde afholde sig fra Afgudsdyrkelse og Trolddom, Manddrab og Flerkoneri, gaa til Messe og til Skrifte, overholde Hviledage og Fasten, og opfylde Kirkens øvrige Forskrifter. Kristendommen indfører i Norden en hidtil ukendt Betragtning af Menneskelivets Værdi og af Pligterne mod de nødlidende. Det forbydes at udsætte Børn, og det indskærpes, at man skulde føde de fattige, huse de fremmede, sørge for Veje og Broer, løskøbe Fanger og frigive Trælle. Trællene blev i Almindelighed frigivet ved Kirken og overgivet til Kirken som dens vornede, der skulde betale en vis aarlig Afgift, men til Gengæld staa under dens Værn. Et af de smukkeste Vidnesbyrd om Forskellen mellem Kristendom og Hedenskab er, at de norske Kirkelove bestemmer, at der hvert Aar paa de store Ting skal frigives en Træl, medens man tidligere ved samme Lejlighed havde »blotet« en Mand.

Midtpunktet i den nye Tro er Krist, »Drotten«, som har skabt alt, den mandige Helt, som overvandt Døden og Djævelen, den himmelske Konge, som engang skal dømme levende og døde. Han er vor Herre, hvem vi skal tjene, tro indtil Døden, ved Selvbeherskelse og Godhed. I Sammenligning med Kristus traadte ikke blot Vor Frue, Sankte Mikael og de andre Helgener tilbage, men ogsaa vor Herres Jesu Kristi Gud og Fader. F. Eks. begynder Uplandsloven saaledes: »Paa Krist skulle

alle Kristne tro, at han er Gud, og ej ere Guder flere end han ene«. Meget af det gamle Hedenskab bevaredes ganske vist i den folkelige Overtro paa de onde Vætter, der bor i Skoven og Vandet, i Fjældet og Højen; men alligevel »er der et lyst Præg over denne tidlige Kristendom, forskelligt fra Hedenskabets Skæbnetyngsel og Ragnaroksstemning: Den mægtige Krist, hans sejrrige Opstandelse, hans lyse Himmelrige er Grundtonerne«.

7. **Missionen i Østeuropa.** Paa samme Tid, som Kristendommen udbredtes i Norden, virkede tyske og græske Missionærer blandt **de slaviske Folk** syd for Østersøen og øst for Elben. Efter Midten af det 9de Aarhundrede kom Kristendommen til Mähren[1]), Bulgarien og Bøhmen, i Slutningen af det 10de Aarhundrede til Polakkerne, Madjarerne i Ungarn og Russerne. 989 antog Fyrst Vladimir i Kijev Kristendommen for at ægte en byzantinsk Prinsesse og tvang derpaa sine Undersaatter til at lade sig døbe. Der blev opført mange Kirker (i byzantinsk Stil) og oprettet Bispedømmer under Metropolitten i Kijev, der stod under Patriarken i Konstantinopel[2]). Ligesom den byzantinske Kirke blev den russiske i udpræget Grad Statskirke. Russernes Overgang til den græske Kirke fik verdenshistorisk Betydning. Derved vandt den græske Kristendom den Magt, som skulde blive dens vigtigste Støtte, da den senere i sit Hjemland blev besejret af Muhammedanerne.

Blandt Venderne ved Østersøens sydlige Kyst virkede tyske Missionærer med Støtte fra de tyske Fyrster i det 10de, 11te og 12te Aarhundrede. Valdemar den Store og Absalon foretog en Række Korstog mod Venderne, der havde hærget paa de danske Kyster; 1169 blev Arkona paa Rygen erobret, Svantevits Tempel ødelagt, Befolkningen tvungen til at lade sig døbe, og Øen lagt ind under Roskilde Bispestol. I det 12te og 13de Aarhundrede kom Kristendommen til Kurland, Lifland og Estland. 1219 foretog Valdemar Sejr et Korstog til Estland, hvor der blev oprettet et Bispedømme i Reval under Lunds Overhøjhed. Paa samme Tid blev der fra Sverige foretaget flere Korstog til Finland. I det 13de Aar-

[1]) Navnet «Slavernes Apostle» bruges om to græske Kristne, Brødrene Methodius og Konstantinus, som prædikede i Mähren paa Slovenisk, paa hvilket Sprog de ogsaa oversatte Liturgien og Bibelen. [2]) Senere blev Moskva Sædet for Metropolitten. Efter Konstantinopels Erobring (1453) blev den russiske Kirke mere uafhængig af Patriarken i Byzans.

hundrede erobrede de tyske Riddere Preussen, som Kejser Frederik II overdrog Ordenens Stormester som Len. Under langvarige Kampe blev tysk Kultur og katolsk Kristendom indført. I Riga blev der oprettet et Ærkesæde. I det 14de Aarhundrede lod Littauerne sig døbe.

Hermed var hele Europa udvortes »kristnet« (med Undtagelse af Granada i det sydlige Spanien, som endnu stod under Arabernes Herredømme); men den middelalderlige Mission havde ofte været en Sværdmission, hvor Fyrsterne søgte at udbrede Kristendommen, paa samme Tid som de vilde udvide deres eget Magtomraade. De umiddelbare Virkninger af en fremtvungen Massedaab kunde ikke gaa synderlig dybt i kristelig Henseende. Derfor var der, efter at den ydre Mission havde naaet sit Maal, Trang til et indre Missions Arbejde, og her har Munkene indlagt sig store Fortjenester.

ANDET TIDSRUM: MIDDELALDERENS STORHEDSTID (1054—1300).

§ 20. Pavedømmets Storhedstid.

1. 1054—1085. Gregor VII. Kort efter Brudet mellem Rom og Konstantinopel 1054 (§ 18, 5) kom det til et Brud mellem Pavedømmet og det tyske Kongedømme. Vistnok havde Fyrster som Otto I og Henrik III gjort sig meget fortjent af Pavedømmet; men jo større Udbredelse den kirkelige Reformbevægelse fik (§ 18, 4), og dermed ogsaa Tanken om Kirkens og Pavedømmets Uafhængighed af og Overhøjhed over den verdslige Magt, desto mere uundgaaelig blev Kampen mellem Kirke og Stat. Naar Katolicismens Kirkeprincip gennemføres konsekvent, maa det nødvendigvis komme til Strid med den verdslige Stat, hvis denne ikke i eet og alt vil bøje sig for Kirken som »Guds Stat« (S. 99 f.). Denne Strid brød ud, da Hildebrand blev Pave under Navnet **Gregor VII** (1073—1085). Allerede som Kardinal havde han været en indflydelsesrig Raadgiver for flere Paver[1]). Som

[1]) For at gøre Pavevalget uafhængigt af den tyske Konge og de romerske Stormænd havde et Kirkemøde i Rom (1059) vedtaget, at Paven skulde væl-

St. Peters Efterfølger mente han at have uindskrænket Myndighed ikke blot over Kirken, men over hele Verden. Kongedømmet er en Opfindelse af menneskeligt Hovmod; det er kun berettiget, for saa vidt som det tjener Kirken, der repræsenterer Retfærdigheden. Overfor Kirken er Staten kun som Maanen i Forhold til Solen, fra hvilken den laaner sit Lys.

Ud fra denne hierarkiske Tankegang maatte Præsteægteskabet og Lægmandsinvestituren betragtes som ganske utilladelige Forhold. Allerede for længe siden havde man forkastet Præsteægteskabet som stridende mod det asketiske Livsideal (S. 83); men trods gentagne Forbud var det ikke lykkedes at hindre, at mange Præster levede i Ægteskab. Gregor fornyede de tidligere strenge Bestemmelser mod de gifte Præster, hvis Embedshandlinger erklæredes for ugyldige; men heller ikke nu var det muligt at faa dette naturstridige Forbud drevet igennem alle Vegne. Ofte blev Følgen kun, at et hemmeligt Frilleliv traadte i Stedet for et aabenlyst Ægteskab.

Det andet Forhold, Gregor VII søgte at ændre, var Lægmandsinvestituren. De høje kirkelige Embeder (Bispedømmer og Abbedier) havde efterhaanden faaet store Jordegodser i Forlening. Til Gengæld øvede Fyrsterne en afgørende Indflydelse paa Besættelsen af disse Embeder, og efterhaanden blev det almindeligt, at Bispeembedet blev overdraget derved, at Biskoppen af Lensherrens Haand modtog Lensindklædningen med Ring og Stav. Lægmandsinvestituren var Udtryk for den ejendommelige Dobbeltstilling, som Biskopperne efterhaanden havde faaet. Paa den ene Side var de kongelige Embedsmænd og mægtige Lensmænd, paa den anden Side Medlemmer af en international kirkelig Organisation og forpligtede til ubetinget Lydighed mod Paven. Fra kirkelig Side opfattede man »Investituren« ved en Lægmands Haand som et Overgreb, saa meget mere som Ringen og Staven egentlig var kirkelige Værdighedstegn, der symboliserede Biskoppens Ægteskab med Menigheden og hans Hyrdegerning overfor Hjorden. Endnu værre var det naturligvis, naar man ligefrem solgte eller købte kirkelige Embeder. En saadan Handel kaldes Si-

ges af Kardinalerne, o: 7 Biskopper fra Roms Nærhed foruden de fast ansatte gejstlige ved Hovedkirkerne i Rom. Kardinalerne bliver herved Pavens Domkapitel. Efterhaanden bliver de ogsaa hans Raadgivere og Hjælpere med Hensyn til Kirkens og Kirkestatens Styrelse. Senere blev deres Antal fastsat til 70.

moni (efter Simon Mager, der vilde afkøbe Apostlene Magten til at meddele den hellige Aand. Ap. G. 8, 18 f.). For Resten brugte man ofte Navnet Simoni om enhver Form for Lægmandsinvestitur, selv om der ikke var betalt Penge derfor. Da Gregor VII (1075) indskærpede de tidligere Pavers Forbud mod Simoni og Lægmandsinvestitur, kom han i Strid med den tyske Konge Henrik IV. Forbudet vilde nemlig medføre, at Kongen mistede sin Magt over de gejstlige Vasaller, der vilde blive helt uafhængige Fyrster. Dette kunde han naturligvis ikke gaa ind paa, og han fik da et tysk Kirkemøde til at afsætte Paven; men denne svarede med at sætte Kongen i Band, afsætte ham og løse Undersaatterne fra deres Troskabsed (1076). 30 Aar tidligere havde den tyske Kejser kunnet afsætte Paver (S. 121); nu var det Paven, som afsatte Verdens mægtigste Fyrste. Bandsættelsen var saa meget mere virkningsfuld, som den middelalderlige Lensstat netop hvilede paa Edens Hellighed. Kongens Modstandere benyttede den gunstige Lejlighed til at rejse et Oprør imod ham, og for at hævde sin Magt i Tyskland blev han nødsaget til at ydmyge sig for Paven. En kold Vinterdag 1077 mødte Kongen barfodet og i Bodsskjorte udenfor Borgen Canossa, hvor Paven dengang opholdt sig; men Borgporten blev ikke lukket op for den bandlyste Fyrste. Dagen efter fandt det samme Skuespil Sted, og først den tredje Dag lod Paven sig bevæge til at tage imod Kongen og løse ham af Bandet. Saaledes lykkedes det Kongen ved sin ydmygende Bod at tvinge den modvillige Pave til at tage Bandsættelsen tilbage, uden at Kongen paa sin Side lovede at opgive sin Ret til Investituren. Det blev da ogsaa kun en Vaabenhvile mellem to jævnbyrdige Modstandere. Striden brød snart ud paa ny. For anden Gang bandsatte Gregor Kongen og løste Undersaatterne fra deres Troskabsed; men det lykkedes Henrik IV at erobre Rom, hvor en af ham understøttet Modpave kronede ham til Kejser. Gregor VII maatte søge Tilflugt hos Normannerne i Syditalien, hvor han døde 1085. Hans sidste Ord: »Jeg har elsket Retfærdigheden og hadet Uretfærdigheden; derfor dør jeg i Landflygtighed« — viser, at han følte sig som Martyr for en god Sag. Han havde kæmpet for, hvad han ansaa for »Retfærdighed«. Ikke egen Fordel, men Kirkens uindskrænkede Magt var det Maal, han forfulgte med ukuelig Energi, men ogsaa med en

Hensynsløshed, der ikke var nøjeregnende med Midlerne. Selv det at bryde sit Ord, at løse andre fra Edens Forpligtelse og at opmuntre til Oprør ansaa han for tilladeligt, naar det gavnede Kirkens »Frihed«, o: dens Overherredømme over Staten. Saaledes er Gregor VII (»min hellige Satan«, som en af Tidens strenge Asketer kalder ham) en af de Paver, som har det største Ansvar for Katolicismens Udvikling i politisk Retning, hvorved Kirken bliver et Rige af denne Verden.

2. 1085—1198. Fra Gregor VII's Død til Innocentius III. Gregor VII var død som besejret; men hans Efterfølgere fortsatte Kampen mod Lægmandsinvestituren. Først ved Konkordatet i Worms 1122 blev den næsten 50aarige Strid bragt til en foreløbig Afslutning. Her blev det bestemt, at Bispevalgene i Tyskland skulde foregaa efter Kirkelovene, hvilket egentlig vil sige: ved Klerus og Folk; men snart fik Domkapitlerne (o: de ved Bispekirken ansatte gejstlige) Eneret til Valget. Herved mistede Kejseren Retten til at udnævne Biskopperne. Tillige maatte han give Afkald paa Investituren med Ring og Stav. Derimod skulde de udvalgte Prælater modtage Scepteret af hans Haand og aflægge Troskabsed. Herved blev det nødvendigt, at man ved Valget tog Hensyn til hans Ønsker, for at den udvalgte Biskop kunde opnaa den verdslige Investitur og de dermed forbundne Len[1]).

Denne Overenskomst, der syntes at give enhver af de stridende Parter, hvad der tilkom ham, blev ikke Indledningen til en evig Fred. Allerede en Menneskealder efter Wormserkonkordatet kom den tyske Kejser Frederik Barbarossa i Strid med Paven. Kejseren hævdede, at han havde sin Magt umiddelbart fra Gud, og ikke som et Len fra Paven, saaledes som denne paastod. Først da de lombardiske Stæders Forbund havde tilføjet Kejseren et stort Nederlag (Slaget ved Legnano 1176), maatte han slutte Fred med Paven og opgive sine Krav paa Norditalien og Kirkestaten.

Ogsaa England havde paa denne Tid sin Kirkekamp, der førtes mellem Ærkebiskoppen af Canterbury, Thomas Becket, og Kongen (Henrik II), som stræbte efter at faa Kirken ind under sin Overhøjhed. Thomas Becket havde tidligere

[1]) Ogsaa i England og Frankrig blev der i Begyndelsen af det 12te Aarhundrede gennemført en lignende Ordning, hvorved Kongen gav Afkald paa Investituren med Ring og Stav, men fik Ret til at kræve Lensed af Biskopperne.

været Kongens Kansler og fortrolige Ven; men som Ærkebiskop blev han en streng Asket og en ivrig Forkæmper for Kirkens Rettigheder. Striden endte med, at Ærkebiskoppen blev myrdet i sin Domkirke (1170) af nogle Riddere, som dermed mente at gøre Kongen en Tjeneste. Men Folket betragtede Thomas Becket som en Martyr, Paven erklærede ham for Helgen, og Kongen maatte gøre offentlig Bod ved at møde i Bodsdragt ved Helgengraven og lade sin nøgne Ryg piske af Munke.

3. Innocentius III. Højdepunktet af politisk Magt naaede Pavedømmet under **Innocentius III** (1198—1216).

Han forenede en fremragende juridisk-politisk Begavelse med en oprigtig katolsk Fromhed og en ualmindelig Arbejdskraft. Han betragtede Paven ikke blot som Peters, men som Kristi Stedfortræder[1]), og da Kristus jo er »Kongernes Konge og Herrernes Herre«, bliver Paven ikke blot Kirkens, men Verdens Herre, saa at Fyrsterne egentlig kun er hans Lensmænd, som maa udføre hans Befalinger. Ud fra denne Opfattelse greb han bestemmende ind i de kirkelige og politiske Forhold i næsten alle Lande i Europa. Biskopperne blev mere og mere afhængige af Paven, allerede derved, at han forbeholdt sig Retten til at stadfæste Bispevalget, og deres Myndighed blev indskrænket ved de pavelige Legater, som bl. a. skulde skaffe de Pengemidler, der behøvedes til den pavelige Administration og Diplomati. Det blev ogsaa mere og mere almindeligt at appellere til Pavens Kendelse i alle mulige Sager.

I Italien udvidede Innocentius III Pavedømmets Magt. Under Tronstridighederne i Tyskland efter Henrik IV's Død gav han Kejserkronen til hvem han vilde. Da Otto IV lovede at anerkende Kirkestaten og opgive enhver Indflydelse paa Bispevalget, blev han kejserkronet; men da han ikke holdt sine Løfter, satte Paven ham i Band og hjalp Frederik II af Sicilien, en Sønnesøn af Frederik Barbarossa, til at opnaa den tyske Krone.

I Frankrig havde Filip II August forskudt sin Dronning Ingeborg, en Datter af Valdemar den Store. Hun appellerede til Paven, og Innocentius lod lægge Interdikt paa Lan-

[1]) «Kristi Stedfortræder staar midt imellem Gud og Mennesket, under Gud, men over Mennesket». En senere Pave, Frederik II's Modstander, Gregor IX († 1241), har endog skærpet denne Tanke ved at betegne Paven som «den almægtige Guds Stedfortræder».

det; men først efter 20 Aars Forløb blev den forskudte Dronning taget til Naade igen.

I England kom han i Strid med Kong Johan (uden Land) om Besættelsen af Ærkestolen i Canterbury. I den Anledning satte han Kongen i Band, lagde Interdikt paa Landet, løste Undersaatterne fra deres Troskabsed og opfordrede Filip August til at gøre et Korstog mod England. Kong Johan blev da nødsaget til at ydmyge sig for Paven; han overgav sit Rige til St. Peter og fik det igen som et paveligt Len, for hvilket der skulde betales en aarlig Afgift. En lignende Lensafgift gik Fyrsterne i Portugal, Aragonien og Polen ind paa at betale Paven.

Ogsaa Korstogstanken søgte denne Pave at virkeliggøre; men de Udslag, den gav sig under hans Papat, maa nærmest betegnes som Karrikaturer: Kræmmerkorstoget, Børnekorstoget (S. 140 f.) og Albigenserkorstoget. Dog havde han den Triumf, at der blev oprettet et romersk-katolsk Patriarkat i Konstantinopel i Stedet for det skismatiske græske. Men det var ikke Tegn paa Kirkens aandelige Styrke, at den kun formaaede at overvinde de kætterske Albigensere[1]) i Sydfrankrig med Ild og Sværd. Paa det store Lateranmøde[2]) 1215 saa man sig ogsaa nødsaget til at træffe strenge Bestemmelser mod Kætterne. Dette Møde fik for øvrigt især Betydning ved at fastslaa Forvandlingslæren (ɔ: Læren om, at Brødet og Vinen i Nadveren forvandles til Kristi Legeme og Blod) og ved at paabyde, at alle voksne Kristne mindst een Gang om Aaret skulde skrifte deres Synder og nyde Nad-

[1]) Albigenserne har Navn efter Landskabet Albigeois i Sydfrankrig, hvor de var særlig talrige; men de fandtes ogsaa i Italien, Tyskland og andre Lande. De kaldes ogsaa «De nye Manikæere», fordi de var aandsbeslægtede med og delvis udgaaede fra Oldtidens Manikæere, som havde holdt sig trods alle Forfølgelser. Selv kaldte de sig Katarer (ɔ: de rene), hvoraf Ordet «Kætter» kommer. Ogsaa de nye Manikæere hyldede gennemgaaende en dualistisk Tænkemaade (jfr. S. 97), og de forkastede det bestaaende Kirkesamfund med dets Kirkebygninger og Hierarki, Gudstjeneste og Sakramenter. Derimod havde de selv deres egne Gudstjenester og egne Biskopper og Præster, der drog om og prædikede. De «fuldkomne» Katarer maatte forsage Ægteskab, Ejendom og Nydelsen af Kødspiser, medens der intet saadant Krav stilledes til «de troende»; kun maatte de sørge for inden Døden at blive optaget blandt de fuldkomne ved «Aandsdaaben», der skete ved Haandspaalæggelse. At disse Kættere fik saa mange Tilhængere, skyldtes især den Omstændighed, at deres «fuldkomne» gjorde Alvor af den Askese, som Kirken lovpriste, men som det mægtige og rige Hierarki fornægtede i Praksis. [2]) Lateransynode kaldes dette Kirkemøde, fordi det blev holdt i Lateranpaladset og Laterankirken i Rom.

veren. Aaret efter dette imponerende Kirkemøde[1]) døde Innocentius III (1216). Til ingen Tid har Romerkirkens Magtkrav i højere Grad været virkeliggjorte. Dog formaaede heller ikke denne store Pave altid at faa sin Vilje sat igennem — saaledes ikke overfor Kong Sverre i Norge (§ 26, 3). Det var ogsaa forgæves, at han protesterede mod det Frihedsbrev, som Englands Adel og Gejstlighed havde aftvunget Kong Johan (Magna charta 1215). Man afviste hans Protester og hævdede, at »Ordningen af verdslige Sager tilkommer ikke Paven.«.

Ikke længe efter Innocentius III's Død udbrød Striden mellem Kejser og Pave paa ny. Frederik II havde lovet at foretage et Korstog, og da han opsatte at indfri sit Løfte, blev han sat i Band af Paven. Ogsaa efter at han havde udført Korstoget (S. 141), blev Striden fortsat. Paven krævede ikke blot at have »Herredømmet over Sjælene«, men ogsaa at have »Magt over Ting og Personer i hele Verden«. Kejseren vilde ikke godkende Pavens Overhøjhed i verdslig Henseende og kaldte Paven for en ærgerrig, havesyg og ødsel Præst, medens Paven lod Tiggermunkene prædike Korstog mod Kejseren, hvem han stemplede som Antikrist og beskyldte for at have sagt, at Verden var bleven narret af tre Bedragere, Moses, Jesus og Muhammed. Kejseren benægtede at have sagt dette Ord, der i ethvert Tilfælde stemmer med hans skeptiske Tænkemaade. Endnu engang sejrede Pavedømmet, idet Frederik II døde 1250, hans Søn Konrad IV, den sidste staufiske Kejser, 1254, og Tyskland derefter kom ind i en politisk Opløsningstid, hvor Kongemagten var stærkt begrænset af Fyrsternes Magt. Men den Hensynsløshed, hvormed Paverne havde kæmpet for deres politiske Magt, havde mange Steder svækket den religiøse Ærefrygt for St. Peters Efterfølger, og den Kamp, som den tyske Kejser ikke havde kunnet gennemføre, skulde det franske Kongedømme snart efter genoptage med større Held (§ 27).

§ 21. Korstogene.

1. De enkelte Korstog. Arabernes Erobring af det hellige Land (637) var et haardt Slag, ikke blot for Palæstinas kristne

[1]) Over 2000 Personer gav Møde, deriblandt 71 Ærkebiskopper, 412 Biskopper og 800 Abbeder foruden Udsendinge fra mange Fyrster og Byer.

Befolkning, men for hele Kristenheden. De hellige Steder, hvortil man allerede i flere Aarhundreder havde valfartet, var nu i Hænderne paa den falske Profets Tilhængere, der beskattede de kristne Pilegrimme. Endnu værre blev Forholdene, da de seldsjukiske Tyrker bemægtigede sig Syrien og Jerusalem i Slutningen af det 11te Aarhundrede. Da de ogsaa havde erobret største Delen af Lilleasien og truede Konstantinopel, bad den byzantinske Kejser Paven og Vestens Kristne om Hjælp. 1095 holdt Pave Urban II en Synode i Clermont, hvor han med flammende Ord opmuntrede til at udfri den hellige Stad af de vantros Hænder. »Gud vil det!« lød det mangestemmige Svar. Rundt om i Landene blev der nu prædiket Korstog; særlig i Frankrig fandt det saa stor Tilslutning, at der næppe var een Familie, som ikke stillede mindst een Mand til det hellige Tog. 1096 var der samlet en Korshær af franske og lothringske Riddere og italienske Normanner. Efter flere sejrrige Kampe i Lilleasien lykkedes det Korsfarerne at erobre Antiokia og endelig 1099 selve Jerusalem, hvor de myrdede Tusinder af Jøder og Muhammedanere og udplyndrede deres Huse. Hertug Gotfred af Bouillon blev kaaret til »den hellige Gravs Beskytter«, og der blev indsat en latinsk Patriark i Jerusalem.

Et halvt Aarhundrede senere fandt det andet Korstog Sted (1147—1149 under Ledelse af Ludvig VII af Frankrig og Konrad III af Tyskland), med det Formaal at skaffe de Kristne Grænsefæstningen Edessa tilbage. Tidens mest indflydelsesrige Personlighed, Bernhard af Clairvaux (§ 22, 1), havde stillet sin mægtige Veltalenhed i Korstogsprædikenens Tjeneste; men Toget blev ganske resultatløst.

Paa samme Maade gik det med det tredje Korstog (1189—1192) i Anledning af Sultan Saladins Erobring af Jerusalem. Kristenhedens mægtigste Fyrster deltog i dette Tog; men Kejser Frederik Barbarossa druknede i en Flod i Lilleasien, og Skinsyge mellem den engelske Konge Rikard Løvehjerte og Filip August af Frankrig umuliggjorde ethvert Resultat af blivende Betydning.

Medens Innocentius III var Pave, fandt det fjerde Korstog Sted. Det kom dog ikke til at gaa til det hellige Land, idet Venezianerne, som skulde sætte Korsfarerne over til Ægypten, i Stedet derfor fik dem til at gaa mod Konstantinopel, som blev erobret og plyndret (1204). Der blev oprettet et latinsk

Kejserdømme og Patriarkat, som dog kun holdt sig et halvt Aarhundrede, idet det græske Kejserdømme i Konstantinopel blev genoprettet i Aaret 1261.

Kort efter dette »Kræmmerkorstog« fandt Børnekorstoget Sted (1212). I en Tid, hvor Korstogstanken beherskede Sindene, var det ikke mærkeligt, at Børnene fik Lyst til at efterligne de voksne og drage paa Korstog; hvad der derimod er mærkeligt, og et Vidnesbyrd om den ensidige Udvikling af Fantasien og Følelsen hos Middelalderens Mennesker, er, at de voksne opfattede denne Børneleg som ramme Alvor. Selv en verdensklog Politiker som Innocentius III skal have udtalt: »Disse Børn gør os til Skamme; medens vi sover, drager de ud for at erobre det hellige Land.« Men Udfaldet svarede ikke til Forventningerne. Flere Tusinde franske Børn blev sat over til Ægypten, hvor de blev solgt som Slaver. En Skare tyske Børn undgik kun en lignende Skæbne derved, at en forstandig syditaliensk Biskop fik dem til at vende hjem.

Det femte Korstog (1228—1229) blev udført af den bandlyste Kejser Frederik II (S. 139). Ved kloge Underhandlinger lykkedes det ham at faa Jerusalem overgivet til de Kristne for et Tidsrum af 10 Aar. Men Gejstligheden med Patriarken i Spidsen holdt sig borte fra den bandlyste Kejser, saa at han i den hellige Gravs Kirke selv maatte sætte Jerusalems Kongekrone paa sit Hoved.

De to sidste Korstog blev udført af den franske Konge Ludvig IX, den Hellige. Det ene gik til Ægypten; men her blev Kong Ludvig taget til Fange og kun frigivet mod en meget høj Løsesum. Det andet gik til Tunis, hvor den fromme Konge døde i Aaret 1270. 1291 mistede de Kristne deres sidste Besiddelse i det hellige Land (Acco).

2. Korstogsbevægelsens historiske Betydning. Uagtet mindst 5 Millioner Mennesker havde sat Livet ind paa disse Korstog, var det dog ikke lykkedes at rive det hellige Land ud af de vantros Hænder; men derfor blev denne store Bevægelse ingenlunde betydningsløs. Den fremmede Kongemagtens Stigning, idet Kongen kunde udvide sin Magt under Lensmændenes Fraværelse og inddrage de faldnes Len under Kronen. Den bidrog til Riddervæsenets Udvikling ved at give de kamplystne Riddere et helligt Maal at kæmpe for. Det krigerske Ridderliv og det asketiske Munkeliv blev forenet i de

gejstlige Ridderordener, af hvilke Tempelherrerne og Johanniterne blev oprettet efter det første, de tyske Ridderes (»Maria-Ridderne«s) Orden efter det tredje Korstog[1]). Medlemmerne af disse Ordener maatte foruden at aflægge de sædvanlige Munkeløfter forpligte sig til at kæmpe mod de vantro, og de har gjort sig meget fortjent ved den Beskyttelse, de ydede Pilegrimmene, og ved den Fattig- og Sygepleje, som de optog (S. 163).

Korstogene fremmede endvidere Handelens og Industriens Opkomst. Især de italienske Stæder Venezia, Genova og Pisa vandt store Rigdomme ved at sætte Korsfarerne over til Orienten og hjembringe østerlandske Produkter. Efterhaanden udviklede der sig en verdslig Bykultur, der er Forudsætningen for Renæssancen (§ 30). Overhovedet bringer Korstogene Østen og Vesten i nærmere Berøring og indleder derved en ejendommelig Kulturblanding. Der fremkommer ogsaa en hel Litteratur, som knytter sig til disse eventyrlige Tog: Bodssalmer og Pilegrimssange, episke Digtninge og Krøniker. De forskellige Nationer, som mødtes paa Korstogene, lærte derved klarere at indse, hvor forskellige de i Grunden var, baade i Sprog og Folkekarakter. Ved Siden af Nationalitetsfølelsen begynder ogsaa Individualitetsbevidstheden at gøre sig gældende.

For Kirken og det religiøse Liv fik Korstogene stor Betydning. Hele denne vældige Bevægelse var jo rejst af en Pave, og derfor et Udtryk for, at Pavedømmet var Tidens Stormagt. I økonomisk Henseende bragte den Kirken store Fordele derved, at mange solgte eller bortgav deres Ejendom til Kirken, førend de drog paa Korstog. Det første Korstogs lykkelige Udfald var en stor Sejr for Paven; men de senere mislykkede Tog maatte fremkalde en Kritik overfor Kirken og Pavedømmet. Det var ikke blot en højtstemt religiøs Idealisme, der kunde bevæge Mennesker til at drage paa Korstog, men ogsaa Lyst til Eventyr, Kamp og Bytte. Selve Togene

[1]) Navnet Tempelherrer fik de, fordi de ejede et Hus paa den Plads, hvor Salomons Tempel skal have ligget. Johanniterne har Navn efter deres Skytshelgen, Johannes (maaske Døberen, maaske en aleksandrinsk Patriark). Efter at den øvrige Korstogsbevægelse var endt, kæmpede de fra Rhodos, og senere fra Malta mod Tyrkerne (Rhodiser- og Malteserriddere). De tyske Riddere kæmpede i det 13de Aarhundrede med de hedenske Preussere (S. 133). Derimod trak Tempelherrerne sig tilbage til deres store Godser i Frankrig (S. 175).

viste ikke blot smukke Udtryk for kristelig Fællesfølelse og Offervillighed, men ogsaa mange smaalige Stridigheder og megen ukristelig Rovbegærlighed, Blodtørst og Usædelighed, saa at man snart klagede over, at de, der drog ud som kloge og gode, ofte vendte hjem som Slyngler og Banditter. Der var ogsaa dem, hos hvem Korstogene fremkaldte det Spørgsmaal, om ikke Islam var bedre end Kristendommen, eller i ethvert Tilfælde lige saa god, eller om ikke Moses, Jesus og Muhammed maaske kun var tre Bedragere. En saadan religiøs Skepticisme, forbunden med en udvortes Anerkendelse af Kirken, træffer man f. Eks. hos Kejser Frederik II. Paa den anden Side nærede Korstogene ogsaa den religiøse Intolerance. Gentagne Gange fremkaldte Korstogsprædikenerne Jødeforfølgelser; Innocentius III lod prædike Korstog mod Albigenserne, og Korstogsbevægelsen blev en af Kilderne til Inkvisitionen. Og det var ikke blot saaledes, at denne Bevægelse satte mange vilde Skud; i sig selv var den et klassisk Udtryk for den Betydning, som Middelalderen i sin religiøse Opfattelse tillagde det udvortes: de hellige Steder, som det gjaldt om at udfri fra de vantros Besmittelse, Relikvierne fra det hellige Land, som forhandledes i store Mængder, og ydre Gerninger som det at deltage i eller yde Penge til et Korstog, eller endog blot at høre en Korstogsprædiken, hvilket alt sammen kunde skaffe Aflad (S. 167 f.).

§ 22. Munkevæsenets Storhedstid: Bernhard, Domingo og Frans.

Fra c. 1050 til 1300 er Katolicismens klassiske Tid, hvor den med størst Kraft søger at virkeliggøre sine to — indbyrdes uensartede — Idealer: Kirkens Verdensherredømme og den enkelte Kristnes Verdensforsagelse[1]). Paa samme Tid, som Pavedømmet naar sin højeste verdslige Magt (§20—21), bliver det asketiske Livsideal virkeliggjort af Tiggermunkene.

1. Cistercienserne. I Slutningen af det 11te Aarhundrede blev der i Frankrig stiftet flere nye Ordener. Den vigtigste af

[1]) Disse to Idealer kunde mødes hos den samme Person. Saaledes havde den verdensbeherskende Pave Innocentius III som Kardinal skrevet et Skrift «Om Foragt for Verden», der er et betegnende Udtryk for Middelalderens asketiske og pessimistiske Livssyn, der kun har Øje for det syndige og forfængelige i Menneskelivet.

disse er **Cistercienserne,** som har Navn efter Klostret Citeaux. De vilde leve et strengt asketisk Liv efter Benedikts gamle Regel og forkastede derfor den Pragt, hvormed Cluniacenserne havde omgivet Gudstjenesten (S. 121). Undervisning og Videnskab gav de sig ikke synderlig af med, hvorimod de har store Fortjenester ved deres flittige Arbejde med at opdyrke Jorden, anlægge Haver, indføre fremmede Frugtsorter o. lign. I den Henseende fik det stor Betydning, at Cistercienserne ogsaa optog Lægbrødre, der ikke som Munkene var bundne af de mange Andagtsøvelser i Klostrene, saa at de kunde give al deres Tid og Kraft til det praktiske Arbejde og gøre denne Orden banebrydende paa Landvæsenets Omraade.

Ordenens Fremgang skyldes især **den hellige Bernhard,** en fransk Riddersøn, der sammen med 30 Kammerater havde søgt Optagelse i Citeaux. Faa Aar efter grundede han Datterklosteret Clairvaux, hvis Abbed han selv blev. Overordentlig hurtigt bredte Ordenen sig. Da Bernhard døde (1153), havde han selv grundet 65 Klostre, og der var i alt ikke mindre end 343 Cistercienserklostre. I Norden virkede Ærkebiskop Eskil (S. 169) for Ordenens Udbredelse.

Bernhard var den betydeligste kirkelige Personlighed i det 12te Aarhundrede og øvede stor Indflydelse, ikke blot i Frankrig, hvor han var det toneangivende Orakel, men ogsaa i Tyskland og Italien. Fyrster og Paver lyttede til den fattige Abbeds Ord, og Folkeskarerne flokkedes om ham og ansaa ham for en Helgen og Undergører. Engang da der var Strid mellem to Paver, var det for en væsentlig Del Bernhard, hvem det lykkedes at faa dette Skisma bragt ud af Verden, idet den Pave, som han støttede, opnaaede almindelig Anerkendelse. Bernhards veltalende Prædiken havde ogsaa en betydelig Andel i, at det andet Korstog kom i Gang (S. 140); selv Tyskerne, som ikke forstod, hvad han sagde, følte sig grebne af den hellige Mands Personlighed. Tempelherrerne havde en indflydelsesrig Velynder i ham, Riddersønnen, der var bleven Munk. Derimod var han en hensynsløs Modstander af alle dem, der afveg fra Kirkens Lære, f. Eks. Abélard (S. 153 f.). Bernhards Skrifter fik stor Udbredelse baade i Samtid og Eftertid og aflægger et smukt Vidnesbyrd om hans oprigtige Fromhed, hans store Fortrolighed med den hellige Skrift og hans dybe Menneskekundskab. Han søger ikke som Skolasti-

kerne (§ 23) en teoretisk Erkendelse af Gud, men som Mystikerne (§ 29) en praktisk Forening med Gud. »Gud kendes kun, for saa vidt som han elskes.« »Gud findes lettere ved at bede end ved at disputere.« I Tilslutning til Paulus og Augustin fremhæver han, at vor Frelse skyldes Guds syndsforladende Naade, ikke vore gode Gerninger, som altid er ufuldkomne. Derfor priste Luther ham som en gylden Prædikant og den største af alle Munke. Dog betragter Bernhard det asketiske Liv som den sikreste Vej til Frelsen. Han kan ogsaa i Tidens Aand prise Helgenernes og Jomfru Marias virkekraftige Forbøn; men stærkere endnu træder Kristusskikkelsen frem hos ham (»Naar du skriver, saa lad mig ikke se det, hvis jeg ikke kan læse Jesus deri«). Genstand for hans fromme Betragtninger er den lidende Frelser, »Sjælens Brudgom«, som det gælder om i Tro og Kærlighed at blive til eet med[1]); men endnu højere end det bevidste Samliv med Kristus staar den upersonlige Hensynken i Gud i Ekstasens salige Øjeblikke.

2. Valdesierne. Bernhard var en ivrig Tilhænger af den apostolske Fattigdoms Ideal og en Modstander af Kirkens Verdsliggørelse; men han kom aldrig i Strid med Kirken. Anderledes gik det derimod, da **Valdesierne** vilde gøre den apostolske Fattigdom i Forening med apostolsk Prædiken til en almindelig kristelig Pligt, der ikke alene gjaldt Præster og Munke. Legenden har villet føre Valdesierne tilbage til Aposteltiden. I Virkeligheden udgik Bevægelsen fra **Valdes**, en rig Købmand i Lyon, som blev grebet af Kristi Ord til den rige Yngling og gav al sin Ejendom til de fattige (1176). Flere fulgte hans Eksempel, og de begyndte tillige at prædike for andre. Paven forbød dem at prædike, og da de ikke adlød Forbudet, blev de sat i Band og forfulgt. Adskillige Valdesiere blev brændt som Kættere. Under Forfølgelsen blev det asketiske Broderskab til en Sekt med egne Biskopper, Præster og Diakoner. De drog om to og to, prædikede, hørte Skrifte-

[1]) En bibelsk Begrundelse for denne religiøse Erotik fandt Bernhard — ligesom Middelalderen i det hele — i «Højsangens» Bryllupsdigte, udlagte allegorisk om Kristus som Sjælens Brudgom. Den samme mystiske Fromhed, som præger Bernhards Skrifter, møder vi i nogle Salmer, man har tillagt ham, uden Tvivl dog med Urette; deriblandt er de to skønne Hymner, som Grundtvig med stor Frihed og fuldendt Mesterskab har gengivet paa Dansk: «Hil dig, Frelser og Forsoner» og «Vor Herres Jesu Mindefest».

maal og uddelte Nadver. Det mest ejendommelige for disse »fattige fra Lyon« var deres strenge Bibelkristendom. Bibelen var for dem ikke Evangeliet om Guds Naade i Kristus, men Guds Lov, hvorudfra alle Læresætninger og Kirkeskikke direkte skulde bevises[1]). Derfor forkastede de Skærsild og Aflad, Edsaflæggelse og Blodsudgydelse, ligesom de ikke vilde bede andre Bønner end Fadervor og kun nyde Nadveren Skærtorsdag Aften. De var meget ivrige for at eje Bibelen i Folkesproget og lærte store Stykker af den udenad for senere at kunne indprænte andre dem. I Frankrig lykkedes det Inkvisitionen at udrydde Valdesierne; derimod fik de trods alle Forfølgelser mange Tilhængere i Italien og Tyskland. I Bøhmen smeltede de senere sammen med »de bøhmiske Brødre« (§ 28, 2). I det 16de Aarhundrede blev Valdesierne vundne for den reformerte Protestantisme, og trods gentagne barbariske Forfølgelser har de holdt sig i Italien indtil vore Dage i et Antal af c. 35,000.

3. Dominikanerne. Overfor Valdesiernes og Albigensernes (S. 138 Anm.) Angreb paa den verdsliggjorte Kirke fik denne Hjælp fra **Dominikanerne.** Denne Orden blev stiftet i Begyndelsen af det 13de Aarhundrede af Spanieren Domingo (**Dominicus**). Det var en from Præst, ivrig for den rene Lære, som var bleven forfærdet ved at se den Udbredelse, Kætteriet havde faaet i Sydfrankrig. For at modarbejde det besluttede han sammen med et Par ligesindede at optage en apostolsk Missionsvirksomhed. To og to drog de om, barfodede og fattige, og søgte at vinde Kætterne gennem Prædiken og Forhandling. Af denne Virksomhed voksede »Prædikebrødrenes Orden« efterhaanden frem. Paven anerkendte den som en Orden af Præster, hvis særlige Formaal var at prædike og øve Sjælesorg overfor Kætterne. For at kunne optage Kampen med dem maatte Domingo og hans Fæller særlig lægge sig efter Studierne, og for at de lærde Brødre kunde faa mere Tid hertil, skulde Lægbrødre tage sig af Husvæsenet i Klostrene. Hele Ordenen blev ledet af en »General«.[2]) Domingo forstod at

[1]) Valdesierne er det første større Eksempel paa det lovmæssige Skriftstandpunkt, som vi senere møder hos Wyclif, Døberne, de schweiziske Reformatorer og Kvækerne (S. 179. II S. 21 Anm. 50. 53 f. 62 Anm. 101). [2]) egl. magister generalis, ɔ: almindelig Lærer. Under ham stod »Priorerne« for de forskellige »Provinser«, og under dem Priorerne for de enkelte Huse. »Generalen« blev valgt paa Livstid af det hvert Aar sammentrædende »Generalkapitel«.

skaffe sin Orden Indgang i de tre Midtpunkter for Tidens aandelige Liv: Paris, Rom og Bologna, og da han døde 1221, var der allerede 60 Ordenshuse. Kort i Forvejen var den bleven omdannet til en Tiggerorden, som maatte give Afkald paa al Ejendom og faste Indtægter og leve af Almisser. Maaske hænger dette sammen med den Begejstring for Fattigdommen, som imidlertid var bleven vakt af den hellige Frans.

4. Frans fra Assisi. Frans var Søn af en rig Købmand i Assisi i Umbrien og havde ført et muntert Ungdomsliv med glade Kammerater, da han ved en Sygdom blev vakt til større Alvor. Han trak sig nu ofte tilbage til ensomme Steder og begyndte at opsøge de fattige og syge, særlig de spedalske. For at faa Penge til at udbedre et faldefærdigt Kapel solgte han sin Hest og nogle Tøjer, der tilhørte hans Fader, og da denne blev forbitret herover, gav han Afkald paa sin Arv, ja afførte sig endog de Klæder, hans Fader havde givet ham. En Dag hørte han en Præst oplæse et Stykke af den Tale, hvormed Jesus udsendte sine Apostle. Disse Ord[1]) gjorde et stærkt Indtryk paa ham, og han besluttede nu selv at drage om — uden Guld, eller Sølv, eller Taske, eller Sko, eller Stav — og formane til Bod (1209). Hans dybe Grebethed og store Kærlighed gjorde et betagende Indtryk paa mange, saa at han snart var omgivet af »Brødre«, der ogsaa i det ydre vilde efterfølge Kristi fattige Liv. Det var egentlig ikke Frans' Hensigt at stifte en ny Munkeorden. At det alligevel blev Resultatet, skyldtes Kirkens Indgriben, idet man mente at have større Sikkerhed for, at den af Frans vakte Bevægelse ikke kom i Strid med Kirken saaledes som Valdesierne, naar den fik en af Paven godkendt fast Organisation. Efterhaanden blev da ogsaa det frie Bodsbroderskab fra Assisi til en egentlig Orden, »de smaa Brødre« (fratres minores eller Minoritter), med en Regel, som indeholdt de sædvanlige Munkeløfter, men hvor Fattigdommen var stærkere fremhævet end i de ældre Regler: Brødrene maatte ikke modtage Penge for deres Arbejde og heller ikke erhverve Ejendom; men i Nødstilfælde skulde de bede om Almisse, ligesom Kristus og den hellige Jomfru og hans Diciple havde levet af Almisser. Ordenen blev organiseret med en »General« som øverste Leder. Det skulde ikke længere være alle Brødrene tilladt at prædike; hertil krævedes Generalens Til-

[1]) M. 10, 7—13.

ladelse. Denne Udvikling henimod det regelbundne var egentlig Frans imod; men som lydig Katolik bøjede han sig for Kirkens Krav. I sine sidste Aar trak han sig tilbage fra Ledelsen; men i sit Testamente lagde han endnu engang Brødrene paa Sinde at holde fast ved Kristi fattige Livs Efterfølgelse. Kun 44 Aar gammel døde han 1226[1]). Allerede to Aar efter anerkendte Paven ham som Helgen.

Frans fra Assisi var en dybt religiøs Natur, hvis varme Følelse strømmede over af Glæde over Gud og hans Naade. »Det sømmer sig ikke for en Guds Tjener at vise sig sørgmodig«. »Brødrene skal vise sig glade i Herren, muntre og elskværdige.« »Hvad er vel Guds Tjenere andet end hans Sangere, der skal opmuntre Menneskenes Hjerter og føre dem til aandelig Glæde?« Selv talte han uforglemmelige Ord om den fuldkomne Glæde, som bestaar deri, at vi taalmodigt, med Munterhed og Kærlighed taaler uforskyldte Trængsler, idet vi betænker Kristi, den højlovedes, Lidelser. Saaledes som han talte, levede han selv, besjælet af den inderligste Kærlighed til alle Mennesker, især de fattige, syge og spedalske. Han elskede ogsaa Naturen som en »Stige, der fører op til Guds Trone«, og i sin »Solsang« priste han Gud for Broder Sol, Søster Maane og Stjernerne, for Broder Vind og Søster Vand, Broder Ild og Moder Jord, og paa sit yderste tilføjede han en Lovprisning af »vor Søster, den legemlige Død, som ingen levende kan undfly.«

S. Francescos store Kærlighed og barnlige Glæde, hans religiøse Genialitet og poetiske Umiddelbarhed gør ham til en ualmindelig tiltalende Repræsentant for katolsk Fromhed. At han helt og fuldt staar paa Katolicismens Grund og ikke kan betragtes som en Forløber for den moderne religiøse Subjektivisme, fremgaar bl. a. af hans ubetingede Lydighed mod Kirken, selv paa Punkter, hvor han ikke var glad over dens Afgørelse, hans glødende Begejstring for »den hellige Fattig-

[1]) De to sidste Aar af sit Liv bar Frans «Kristi Saarmærker» i sin Side, paa sine Hænder og Fødder. Dette er nemlig saa vel bevidnet, at det ikke kan betragtes som en Legende; desuden er saadanne «Stigmatisationer» ikke ukendte i senere Tider. Fra katolsk Side opfattes det som et Under; fra protestantisk Side forklares det nu for det meste som en Virkning, som hans stadige Fordybelse i Kristi Lidelse har haft paa hans Legeme, der var svækket ved langvarig Faste og anden streng Askese, eller man antager, at Frans selv i religiøs Eksaltation har bibragt sig disse Saarmærker.

dom«, og den strenge Askese, han øvede imod sit Legeme, »Broder Æsel«, der skulde have mange Slag og kun lidt Foder.

5. Tiggermunkenes Betydning. Det fortælles, at Pave Innocentius III drømte, at Laterankirken var ved at styrte sammen, men at Domingo (eller Frans) hindrede det ved at stemme sine Skuldre imod. Denne Legende indeholder en stor Sandhed. Paa en Tid, hvor Kirkens Udvikling i Retning af et Rige af denne Verden havde fremkaldt en skarp Kritik, fremtraadte Domingo og Frans og viste ved deres Liv, at man indenfor Kirken ikke fuldstændigt havde opgivet det asketiske Fattigdomsideal. For saa vidt bidrog de til at afvæbne Kritikken overfor Kirken. Ja, de skærpede endog Kravet til Fattigdommen, saaledes at det ikke blot blev de enkelte Munke, men Ordenen som Helhed, der intet maatte eje, hvorfor de maatte erhverve sig Livets Ophold dels ved Arbejde, dels ved Tiggeri. Hos Dominikanerne blev Fattigdomsløftet imidlertid aldrig opfattet saa strengt som hos Franciskanerne, hos hvem der førtes bitre Stridigheder imellem en strengere og en mildere Retning, af hvilke den sidste mente, at Ordenen frit turde bruge alle de Gaver, som den modtog, medens Ejendomsretten ikke var Ordenens, men Givernes eller Kirkens. Ved denne Adskillelse kunde man formelt fastholde Fattigdomsløftet og dog samle Penge til at opføre store Klostre og Kirker, ligesom man ikke behøvede at underkaste sig det asketiske Livs Ubehageligheder. Men Mindet om den hellige Frans bevirkede, at der altid var nogle, som vilde gennemføre den ubetingede Ejendomsløshed, og herom førtes der Strid lige indtil Reformationen.

Stor Betydning fik Tiggerordenerne[1]) for det religiøse Liv i Byerne. I det 12te og 13de Aarhundrede voksede Byerne frem, og Borgerne begyndte at gøre sig gældende ved Siden af Adel og Gejstlighed. Herved blev der stillet Kirken nye Opgaver, og dem søgte Tiggermunkene at løse. De byggede ikke deres Klostre ude paa Landet, saaledes som de æl-

[1]) Foruden Dominikanerne og Franciskanerne blev der i det 13de Aarhundrede stiftet endnu to Tiggerordener, nemlig Karmeliterne og Augustiner-Eremitterne. De blev begge til ved en Omdannelse af ældre Sammenslutninger af Eneboere. Karmeliterne hørte oprindelig hjemme paa Karmels Bjærg, men havde senere bosat sig i Europa. Til denne Orden hørte paa Reformationstiden Povl Helgesen (II. S. 35). Augustinerordenens mest berømte Medlem er Martin Luther (II. S. 6).

dre Ordener havde gjort, men i selve Byerne, hvor de optog et Indre-Missions Arbejde, og de har store Fortjenester af at have vakt nyt religiøst Liv. Det var ikke som for de ældre Ordener det beskuelige Liv (»Kontemplationen«), der var deres Hovedformaal, men det at virke for Kirken. Derfor gav Paverne dem ogsaa det ene Privilegium efter det andet. De fik Ret til at læse Messe, prædike og høre Skrifte alle Vegne, og man flokkedes om deres Prædikestole og Skriftestole — i den Grad, at Biskopper og Præster ofte klagede over, at de ødelagde den kirkelige Orden; navnlig var der mange, som hellere vilde skrifte deres Synder for en omvandrende Tiggermunk end for deres egen Sognepræst. Begge Ordener havde mange veltalende Folkeprædikanter, som f. Eks. Dominikaneren Savonarola (§ 30, 2). Medens Domingo oprindelig havde villet overvinde Kætterne ved Ordets Magt, kom Inkvisitionen snart frem som en lettere og sikrere Vej til at naa dette Maal, og Ledelsen af den blev betroet Dominikanerne. Derved blev de »Domini canes«, ɔ: »Herrens Hunde«, der skulde jage de kætterske Ræve ud af Kirkens Vingaard, saaledes som det ofte blev fremstillet af den kirkelige Kunst. Ogsaa ved Universiteterne fik begge Ordener snart Indgang, ikke blot Domingos Disciple, som fra Begyndelsen af havde lagt Vægt paa Studierne, men ogsaa Franciskanerne, hvis Stifter havde næret den enfoldige Sjæls Frygt for den Videnskabelighed, han selv intet Kendskab havde til. Middelalderens største lærde var Tiggermunke, som Dominikaneren Thomas fra Aquino og Franciskaneren Duns Scotus (§ 23, 3—4). Ogsaa de store tyske Mystikere i det 14de Aarhundrede var Dominikanere: Mester Eckart, Henrik Suso og Johan Tauler (§ 29, 2). Fremdeles virkede begge Ordener for Missionen. Frans drog selv til Ægypten for at omvende Emiren til Kristendommen, hvad der dog ikke lykkedes, og snart efter virkede hans og Domingos Disciple blandt Muhammedanerne i Spanien, Nordafrika, Syrien og Palæstina, og blandt Mongolerne i Asien. Adskillige Munke satte Livet ind paa deres Missionsgerning; men det lykkedes dog ikke at opnaa varige Resultater af større Betydning[1]).

[1]) Mest lovende var Udsigterne i Kina. Her virkede o. 1300 en dygtig italiensk Franciskaner. Johannes fra Monte Corvino, som Paven udnævnte til Ærkebiskop i Peking. Han fik opført et Par Kirker og døbt flere

Frans havde vakt Sansen for Naturens Herlighed, og den religiøse Bevægelse, som han fremkaldte, gav sig Udslag baade i Poesien[1]) og i Kunsten[2]). Begge Ordener fik snart opført en Mængde Klostre og Kirker, som smykkedes med Billeder. Den franciskanske Malerkunst er præget af Legendens Enfold, den dominikanske af teologisk Lærdom og streng Kirkelighed.

I alle Kristenhedens Lande vandt Tiggermunkene stor Udbredelse. Der var ogsaa kvindelige Dominikanere og Franciskanere; de sidste kaldtes Clarisser efter den hellige Clara, en Ridderdatter fra Assisi, som var bleven grebet ved at høre den hellige Frans og havde lovet at leve i apostolsk Fattigdom. Mange Kvinder fulgte hendes Eksempel. Prædikenen om Kristi fattige Livs Efterfølgelse greb ogsaa Mennesker, som ikke vilde bryde med deres Familie eller borgerlige Kaldsgerning. Senere brugte man Navnet dominikanske og franciskanske Tertiariere (af tertius ordo, ɔ: tredje Orden) om Mænd og Kvinder, som indenfor Ægteskabet og den borgelige Kaldsgerning vilde leve et afholdende og bodfærdigt Liv, rigt paa gode Gerninger og derfor søgte Støtte hos en af de to Tiggerordener uden ligefrem at slutte sig til den. Gennem denne »tredje Orden« fik Domingos og Frans' Tanker ogsaa Betydning for Lægmandskredse, hvor de fremkaldte en folkelig Vækkelse med en udpræget religiøs Virketrang.

§ 23. Skolastikken.

1. Undervisning og Videnskab i Middelalderen. Blandt de mange Opgaver, som Munkene paatog sig, var ogsaa Undervisningen og Videnskaben. Undervisningen var for en væsentlig Del i Kirkens Hænder og knyttet til de Skoler ved Klo-

---

Tusinde, ligesom han ogsaa oversatte Salmerne og det nye Testamente paa Mongolsk. Men da Kineserne snart efter kuldkastede det mongolske Fremmedherredømme, blev de Kristne forjagne. [1]) Frans' «Solsang» er allerede omtalt (S. 148). Middelalderens to mægtigste Salmer: Dommedagshymnen Dies irae og Langfredagshymnen Stabat mater er blevet til i Franciskanerkredse. En rig Poesi findes ogsaa i de mange Legender, der knytter sig til den hellige Frans. [2]) Som Gravkirke for den hl. Frans opførtes i Assisi en prægtig Dobbeltkirke, romansk Underkirke og gotisk Overkirke. Her malede Giotto o. 1300 sine berømte Billeder, der gengiver forskellige Optrin af Helgenens Liv.

strene og Domkirkerne, for hvis Oprettelse Karl den Store havde virket (S. 119). Genstand for Undervisningen var de syv frie Kunster[1]), som man havde overtaget fra Kejsertidens Retor- og Grammatikerskoler og givet et kirkeligt Tilsnit. Størst Betydning havde de tre sproglige Fag: Grammatik, Dialektik (eller Logik) og Retorik. Herved blev man indviet i Latinen, Kirkens officielle Sprog, i Disputerekunsten og Veltalenheden, som kunde komme en til gode overfor Kætterne. Ogsaa de fire matematiske Fag: Aritmetik, Geometri, Astronomi og Musik havde kirkelige Formaal for Øje, nemlig Beregningen af de kirkelige Fester og Kirkesangen.

Ogsaa de højere Skoler, der fremkom i det 12te og 13de Aarhundrede under Navnet Studier eller Universiteter[2]), var fra Begyndelsen i det væsentlige kirkelige Undervisningsanstalter, hvor baade Lærere og Elever var Klerikere. De mest bekendte af de ældre Universiteter var Paris, Bologna og Oxford[3]). De Videnskaber, man fortrinsvis dyrkede, var ikke Naturvidenskaberne eller Historien; thi selv om der i Middelalderen fremkom mange historiske Værker, især Helgenlegender og Krøniker, savnede disse dog den kritiske Aand, der er ejendommelig for Historien som Videnskab. Tidens Interesse laa aldeles overvejende paa det teologisk-filosofiske Omraade, og det er denne middelalderlige Teologi og Filosofi, man plejer at betegne med Navnet **Skolastik** (egl. Skolevidenskab). I filosofisk Henseende var Skolastikerne afhængige af Aristoteles (og Platon), i teologisk Henseende af den kirkelige Tradition, især Augustinus og Gregor den Store. De søgte at forene Aristoteles' Verdensopfattelse med Kirkens Dogmer. De betragtede Filosofien som »Teologiens Terne« og satte sig den dobbelte Opgave: at sammenfatte de fra Fædrene overleverede Trossætninger til et System og at paavise deres Fornuftmæssighed. Det er altsaa den intellektuelle Interesse[4]), der ligger bagved Skolastikernes Arbejde;

[1]) De tre sproglige Fag kaldtes Trivium, fordi de var «en tredobbelt Vej» til Veltalenhed, de fire matematiske Quadrivium, fordi de var «en firdobbelt Vej» til Visdom. [2]) Ordet universitas (magistrorum et scholarium) betyder egl. (Magistrenes og Skolarernes) Fællesskab eller Lav. [3]) Først i Slutningen af Middelalderen blev der oprettet Universiteter i Norden: i Upsala 1477 og i København 1479. [4]) Naar man ofte har bebrejdet Middelalderen dens intellektuelle Sløvhed, er denne Anklage i ethvert Tilfælde ganske uberettiget overfor det 12te og 13de Aarhundrede, Skolastikkens Blomstringstid, som netop viser en brændende Higen efter større Kundskaber og en klarere Erkendelse.

men deres logiske Overvejelser er bundne af de kirkelige Læresætninger, hvis Autoritet paa Forhaand er anerkendt, saa at Opgaven kun bliver at forsvare dem overfor Modstandernes Indvendinger.

2. Anselm og Abélard. »Den første Skolastiker« var Italieneren **Anselm,** der døde som Ærkebiskop af Canterbury 1109. Han har udtalt Skolastikkens Program i Sætningen: »Jeg tror for at kunne naa til Erkendelse«[1]), o: Jeg antager lydigt Kirkens Lære for derefter at erkende og bevise dens Fornuftmæssighed. Ikke blot Guds Tilværelse, men ogsaa Treenigheden og Kristi Menneskevordelse mente han at kunne godtgøre alene ved Fornuftens Hjælp. For at besvare Spørgsmaalet: »Hvorfor er Gud blevet Menneske?«[2]) udvikler han den Teori, som man senere har kaldet den »objektive« Forsoningslære, fordi den gør Gud til Objekt for Kristi Gerning. Synden er en Krænkelse af Guds Ære, der kræver Fyldestgørelse (»Satisfaktion«). En saadan formaar Menneskene ikke at yde, kun Gud formaar det. Derfor maa Gud blive Menneske. Kun Gudmennesket kan yde Gud den fornødne Satisfaktion ved sin uskyldige Død. Derved erhverver han sig tillige en overskydende Fortjeneste, som Gud kan overføre paa Menneskene ved at tilgive deres Synd.)

Kort efter fremsatte **Abélard** († 1142) den saakaldte »subjektive« Forsoningslære, hvorefter Gud er Forsoningens Subjekt og Menneskene dens Objekt: det er Menneskenes Sind overfor Gud, der skal forandres ved Kristi Gerning. Gud sender sin Søn til Verden for at overbevise Menneskene om sin Kærlighed. Naar Menneskene ved Kristus er bragt til Omvendelse og Tro, kan Gud antage sig dem i Naade. Denne Opfattelse viser, hvilken Vægt Abélard lagde paa det etiske. I sin Etik fremhævede han Samvittigheden og lærte, at det er Hensigten, der gør en Handling god eller ond. Abélard satte Skriften højere end Kirkefædrene, men antog paa den anden Side, at der er Grader i Skriftens Inspiration, saa at ogsaa Profeter

---

[1]) Credo, ut intelligam — en Sætning, som allerede findes hos Augustin. [2]) Dette Spørgsmaal (Cur Deus homo?) er Titlen paa det berømte Skrift, hvori Anselm udvikler sin Lære om Kristi Fyldestgørelse. Med enkelte mindre Ændringer hævdes denne Opfattelse endnu i vore Dage som «ortodoks» Kirkelære baade hos Katolikker og Protestanter, hvorimod Abélards «subjektive» Forsoningslære har faaet mange Tilhængere indenfor den «moderne» Teologi.

og Apostle kunde fejle. Han ønskede en fri Drøftelse af de teologiske Problemer og hævdede, at en Overbevisning ikke bør paatvinges, men dannes i Frihed. Saaledes tænkte man ikke dengang. Den hellige Bernhard (S. 144) ansaa ham for en farlig Vranglærer, særlig med Hensyn til Treenighedslæren, og fik ham forkætret og dømt til Klosterfængsel. Ogsaa i sit Liv afveg Abélard fra det regelbundne. I Paris, hvor han var den studerende Ungdoms fejrede Lærer, indledede han et Kærlighedsforhold med den skønne og højt begavede Heloise. Efter at hun havde født ham en Søn, ægtede han hende hemmeligt; men senere gik de begge i Kloster. Heloise overlevede ham i 22 Aar, hvorefter deres Ben blev stedet til Hvile i den samme Kiste. Abélards Selvbiografi og Brevveksling med Heloise hører til Middelalderens mest interessante litterære Efterladenskaber, men viser, at den begavede Teolog vel var et stort Talent, men en svag Karakter.

3. Thomas fra Aquino. Skolastikkens Blomstringstid var det 13de Aarhundrede, da man gennem Araberne havde faaet et fyldigere Kendskab til Aristoteles' Filosofi. Højdepunktet naar Skolastikken med den italienske Dominikaner **Thomas fra Aquino** († 1274), hvis store Dogmatik (Summa theologiae) er et ikke mindre storslaaet Mindesmærke over Middelalderens Kultur end de store gotiske Domkirker. Han har især faaet Betydning for Læren om Sakramenterne og om Pavedømmet. I Tilslutning til ældre Skolastikere hævdede han, at der er 7 Sakramenter: Daaben, Konfirmationen, Nadveren, Boden, den sidste Olie, Ordinationen og Ægteskabet. Kun gennem disse Sakramenter meddeles Guds Naade. Endnu mere end tidligere bliver den katolske Kirke »Sakramentkirken«, og Præsten bliver ved Sakramentforvaltningen en Midler mellem Gud og Lægfolket. For Nadverens Vedkommende forsvarede Thomas Forvandlingslæren (S. 138) og Uddelingen under een Skikkelse. Det var nemlig dengang ved at blive almindeligt, at Altergæsterne kun modtog Brødet. Til Forsvar for denne Ændring af Kristi Indstiftelse paaberaabte Thomas sig en hellig Forsigtighed, der frygtede for at spilde »Kristi Blod«, og han lærte, at den hele Kristus var til Stede i hvert af Elementerne, saa at Altergæsterne, der kun nød Brødet, alligevel modtog den hele Kristus. Med Hensyn til Bodens Sakramente betonede han Nødvendigheden af at be-

kende sine Synder for Præsten, for at denne paa Guds Vegne kunde meddele Syndsforladelse, og han lærte, at Kirken besidder en Skat af Kristi og Helgenernes overskydende gode Gerninger, som gennem Aflad kan komme andre til gode (S. 167 f). Med stor Styrke fremhævede han, at Paven er Kristenhedens uindskrænkede Hersker og ufejlbare Lærer. Det er først Thomas, der har indført denne Lære om Pavens Ufejlbarhed i den kirkelige Dogmatik.

4. Duns Scotus og Skolastikkens Opløsning. I Modsætning til Anselm havde Thomas erkendt, at det ikke er alle kirkelige Læresætninger, hvis Nødvendighed kan godtgøres ved Hjælp af Fornuften, men at der er nogle (Treenigheden, Kristi Menneskevordelse, Sakramenterne og Læren om de sidste Ting), som ligger udenfor Fornuftens Omraade, og som Fornuften kun kan betragte som mulige, medens deres egentlige Begrundelse skyldes Aabenbaringen i Skriften og Kirken. Endnu skarpere skelnede Thomas' yngre samtidige, Franciskaneren **Duns Scotus** († 1308), mellem Tro og Viden, Teologi og Filosofi. Medens Thomas betragtede Erkendelsen som den højeste menneskelige Sjæleevne, og Erkendelsen af Gud som Religionens egentlige Væsen, fremhævede Duns Viljen som det afgørende baade i Guds og i Menneskets Væsen. Den religiøse Erkendelse bliver derved afhængig af Viljen; den hviler ikke paa Fornuftgrunde, men paa Kirkens Autoritet, som maa modtages i lydig Tro. Endnu videre gik Duns' Disciple[1]): Dogmet kan — fornuftmæssigt set — ikke blot være ubeviseligt, men absurd, og dog være sandt; thi det, der er sandt i Teologien, kan være falsk i Filosofien. Paa denne Maade kunde man forene en skarp teoretisk Kritik med en blind Lydighed overfor Kirkelæren. Denne Lære om to, hinanden modsatte, Sandheder, en teologisk og en filosofisk, var en Indrømmelse af, at Skolastikken ikke havde kunnet naa det Maal, den oprindelig havde sat sig. Ogsaa paa andre Punkter var der Uenighed mellem de to Retninger; saaledes havde »Thomisterne« en dybere Opfattelse af Synd og Naade, og de forkastede »Scotisternes« Lære om Marias ubesmittede Undfangelse (ɔ: at den hl. Jomfru er bleven undfanget uden Arvesynd), fordi den medførte, at hun ikke trængte til den Frelse, som Kristus er kommen for at bringe alle Mennesker.

Under disse indre Stridigheder gik Skolastikken sin Op-

[1]) Den mest bekendte er den skarpsindige Englænder Vilhelm fra Ockam († 1349), som fik mange Disciple i Slutningen af Middelalderen (den saakaldte »nominalistiske« eller »moderne« Retning), og hvis Teologi paa flere Punkter har faaet Betydning for Luther: Fornuftens Mangel paa Evne til at begrunde Kirkelæren: Guds ubetingede Vilje som den højeste Autoritet; Forudbestemmelseslæren; Bibelen som Guds ufejlbare Lov; Kristi legemlige Nærværelse i Brødet og Vinen.

løsning i Møde, og i det 14de og 15de Aarhundrede begyndte den at tabe sin Magt over Sindene. En Retning, som for ramme Alvor drøftede saadanne spidsfindige Spørgsmaal som, hvor Gud var før Skabelsen, i hvilken Alder Mennesket blev skabt, om Kristus kunde være fremtraadt i en Kvindes eller et Dyrs Skikkelse, om en Mus, der aad noget af en Hostie, nød Kristi Legeme — kunde ikke i Længden fastholde de religiøse Naturer; i Stedet derfor vendte de sig til Mystikken (§ 29). Andres Interesse fængsledes af Humanismen (§ 30) og dens Fordybelse i Oldtidens Kultur. Og den kraftige religiøse Bevægelse, som brød frem med Reformationen, førte Teologien tilbage til Bibelens og den kristelige Erfarings Kilder. Men Romerkirkens Tros- og Sædelære hviler endnu bestandig paa den middelalderlige Skolastik, og netop i vore Dage har Paverne højtideligt anbefalet Thomas' »gyldne Visdom« som Rettesnoren for katolsk Filosofi og Teologi[1]).

§ 24. Kirkelig Kunst og Gudstjeneste.

1. **Kirkebygningerne.** Ligesom Videnskaben blev ogsaa Kunsten baaret frem af Kirken og taget i dens Tjeneste. Først i Slutningen af Midelalderen fik den et mere verdsligt Præg (§ 30, 1). Sit Højdepunkt naaede den middelalderlige Kunst i de store Kirkebygninger. Den oldkirkelige Basilikastil (S. 81), der endnu træffes i Kirkerne i Ravenna fra Theodoriks Tid (S. 106), gaar efterhaanden over i **den romanske Stil**[2]). Koret maatte udvides for bedre at kunne give Plads til det voksende Antal Præster og Munke, og det hævedes op over Langhusets Gulv, saa at der under det kunde indrettes en Krypt til de Helgenlevninger, som enhver Kirke nu maatte eje. Svære murede Piller træder i Stedet for de slanke antikke Søjler, Tøndehvælvinger og Krydshvælvinger i Stedet for det flade Loft. Kirkerne fik Taarne, som ikke længere stod for sig selv, men sammenarbejdedes med selve Kirkebygningen. Den romanske Stil kaldes ogsaa Rundbuestil til Forskel fra **den gotiske** eller **Spidsbuestilen.** Anvendelsen af den spidse Bue i Stedet for den runde, ved Portalerne, ved

[1]) II S. 156. 162 Anm. [2]) Den fremkommer i Saksen i det 10de og 11te Aarhundrede. I denne Stil er f. Eks. Domkirkerne i Speier og Mainz.

Vinduerne og over Pillerne, giver disse Kirker en helt anden Karakter end de ældre. Medens den romanske Kirke har et tungt og alvorligt Præg og ligesom vil »drage Himlen ned paa Jorden«, er den gotiske Kirke »en stor Beholder for Lys og Luft«, hvor Øjet uvilkaarligt ledes opad.

Den gotiske Stil udvikles i Nordfrankrig i det 12te Aarhundrede. Den fremtræder f. Eks. i Domkirkerne i Paris (Notre Dame) og Reims, Westminster og Milano, Strassburg og Køln — den sidste, der er Middelalderens største Kirke, blev først fuldendt i det 19de Aarhundrede.

I Danmark træffer vi den romanske Stil i Domkirkerne i Lund, Ribe og Viborg, som opførtes i det 12te Aarhundrede. Fra Slutningen af dette Aarhundrede begyndte man at anvende brændte Mursten i Stedet for naturlige Sten, saaledes i Sorø Klosterkirke, som Absalon lod opføre, og Roskilde Domkirke, som blev paabegyndt af hans Efterfølger, Peder Sunesøn. Eksempler paa Murstensgotik har vi i St. Knuds Kirke i Odense og Domkirken i Aarhus, som er Danmarks største Kirke. Norges største Kirke, Domkirken i Trondhjem, er paabegyndt i romansk og fuldført i gotisk Stil. Upsala Domkirke er gotisk.

Baade gejstlige og Lægfolk var ivrige for Opførelsen af disse store Domkirker[1]). Fra gammel Tid af var en Fjerdedel af Kirkens Indtægter bestemt til at skulle anvendes til Kirkebygningerne; men desuden kom der mange Penge ind ved særlige Gaver og testamentariske Bestemmelser eller ved Salg af Aflad.

Skulpturen indgik en nøje Forbindelse med Arkitekturen, idet Domkirkerne udvendigt blev smykkede med Statuer og Relieffer[2]). Ogsaa Malerkunsten fandt en rig Anvendelse. I de romanske Kirker var der Vægmalerier i den stive byzantinske Stil; Freskobilleder kaldtes de, naar de var malede al fresco, paa den vaade Kalkpuds. I de gotiske Kirker med de store Vinduer var der ikke saa megen Plads til Vægmalerier, men derimod mere til Glasmalerier. Desuden anvendtes Miniaturmaleriet til Udsmykning af Evangeliehaandskrifter, Bønnebøger og Messebøger. Senere fremkom der Altertavler

[1]) For at give en Forestilling om Størrelsen kan det nævnes, at Notre Dame Kirken kan rumme 10,000 Mennesker, og at dens Opførelse har kostet 100 Millioner francs (efter Pengenes nuværende Værdi). [2]) Alene Domkirken i Reims havde ikke mindre end 2500 Statuer paa Udsiden.

med malede Billeder[1]). Billedkunsten var i høj Grad præget af den kirkelige Tradition; det er de samme Skikkelser og Symboler, der atter og atter gentages. Først efterhaanden viser der sig en mere selvstændig Gengivelse af Naturen.

Ogsaa paa mange andre Maader benyttes Kunsten ved Udsmykningen af Kirkens Indre, særlig Koret med Alterbordet og de hellige Kar (»Monstransen« eller Brødskaalen og Kalken), Krucifikset, Relikvieskrinet, Lysestagerne og Korstolene; men ogsaa Prædikestolen, Døbefonten, Broncedørene og Gravstenene blev kunstnerisk udførte.

2. Gudstjenesten. Disse prægtigt udsmykkede Kirker var som en stor og skøn Billedbog, der talte til de enfoldige Sjæle og satte deres Følelse og Fantasi i Bevægelse. Det samme tilstræbte den kirkelige Gudstjeneste. Ligesom det endnu er Tilfældet i Romerkirken, var Messen med »Forvandlingen« og »Ofret« den egentlige Gudstjeneste. Messen holdtes paa Latin og var derfor uforstaaelig for Menigmand, og maaske derfor saa meget mere ærefrygtindgydende. Messen omfatter baade Skriftstykker og Bønner; dens Højdepunkt er »Konsekrationen« (ɔ: Indvielsen), hvor Indstiftelsesordene udtales over Brødet og Vinen, som derved antages at forvandles til Kristi Legeme og Blod. Præsten opløfter »Hostien«, medens en lille Klokke giver Menigheden Tegn til at falde paa Knæ og tilbede Herrens Legeme. Der var ganske vist enkelte Teologer, der i Tilslutning til Augustin havde villet opfatte Indstiftelsesordene billedligt; men den folkelige Trang til haandgribelige Undere følte sig mere tiltalt af den bogstavelige Opfattelse, og 1215 blev Forvandlingslæren fastslaaet som et kirkeligt Dogme (S. 138). Samtidig med »Forvandlingen« skete »Ofret«, idet Kristi Offer paa Golgata gentoges til Bedste for levende og døde. Derfor holdtes der »Sjælemesser« paa Begravelsesdagen eller hvert Aar paa den afdødes Dødsdag — under Forudsætning af, at der blev ydet det fornødne Vederlag til Kirker og Klostre. Der blev ogsaa læst Messe ved sær-

[1]) I den senere Middelalder brugte man ofte Fløjaltere eller Alterskabe med malede eller udskaarne Figurer baade i selve Midtpartiet og paa Fløjdørene. Kun paa Festdagene blev Fløjdørene slaaet op; ellers var Alterskabet lukket. Særlig berømt i Kunstens Historie er det Fløjalter i Gent, der skyldes Brødrene van Eyck (o. 1430). Fra Renæssancetiden blev Alterskabene med deres Fløjdøre mere og mere fortrængt af Altertavler med malede Billeder.

lige Anledninger, »Votivmesser«, f. Eks. ved Ægteskabs Indgaaelse, Bispevielse, Kongekroning, eller i Tilfælde af Uaar og Pest. Jo flere Messer der skulde læses, desto flere Altere og Præster fik Kirkerne Brug for, da der ikke maatte læses mere end een Messe om Dagen ved det samme Alter eller af den samme Præst.

Til Forskel fra Messen var Prædikenen ikke et nødvendigt Led af Gudstjenesten. Særlig Betydning havde den ude paa Missionsmarken, hvor den naturligvis lød paa vedkommende Folks Modersmaal. Ogsaa for Korstogsbevægelsen havde Prædikenen stor Betydning (S. 140). Langt mere end af Sognepræsterne blev der prædiket af Munkene; især var Tiggermunkene ivrige Vækkelsesprædikanter. I den ældre Middelalder var det meget almindeligt, at man næsten ordret gengav en Prædiken af en af de beundrede Mestre, f. Eks. Gregor den Store; det hænger sammen med Præsternes mangelfulde Uddannelse og med den Betydning, som den kirkelige Tradition overhovedet havde. En stor Plads i Prædikenerne indtog Legenderne med deres Beretninger om de mest utrolige Undere.

Til Prædikenen knyttede sig Sang og Bøn, ofte Trosbekendelsen og Fadervor. Den latinske Korsang bidrog meget til at give Gudstjenesten et festligt Præg. Flere af vore Salmer er Bearbejdelser af middelalderlige, f. Eks. »Et Barn er født i Betlehem«, »Hil dig, Frelser og Forsoner«, »Vor Herres Jesu Mindefest«. I de større Kirker havde man Orgler, som efterhaanden blev bedre og bedre indrettede. Bønnen rettedes ikke blot til Gud og Kristus, men ogsaa til Jomfru Maria og Helgenerne. Man begyndte at hilse Maria med Ordene: »Hil dig, Maria (Ave Maria), fuld af Naade, Herren er med dig. Velsignet er du iblandt Kvinder, og velsignet dit Livs Frugt«[1]). Senere blev denne Hilsen til en Bøn, idet man tilføjede: »Hellige Maria, Guds Moder, bed for os Syndere nu og i vor Døds Time!«

3. Fester og Festspil. Den stadig voksende Ærefrygt for den hellige Jomfru bevirkede, at der efterhaanden blev indført flere Mariafester[2]). Endvidere begyndte man at fejre

[1]) jfr. Lk. 1, 28. 42. [2]) I Slutningen af Oldtiden fejrede man 2. Februar som Marias Renselsesfest (Lk. 2, 22 f); hertil kom i Middelalderen Fester for Marias Bebudelse (25. Marts), Himmelfart (15. August), Fødsel (8. September) og ubesmittede Undfangelse (8. December).

1. November som Alle-Helgens Dag og 2. November som Alle-Sjæles Dag, hvor man mindedes de troende afdøde med Almisser, Bønner og Messeoffer for derved at forkorte deres Pine i Skærsilden. Søndag efter Pinse holdt man Trinitatis Søndag til Ære for den hellige Treenighed. Den følgende Torsdag fejredes »Kristi Legemsfest« til Ære for Nadverforvandlingen, hvorfor Hostien blev baaret rundt i Procession med stor Højtidelighed. Allerede i den ældre Middelalder blev det almindeligt at overføre det jødiske Sabbatsbud paa Søndagen og kræve, at man paa den Dag — og de øvrige kirkelige Festdage — skulde afholde sig fra ethvert Arbejde.

Af den kirkelige Gudstjeneste paa Festdagene voksede den dramatiske Kunst frem. Især i Frankrig opførte man ved Julen eller Paasken Festspil, som var en Dramatisering af Festdagens Tekst. I Begyndelsen holdt man sig temmelig nøje til Vulgatas latinske Tekst, og Festspillet opførtes i Kirken ved Præster og Skolarer. Efterhaanden blev Teksten udvidet med legendeagtige Tildigtninger og drøje Skæmtescener[1]), Folkesproget traadte i Stedet for Latinen, og Festspillet blev ikke længere opført i Kirken, men under aaben Himmel, f. Eks. paa Byens Torv. Men det betragtedes stadig som en Gudstjeneste og blev derfor indledet og afsluttet med Bøn. Foruden Mysterier, som hentede deres Emner fra Skriften eller Legenden, var der ogsaa Moraliteter, som indførte Personifikationer af Dyder og Laster. En senere, mindre naiv, Tid forargedes over, at man indførte Gud Fader og Kristus, Engle og Djævle paa Scenen; men i de Passionsskuespil, som hvert 10de Aar afholdes i Oberammergau i Baiern, har de middelalderlige Mysterier holdt sig lige til vore Dage.

[1]) I et Paaskespil trækker Malkus under Forhøret hos Ypperstepræsten Stolen fra Kristus, saa han falder paa Gulvet. I et andet faar Vandringen til Emmaus det Efterspil, at Disciplene kommer i Slagsmaal med Værten og giver ham Prygl i Stedet for Penge. De Djævle, der optræder i Mysterierne, er ofte rene Narreroller. — Ogsaa paa andre Maader viste den middelalderlige Raahed sig midt i de kirkelige Omgivelser. Nytaarsdag fejredes mange Steder den saakaldte Narrefest, hvor en Narrebiskop i et maskeret Optog drog til Kirken og efterlignede Messen eller holdt en Prædiken, som kunde være ligefrem blasfemisk, f. Eks. over Jesu Ord: Jeg tørster! En lignende Fest holdt man i Frankrig 13. Januar til Minde om Flugten til Ægypten (Æselsfesten). En Kvinde med et Barn paa Armen red paa et Æsel ind i Kirken, og naar Æslet dér gav sig til at skryde, vakte det umaadelig Jubel. Efter den lange Faste søgte Prædikanterne ofte at opmuntre Tilhørerne ved at fortælle kaade Eventyr, saa at Kirken genlød af en rungende »Paaskelatter«.

§ 25. Kirken og Samfundslivet.

Ingen Sinde har Kirken[1]) øvet en saa betydelig Indflydelse paa alle Omraader af Samfundslivet som i Middelalderen, særlig i dens klassiske Tid fra Midten af 11te til Slutningen af 13de Aarhundrede.

1. Kirken og de forskellige Samfundsklasser. I den ældre Middelalder var Kirken bleven hjulpet frem og understøttet af Fyrsterne og havde til Gengæld ofte støttet dem mod de verdslige Stormænd; men da den var bleven tilstrækkelig mægtig, søgte den at virkeliggøre Augustins Skildring af »Guds Stat«. Kirken skulde overstraale Staten som Solen Maanen, og herske over den som Sjælen over Legemet. Ved at paalægge Band og Interdikt, ved at ophidse Undersaatterne imod deres Hersker eller ved at rejse den ene Fyrste mod den anden, var det til Tider lykkedes at faa Fyrsterne til at bøje sig for Kirkens Krav paa Overherredømmet; saaledes maatte Henrik IV ydmyge sig i Canossa, Henrik II ved Thomas Beckets Grav, og Johan uden Land overfor Innocentius III (§ 20). Men i Længden kunde disse overspændte Krav umuligt sættes igennem, og Pavedømmets Nederlag var uundgaaeligt, naar Fyrsten og Folket stod sammen, saaledes som overfor Bonifatius VIII (§ 27).

Paa mange Maader greb Kirken ind i de forskellige Samfundsklassers Liv. Den søgte at lægge en Dæmper paa Stormændenes evindelige Fejder ved at paabyde den saakaldte Gudsfred. Oprindelig var det Tanken, at den skulde herske alle Ugens Dage; men det blev snart nødvendigt at begrænse den til Tiden fra Onsdag Aften til Mandag Morgen. Saa længe skulde alle Vaaben hvile, og den, der brød Gudsfreden, skulde hjemfalde til Kirkens Band. Dette er en af de mest tiltalende Sider af Kirkens Virksomhed i Tider, hvor Kongemagten endnu ikke var stærk nok til at sikre Landefreden. Paa den anden Side blev Riddernes Kamplyst taget i Kirkens Tjeneste

[1]) Det maa udtrykkelig betones, at det er Kirkens Indflydelse, der her tales om, ikke Kristendommens (ɔ: Jesu Evangeliums); thi ganske vist var det ofte Kristendommens Ideer, Kirken fremmede ved sin mægtige Indflydelse; men det var ingenlunde altid Tilfældet; man tænke f. Eks. paa Bestræbelserne for at skaffe Kirken den højeste politiske Magt, eller paa Inkvisitionen.

ved Korstogene; særlig tydeligt træder Forbindelsen mellem Kirken og Ridderlivet frem i de gejstlige Ridderordener (S. 142). I øvrigt har man ofte gjort sig ganske urigtige Forestillinger om Riddervæsenets kristelige Karakter. Riddernes Høviskhed og Galanteri kunde næppe skjule deres brutale Kamplyst og utæmmede Sanselighed. Ridderdigtningen havde ogsaa en ganske overvejende verdslig Karakter, f. Eks. forherliges Ægteskabsbrudet atter og atter.

Stor Betydning fik Kirken for Byernes Fremkomst, idet der ofte voksede Byer frem omkring et Kloster eller en Kirke. Fra det 12te Aarhundrede begyndte Byerne at ville frigøre sig fra Biskoppernes Overhøjhed.

Købmændenes Gilder og Haandværkernes Lav var ikke blot Fagforeninger, der vilde fremme Standens økonomiske Interesser, ikke blot selskabelige Foreninger med regelmæssige Sammenkomster, heller ikke blot Understøttelses- og Begravelsesforeninger, der sikrede Hjælp i Nøden og en standsmæssig Begravelse, men tillige religiøse Broderskaber med særlige Værnehelgener[1]), der holdt fælles Gudstjeneste og lod afholde Sjælemesser for afdøde Brødre.

Jordbrugerne skulde svare Kirken Tiende af deres Afgrøde, og Kirken ejede selv store Jordegodser, som bestandig voksede. I de urolige Tider var der mange smaa Grundejere, som gav sig selv og deres Jord ind under Kirken for under dens Formynderskab at opnaa et sikkert Værn og økonomisk Tryghed. Gennem Munkenes flittige Arbejde har Klostrene faaet stor Betydning for den fremadskridende Opdyrkning af Jorden. Baade Kirker og Klostre ejede Slaver, og de store Skolastikere forsvarede ligesom Aristoteles Slaveriet som overensstemmende med Naturen. Paa den anden Side er der mange Eksempler paa, at Biskopper og Missionærer (som f. Eks. Ansgar og Rimbert) har frikøbt Slaver. I Testamenter gives der ogsaa ofte Slaver fri »for min Sjæls Frelse«, eller »for at lette mine Synders Byrde«. Endvidere hævdede Kirken, at Trællenes Ægteskab var ukrænkeligt, og at de ikke maatte sælges til Jøder og Hedninger. I det 12te og 13de Aarhun-

[1]) I Danmark var mange Gilder indviede til St. Knud (Knud den Hellige eller Knud Lavard) eller St. Erik (Erik Plovpenning, der paa Grund af sin ulykkelige Død blev æret af Folket som Helgen, selv om han aldrig er bleven kanoniseret af Paven).

drede forsvandt Slaveriet i det nordvestlige Europa; men i de sydeuropæiske Lande, især Spanien, holdt det sig hele Middelalderen igennem, navnlig som en Følge af Kampene med Islam, idet man paa begge Sider gjorde Krigsfanger til Slaver. Der stiftedes ogsaa særlige Ordener med det Maal for Øje at løskøbe kristne Fanger af Muhammedanernes Hænder. Medlemmerne af disse Ordener har skaffet Tusinder af kristne Fanger Friheden, undertiden ved selv at gaa i Fangenskab i andres Sted.

De store Rigdomme, der samledes i Kirker og Klostre, blev ofte misbrugte af verdslige og ødsle Biskopper og Abbeder; men de var paa den anden Side en nødvendig Forudsætning baade for den store Pragtudfoldelse ved Kirkens Gudstjenester og for den kirkelige Fattigpleje. Navnlig var Klostrene Tilflugtssteder for alle nødlidende; ikke blot uddeltes der Almisser i stor Stil, men der var ogsaa ved Klostrene Herberger for vejfarende og Sygehuse med lægekyndige Brødre[1]).

I meget stort Omfang blev der i Middelalderen øvet Kærlighedsgerninger; men alt for ofte nøjedes man med at understøtte den fattige med en Almisse, fremfor at søge at redde

[1]) Paa Hospitalsvæsenets Omraade gør Lægmandselementet sig efterhaanden stærkere gældende. Efter de af Klostrene, Biskopperne og Domkapitlerne oprettede Hospitaler følger Ordenshospitalet, der ledes af Lægbrødre og -søstre, og af dette fremgaar Byhospitalet, der stiftes af Borgerskabet og bestyres af Byraadet. I Slutningen af Middelalderen søgte Byraadene ogsaa at bringe de tidligere Stifts- og Klosterhospitaler ind under deres Ledelse. — Særlig Fortjeneste af Sygeplejen har Johanniterne (S. 142). Deres Hospital i Jerusalem skal o. 1160 have haft over 2000 syge i Pleje, og de fik en saa kyndig og kærlig Behandling, som det overhovedet var muligt. Senere traadte Sygeplejen hos Johanniterne tilbage for Kampen mod de vantro; men deres Eksempel fik stor Betydning baade for de tyske Riddere og for de borgerlige Hospitalsordener. Den vigtigste af disse var Helligaands-Ordenen, der ogsaa fik Klostre her i Landet. Derimod synes de saakaldte Helligaandshuse, der ogsaa fandtes rundt om i de danske Købstæder, ikke at have haft nogen Forbindelse med denne Orden. Det var Hospitaler, der stod under Biskoppens eller Borgernes Tilsyn, og som ikke blot optog syge, men ogsaa gamle og svagelige Mennesker. Særlige Huse indrettedes for de spedalske; St. Jørgens Huse kaldtes de i Norden. Her kunde disse ulykkelige, der ellers var udstødte af det menneskelige Samfund, føre et Samliv med Lidelsesfæller, i klosterlig Stilhed, forsørgede af den kristne Kærlighed og tjenende Kristenheden med deres Bønner. Hittebørn blev optagne i Hospitalerne eller i særlige Anstalter. Ogsaa for de sindssyge, som man tidligere ofte havde udjaget af Byerne med Pisk og Slag, blev der i Slutningen af Middelalderen indrettet særlige Huse («Daarekister»). Bodfærdige faldne Kvinder kunde finde Optagelse i en Magdalene-Orden, hvis Medlemmer levede et afsondret, strengt arbejdsomt Liv. Det betragtedes ogsaa som en fortjenstfuld Gerning at ægte en falden Kvinde for gennem Ægteskabet at føre hende tilbage til et sædeligt Liv.

ham ud af Fattigdommen og gøre ham til et arbejdende Medlem af Samfundet. Ved atter og atter at indskærpe det fortjenstfulde ved at give Almisse (S. 79 f.) har Kirken mere fremmet Tiggeriet end modarbejdet det. Tiggeriet betragtedes ikke som en Skam, men som et berettiget Kald, idet Tiggerne muliggjorde, at man kunde fortjene Himlen ved sine Almisser. Tiggerne dannede Gilder og Broderskaber og betalte Skat af deres Indtægter ligesom andre Borgere. Først henimod Slutningen af Middelalderen søgte man at skride ind mod den Landeplage, som Tiggeriet efterhaanden var blevet.

2. Kirken og Retsvæsenet. Ogsaa paa Retsvæsenets Omraade mærkedes Kirkens Indflydelse. Asylretten sikrede den, der havde søgt Tilflugt i en Kirke, mod Vold, idet han først skulde udleveres, naar Modstanderen havde svoret at ville nøjes med en Bøde. Fra Hedenskabet overtog Kirken de saakaldte Gudsdomme, hvorved man antog, at Guddommen umiddelbart gav sin Vilje til Kende ved at hjælpe den uskyldige Part. Saadanne Gudsdomme var Tvekamp, Jærnbyrd (S. 127), Kedelfang, hvor den anklagede skulde tage en Genstand op af en Kedel med kogende Vand, og Koldtvandsprøven, hvor han med et Reb om Livet blev kastet ud i Vandet; svømmede han ovenpaa, skyldtes det Trolddomskunster; hvis han derimod sank, var han uskyldig. Ved Baareprøven skulde den, der var anklaget for Mord, røre ved den myrdedes Lig; hvis det saa begyndte at bløde, var det Tegn paa, at han var skyldig. Først i det 13de Aarhundrede forbød Paverne disse Gudsdomme.

Særlige kirkelige Straffe var Band og Interdikt. Den, der var lyst i Band, var dermed udstødt af Kirken og udelukket fra alle dens Naadesskatte; han maatte ikke overvære nogen Messe og kunde ikke blive begravet i indviet Jord. Hvis han ikke sørgede for at blive løst fra Bandet, skulde han hjemfalde til borgerlige Straffe. Naar en Konge blev sat i Band, blev Undersaatterne løste fra deres Troskabsed (S. 135). Bandsættelsen har mange Gange formaaet at tøjle vilde Lidenskaber, men har ogsaa ofte været et Middel for Kirkens Magtbegær. Medens Bandet kun gjaldt en enkelt, ramte Interdiktet en Egn eller et helt Land (S. 138. 171 f.). Alle Kirker blev lukkede; kun dødssyge maatte faa Bodens og Alterets Sakramente, og alle døde blev begravede i uindviet Jord.

Interdiktet fremkom oprindelig som det yderste Middel til at fremtvinge Gudsfreden. Det var et farligt Vaaben, fordi Befolkningen under Interdiktet let kunde blive vænnet af med at have noget at gøre med Kirken.

Ligesom de verdslige Godsejere havde Kirken efterhaanden faaet Domsret paa sine Godser; og den arbejdede ihærdigt paa at udvide sin Domsret, dels ved at kræve, at gejstlige kun maatte dømmes af kirkelige Domstole, dels ved at bringe flere og flere Sager, navnlig alle Ægteskabssager, ind under Kirkens Dom.

Den Troens Enhed, der herskede i Middelalderen, var ikke saa ubetinget, som man ofte har antaget. Ikke blot blev der spottet over de dumme Munke og de velnærede Abbeder, de uvidende Præster og de pengebegærlige Biskopper, men der fandtes ogsaa dengang religiøs Ligegyldighed og bevidst Vantro (S. 143). Mange forskellige Former for Kætteri vandt Tilhængere, snart hemmeligt, snart aabenlyst. Fra Slutningen af det 12te Aarhundrede blev der — med Albigenserne og Valdesierne for Øje (S. 138. 145) — oprettet særlige Kætterdomstole, der skulde opspore, forhøre og dømme Kætterne. I Begyndelsen var dette Hverv overdraget til Biskopperne; men senere blev det fortrinsvis Dominikanerne, hvem Paverne betroede Ledelsen af Inkvisitionen. De anklagede, der — eventuelt efter Anvendelsen af Tortur — havde vedgaaet deres Kætteri, blev overgivet til den verdslige Øvrigheds Straf[1]). Særlig i Spanien brændte man Kættere i Tusindvis[2]), navnlig døbte Jøder, der mistænktes for hemmeligt at holde fast ved deres gamle Tro. Inkvisitionen er »den mest afskyelige Skamplet i Kristenhedens hele Historie«, og det er navnlig den, der har præget Forestillingen om »den mørke Middelalder«.

[1]) Dette skete under Anvendelse af den hykleriske Formel, at «Kirken tørster ikke efter Blod». Dette betød nemlig ingenlunde, at Kirken ønskede en mild Dom, men kun at den i Stedet for selv at udføre Dødsdommen foretrak at lade den verdslige Øvrighed virke som Bøddel. Allerede Augustinus havde jo hævdet det berettigede i at straffe Kættere (S. 87), og Thomas fra Aqvino udtaler, at Kætteri er en meget større Forbrydelse end Falskmøntneri; da nu Falskmøntnere med Rette lider Døden, maa dette meget mere gælde Kættere. Lateranmødet 1215 gjorde det til en Pligt for den verdslige Øvrighed at udrydde Kætterne; i modsat Tilfælde skulde der foretages Korstog mod vedkommende Fyrste. [2]) I Sevilla blev der fra 1480—1520 brændt 4,000 Kættere, og over 30,000 «bodfærdige» blev dømte til Fængsel, Galejerne eller andre Straffe. De, der flygtede bort, domtes som «haardnakkede», og deres Ejendom tilfaldt den kongelige Kasse, hvorved Antallet af Domfældelser steg til 100,000.

3. Undervisning, Videnskab og Kunst (se § 23—24). Hvorledes Kirken paa den anden Side søgte at løse virkelige Kulturopgaver som Undervisningen, Videnskaben og Kunsten, er tidligere omtalt. I Slutningen af Middelalderen mærkes paa disse Omraader en Trang til at frigøre sig fra Kirkens Formynderskab (§ 30, 1). Ved Siden af Kloster- og Domskolerne oprettedes der saaledes Byskoler, hvis Lærere blev ansatte og lønnede af Raadet.

4. De 7 Sakramenter og Samfundslivet. Ved sine 7 Sakramenter (S. 154) omspændte Kirken hele Menneskelivet fra Fødselen til Døden og gjorde sin Mellemkomst gældende ved alle vigtige Lejligheder. Den nyfødte blev ved Daaben optaget i Kirken, og da Daaben var Betingelsen for den evige Salighed, var der Straf for ikke at lade sine Børn døbe. Under sin Opvækst modtog Barnet Konfirmationen af Biskoppens Haand, der salvede det med hellig Olie og meddelte det Guds Aand. I Syvaarsalderen plejede man at møde frem til det første Skriftemaal og den første Altergang, og disse hellige Handlinger skulde senere gentages mindst een Gang om Aaret. Desuden skulde man flittigt besøge Kirken, faste paa de foreskrevne Tider og give Kirken rigelige Gaver. Kirkens mange Fester kastede Glans over Hverdagslivets Ensformighed. Naar man giftede sig, blev Ægteskabet velsignet af Præsten[1]). Ganske vist var selve Ægteskabets Stiftelse (Trolovelsen) endnu en rent verdslig Handling (jfr. S. 71); men det hørte med til »kristen Sæd«, at de nygifte mødte i Kirken for at faa deres Ægteskab indviet ved Kirkens Velsignelse og Nydelse af Nadveren. I Slutningen af Middelalderen medvirkede Præsten ofte ved Trolovelsen, der saa blev udført ved Kirkedøren, hvorefter Vielsen fandt Sted ved Alteret.

---

[1]) Den Opfattelse, at Ægteskabet var et Sakramente, begrundede Kravet om, at alle Ægteskabssager skulde høre ind under Kirkens Dom; men den medførte ingen høj Vurdering af Ægteskabets Væsen i og for sig. Dette fremgaar bl. a. af Forbudet mod Præsternes Ægteskab (S. 131) og af Legendernes idelige Forherligelse af den ugifte Stand. En af de mest yndede Legender skildrer, hvorledes den hellige Alexius i Bryllupsnatten flygter bort fra sin skønne Brud. Som en ussel Tigger vender han senere ukendt tilbage og faar Lov til at bo under en af Trapperne i sit rige Fædrehjem. I samfulde 17 Aar ser han hver Dag sine Forældre og sin Brud og mærker deres Sorg uden dog at give sig til Kende for dem. Dette «mere umenneskelige end overmenneskelige Ideal» vakte Middelalderens højeste Beundring.

Naar Døden nærmede sig, hentede man Præsten for at skrifte for ham og derefter modtage den hellige Nadver og Salvelsen med den sidste Olie, hvorefter man med en god Samvittighed kunde forlade Livet. Efter Døden medvirkede Kirken ved Begravelsen. Det gjaldt om at blive begravet i indviet Jord og at faa læst Sjælemesser over sig. Tanken om det hinsidige og Frygten for Helvedes og Skærsildens Pine spillede en stor Rolle for den middelalderlige Fromhed, og man søgte derfor ved store Gaver til Kirker og Klostre, eller ved at slutte sig til et eller andet Broderskab (S. 162), at sikre sig, at der blev læst Sjælemesser efter ens Død.

Mere end noget andet Sted gjorde Kirken sin Indflydelse gældende ved Bodens Sakramente, hvor Synderen tyede til Kirkens Nøglemagt for at faa Syndsforladelse hos Gud. Oldtidens offentlige Kirkebod blev mere og mere afløst af en privat Bod (S. 81). Den fremkom først i Klostrene som en frivillig Syndsbekendelse, der ogsaa omfattede de syndige Tanker. Ved Gregor den Stores Bestræbelser og ved de keltiske og angelsaksiske Missionærers Virksomhed fik den større og større Udbredelse, ogsaa blandt Lægfolk. Navnlig blev det almindeligt, at man før Nadveren skriftede sine Synder for Præsten, og 1215 blev det paabudt som en kirkelig Pligt, der skulde opfyldes mindst een Gang om Aaret (S. 138). Ved denne Skriftemaalsbod krævedes Hjertets Anger, Mundens Bekendelse og Gerningernes Fyldestgørelse. Naar Mennesket angrede sine Synder og bekendte dem for Præsten, meddelte denne paa Guds Vegne Tilgivelse for Skylden og de evige Straffe, saa at man ved denne præstelige »Absolution« blev sikret mod at komme i Helvede. De timelige Straffe (ɔ: de kirkelige Straffe her paa Jorden og Straffene i Skærsilden) maatte Synderen derimod selv afbøde ved fyldestgørende Gerninger. I den ældre Middelalder var Faste den almindelige Bodsstraf; men den kunde ombyttes med lettere Bodsøvelser som Bøn og Salmesang, Messer og Almisser[1]). Senere blev Aflad det tekniske Udtryk for en saadan Lettelse med Hensyn til de timelige Straffe. Urban II gav Korsfarerne »fuldkommen Af-

[1]) F. Eks. kunde man i Stedet for 1 Dags Faste knælende synge 50 af Davids Salmer, i Stedet for 1 Uge 300, for 1 Maaned 1200. 1 Messe gjaldt for 12 Dages Faste, 30 Messer for et helt Aars Faste. En Bodstid paa 100 Aar kunde ombyttes med 6 Dages Selvpiskning, o. s. v.

lad«, o: Eftergivelse af alle Bodsstraffe, og senere blev det udvidet til dem, der gav Penge til Korstogene. Fra at være Lettelse for de kirkelige Straffe kom Afladen til ogsaa at indeholde Eftergivelse af Skærsildsstraffene, hvorfor det i Slutningen af Middelalderen blev almindeligt at købe Aflad til Bedste for de afdøde. Medens Anger og Skriftemaal ellers var Betingelsen, krævedes der ved Afladen for de døde ikke andet, end at man skulde betale den foreskrevne Takst[1]). Flere og flere Afladsbreve udstedtes der henimod Middelalderens Slutning, til Fordel for Kirker og Klostre, Ordener og Broderskaber, bestemte Fester og Bønner[2]) — og til ikke mindre Fordel for det altid tomme pavelige Skatkammer. Det blev derfor navnlig mod Afladen, at den vaagnende religiøse Kritik vendte sig med bestandig større Styrke: Valdesierne, Wyclif, Hus og Luther.

Foruden de egentlige Sakramenter havde Kirken de saakaldte »Sakramentalier«, o: Indvielseshandlinger, der skulde fordrive de Dæmoner, som overalt lurede paa Menneskene, og fremme de troendes timelige og evige Vel. Saadanne kirkelige Indvielser omgav hele Livet. Konger og Kejsere blev salvede af Kirkens Mænd. Ridderens Sværd og Lanse, Pilegrimmens Stav og Taske blev indviet af Præsten, der ogsaa velsignede Huse og Brønde, Marker og Haver, Korn og Kvæg. Indviet Brød og Vand, Salt og Olie anvendtes som Lægemiddel; Besværgelsesformularer og Amuletter forjog Dæmonerne. Der var ikke det Tilfælde, hvor Kirken ikke formaaede at hjælpe med de overnaturlige Kræfter, der altid stod til dens Raadighed.

---

[1]) Ved særlige Lejligheder (første Gang ved Jubelaaret 1300. S. 174) meddelte Paverne «Jubilæumsaflad», der medførte «Eftergivelse af Straf og Skyld.» I og for sig er denne Formel kun et kort sammenfattende Udtryk for alle de Velsignelser, som den pavelige «Jubilæumsaflad» medførte, deriblandt Retten til at vælge en Skriftefader (f. Eks. Afladsprædikanten), der kunde meddele fuld Absolution for alle Synder; men Udtrykket var i høj Grad misforstaaeligt og maatte lægge den Opfattelse nær, at der her tilbødes Syndsforladelse for Penge, idet Eftergivelsen af Skylden syntes at være knyttet til selve Afladen, og ikke som ellers til Bodssakramentet. [2]) «I Roskilde Graabrødrekloster f. Eks. lønnedes et fromt Besøg af Klosterkirken med Aflad for 440 Dage; men den, der ofrede paa et eller andet af Kirkens Altre, fik dertil endnu 960 Dage; den, der hørte Messen for den hellige Jomfru, erhvervede Aflad for 7 Aar og 200 Dage, og blot det at føje Kristi Navn til et Ave Maria skaffede 60 Dages Aflad.» I Kristiern Pedersens Bog om Messen (fra 1514) hedder det: «Hvo, som gudeligt vil høre Messe og læse disse efterskrevne Bønner . . . han fortjener 137,000 Aars Aflad, hvilket er stadfæstet af mange hellige Paver».

§ 26. Kirken og Kongemagten i Norden.

1. Den danske Kirke fra Ærkesædets Oprettelse (1104) til Valdemar Sejrs Død (1241). Kirken i Norden var fra Begyndelsen ganske afhængig af Kongemagten, der havde været den saa kraftig en Støtte (§ 19); men ligesom i andre Lande (§ 20) gjorde der sig ogsaa her hjemme Bestræbelser gældende for at sikre Kirkens Magt og Uafhængighed. Den naturlige Fører for denne Bevægelse blev Ærkebiskoppen i Lund.

Den første Ærkebiskop, Asser, begyndte Opførelsen af Domkirken i Lund. Hans Eftermand blev hans Brodersøn **Eskil.** Han var en fortrolig Ven af den hellige Bernhard (S. 144) og meget ivrig for at fremme Munkelivet i Danmark, bl. a. anlagde han Klosteret i Esrom for Cisterciensere fra Clairvaux. Eskil var en begejstret Forkæmper for Kirkens Magt. Han kom i Strid med Valdemar I i Anledning af, at Kongen anerkendte den af Frederik Barbarossa støttede Modpave. Eskil maatte forlade Landet; han foretog en Pilegrimsrejse til Jerusalem og opholdt sig i hele 7 Aar i Frankrig. Først da Kongen havde fjernet sig fra det kejserlige Parti og godkendt det hierarkiske Partis Pave, vendte Eskil hjem. 1169 deltog han i det store Erobringstog til Rygen (S. 132), og Aaret efter kronede han i Ringsted Valdemar I's Søn Knud til Konge og skrinlagde hans Fader Knud Lavard som Helgen. Paa sin Side havde Kongen vist Kirken sin Velvilje ved at anlægge forskellige Klostre, deriblandt det store Johanniterkloster i Antvorskov. Kirken opnaaede ogsaa at faa den sjællandske og den skaanske Kirkelov vedtaget, hvorefter Biskoppen skulde have en Tredjedel af Tienden, medens de to andre Tredjedele gik til Præsterne og Kirkebygningerne. Eskil ønskede at tilbringe sine sidste Aar i klosterlig Stilhed, og da han tilmed havde den Sorg, at hans Dattersønner var med i en Sammensværgelse mod Kongens Liv, nedlagde han sit Embede 1177 og trak sig tilbage til Clairvaux, hvor han døde faa Aar efter.

Med Pavens Tilladelse havde Eskil valgt Biskop **Absalon** i Roskilde til sin Efterfølger. Han vilde imidlertid nødig forlade Roskilde og nægtede derfor at modtage Valget; men Paven paabød det og tillod ham foreløbig at vedblive med

at styre sit gamle Stift. Absalon er ubetinget den danske Kirkes betydeligste Mand i dette Tidsrum. Han var udgaaet fra en anset sjællandsk Stormandsæt. Hans Fader, Asser Rig, havde anlagt Sorø Kloster for Benediktinermunke. Absalon var den første Dansker, der studerede i Paris. Ligesom Eskil var han en Ven af Klosterlivet; bl. a. bragte han Cistercienser-munke fra Esrom til sin Faders Kloster i Sorø. Han var en ualmindelig alsidig og harmonisk anlagt Natur, stor baade som Kirkestyrer, Statsmand og Hærfører, en trofast Støtte for Valdemar I og Knud VI. Det var væsentlig hans Fortjeneste, at det omsider lykkedes at undertvinge Venderne. Efter hans Opfordring og paa Grundlag af hans Meddelelser skrev hans Klerk Saxo sin berømte Danmarkshistorie, der udmærker sig ved sin mandige Aand[1]), sin glødende Fædrelandskærlighed og sin klassiske Veltalenhed, der har skaffet ham Tilnavnet Grammaticus (o: Sprogmester).

Efter Absalons Død 1201 blev hans Slægtning, **Anders Sunesøn** Ærkebiskop. Ogsaa han havde studeret i Paris, og han var en lærd Skolastiker, der har skrevet et udførligt dogmatisk Læredigt, Hexaemeron (o: de 6 Dage). Det omhandler ikke blot Skabelsen, som Titelen hentyder til, men ogsaa Dogmatikkens andre Hovedpunkter, der udvikles i nøje Overensstemmelse med Tidens mest benyttede skolastiske Haandbøger. Som Knud VI's Kansler havde Anders Sunesøn været i Rom for at tale den ulykkelige Dronning Ingeborgs Sag for Paven (S. 137). Som Ærkebiskop salvede og kronede han Valdemar II og deltog i det berømte Korstog til Estland 1219 (S. 132). Ligesom Absalon arbejdede han paa at faa Bispe-

[1]) Betegnende baade for Biskoppen og for hans Klerk er Saxos Ord om Absalon, at han «optraadte straks som Sokriger ikke mindre end som Biskop; thi han holdt for, at det kun havde lidet at sige, at han vogtede over Religionen indenlands, naar den stadig truedes af Fare udefra; det hører nemlig ikke mindre ind under det hellige Embede at bekæmpe Troens Fjender end at tage Vare paa Kirketjenesten.» Et Modstykke hertil er hans strenge Dom over Harald Hén: «han betænkte ikke, at Gud finder mere Behag i, at en Konge forvalter sit Rige rettelig end giver sig tom Overtro i Vold, at han strengt vaager over Retfærdigheden end søger at tækkes ham ved Overflod af Bønner, ja, at Gud Herren lettere forsones ved, at man fremmer Ret og Retfærdighed, end ved at man ofrer ham Rygelse, at han synes bedre om, at man slaar Synden ned, end at man slaar sig for Brystet, at han hellere ser en Konge tvinge Lasterne i Knæ end ham selv knæle, og at Haandhævelsen af Fattigmands Ret er ham kærere end noget som helst Offer. Thi skønt en Konge rettelig bør lægge Vind paa Religionen, sømmer det sig stundom bedre for ham at sidde i Dommersædet end at knæle for Alteret.»

tienden og Præsternes Cølibat gennemført. I hans sidste Aar kom Dominikanerne og Franciskanerne til Danmark, og inden Aarhundredets Udgang havde hver af de to Ordener en Snes Klostre her i Landet. De fik ikke ringe Betydning for det kirkelige Livs Udvikling; men det indbyrdes Forhold mellem »Sortebrødrene« og »Graabrødrene« var ofte daarligt.

2. Den danske Kirke efter 1241. Med Valdemar Sejrs Død 1241 er ikke blot Danmarks politiske Storhedstid til Ende, men ogsaa den lykkelige Tid, da Kongemagten og Kirken støttede hinanden. Allerede under Erik Plovpenning († 1250) begyndte Striden, da Kongen bemægtigede sig flere af Roskilde Bispestols Ejendomme, deriblandt København. Biskoppen flygtede ud af Landet og døde i Clairvaux. Hans Eftermand, Jakob Erlandsøn, fik Bispestolens inddragne Ejendomme tilbage. Snart efter blev han Ærkebiskop i Lund. Han var en myndig og hensynsløs Prælat, besjælet af den hierarkiske Forestilling om Kirkens Ophøjethed over Staten og ivrig for paa alle Punkter at gennemføre den kanoniske Ret. Derfor vilde han ikke godkende de Rettigheder, som de danske Konger fra gammel Tid havde haft over Kirken, særlig med Hensyn til Bispeembedernes Besættelse, og han kom herved i Strid med Kong Kristoffer I. Da han tilmed nægtede at krone Tronfølgeren (Erik Klipping), lod Kristoffer ham fængsle. Forinden havde Ærkebiskoppen faaet et Kirkemøde i Vejle til at vedtage, at hvis en Biskop blev fængslet med Kongens Vilje, skulde al Gudstjeneste i hele Riget ophøre. Men kun i Lunds og Roskilde Stifter blev der paalagt Interdikt, og selv her hindrede Kongen dets Gennemførelse. Da Kristoffer I snart efter døde (1259), blev Jakob Erlandsøn løsladt; men Striden fortsattes under Erik Klippings Regering. En pavelig Legat forkyndte Interdikt over Landet; men det blev kun overholdt enkelte Steder. Inden Striden havde faaet en endelig Afgørelse, døde Jakob Erlandsøn paa Hjemrejsen fra Rom (1274), og faktisk havde Kongemagten vist sig at være den stærkeste.

En ny Strid udbrød mellem Erik Mændved (1286—1319) og Ærkebiskop Jens Grand, en Slægtning af Jakob Erlandsøn; men denne Strid var nok saa meget politisk som kirkelig. Da Ærkebiskoppen blev mistænkt for at staa i Ledtog med Erik Klippings Mordere, lod Kongen ham fængsle

og føre til Søborg, hvor han blev meget haardt behandlet; men det lykkedes ham at flygte, og han rejste da til Rom. Pave Bonifatius VIII lod en Legat lægge Interdikt paa Landet, og Kongen maatte til sidst sende Paven et ydmygt Brev, som endte med Ordene: »Tal Herre, din Tjener hører«. Bonifatius VIII, som paa den Tid var i Strid med Filip den Smukke af Frankrig (S. 174 f.), lod sig formilde, foretog en betydelig Nedsættelse i den store Erstatningssum, han havde tilkendt Jens Grand, og forflyttede ham til et udenlandsk Ærkesæde.

Da Kristoffer II blev Konge, maatte han i sin Haandfæstning stadfæste Kirkens Privilegier og bl. a. love, at gejstlige kun maatte stævnes for kirkelige Domstole. I de næste to Aarhundreder indtil Reformationen voksede Hierarkiets Magt og Rigdom. Biskopperne, der for største Delen var af adelig Byrd, optraadte ganske som verdslige Stormænd. De var selvskrevne Medlemmer af Rigets Raad og havde meget betydelige Indtægter. De ejede velbefæstede Slotte og ledsagedes af talrige væbnede Svende.

3. Den norske Kirke efter 1152.

1152 fik **Norge** sit eget Ærkesæde, idet en pavelig Legat indviede den første Ærkebiskop i Nidaros[1]). Som en Anerkendelse af Pavens kirkelige Overhøjhed skulde Nordmændene for Fremtiden betale de saakaldte Peterspenge (eller Roma-Skat). Bispevalget, som hidtil havde været i Kongens Haand, tilfaldt nu Domkapitlerne; Præsterne skulde vælges af Biskopperne. Derimod lykkedes det ikke at faa Cølibatet gennemført.

1163 blev Magnus Erlingssøn Konge. Han hørte ikke til den norske Kongeslægts Mandslinje og var derfor efter Loven ikke arveberettiget; men Ærkebiskoppen salvede og kronede ham, mod at han overgav sit Rige til Gud og Hellig Olav, saa at han egentlig kun styrede Landet som Hellig Olavs Vikar. Naar Kongen var død, skulde hans Krone lægges paa Alteret i Trondhjems Domkirke som en Sjælegave til Ære for St. Olav, paa hvis Vegne Kirken skulde give Kronen til den, der var mest værdig dertil. Herved fik Kirken større Magt end i noget andet Land i Europa. Magnus Erlingssøns Efter-

[1]) Til den norske Kirkeprovins hørte 11 Bispedømmer, hvoraf 5 i Norge (Nidaros, Bergen, Stavanger, Oslo og Hamar), 2 paa Island, desuden Ørkenøerne, Hebriderne, Færøerne og Grønland.

følger, Sverre, vilde imidlertid ikke være Konge af Kirkens, men af Guds Naade, idet han erklærede, at Gud ved en Kongesøns Fødsel havde givet denne en Ret til Tronen, som ingen kunde fratage ham; ja, han forsøgte endog at genoprette det Herredømme over Kirken, som Kongedømmet havde haft før 1152. Dette gav Anledning til en heftig Kamp med Hierarkiet. Ærkebiskoppen og alle Biskopperne flygtede til Danmark, hvor de blev gæstfrit modtagne af Absalon. Sverre blev lyst i Band, og Innocentius III lod lægge Interdikt paa Norge; men Sverre trodsede baade Bandet og Interdiktet, og da han døde (1202), bød han, at man skulde lade hans Ansigt være utildækket, for at alle kunde se, at Bandstraalen ikke havde gjort ham noget. Hans Søn Haakon sluttede Forlig med Kirken; de landflygtige Bisper vendte hjem, og Interdiktet blev hævet; men Kirkens Lensret til Riget kunde ikke opretholdes[1]).

4. Den svenske Kirke efter 1164.

1164 fik **Sverige** sin egen Ærkebiskop i Upsala[2]); men Ærkebiskoppen i Lund skulde være den svenske Kirkes Primas og pavelig Legat for hele Norden. Paa samme Tid fik Sverige sin Kongehelgen i Erik den Hellige († 1160)[3]). Uden haarde Kampe mellem Stat og Kirke gennemførtes efterhaanden i Sverige den i andre Lande almindelige hierarkiske Ordning med kanonisk Bispevalg ved Domkapitlet, Tiende, Cølibat, Skattefrihed og Domsret for Kirken. Ligesom i Danmark og Norge fik Biskopperne Sæde i Rigets Raad ved Siden af de verdslige Stormænd.

---

[1]) Striden mellem Sverre og Gejstligheden var i høj Grad fordærvelig for det kirkelige Liv; men Sverres Sønnesøn, Haakon Haakonssøns lange Regering (1217—1263) indledede en Opgangstid for Kirken. Kongen gav Kirker og Klostre rige Gaver og lod opføre Kirker i det nordlige Norge, hvorfra der blev drevet Mission blandt Hedningerne i Finmarken. I Slutningen af det 13de Aarhundrede udbrød der en ny Kirkekamp, idet de verdslige Stormænd, der styrede Landet i Erik Præstehaders Mindreaarighed, søgte at indskrænke de Rettigheder, som Kirken havde opnaaet. [2]) Under Ærkebiskoppen i Upsala stod Biskopper i Skara, Linköping, Strengnäs og Västerås; dertil kom senere Växiö og Åbo i Finland. [3]) Han skal have foretaget det første svenske Korstog til Finland; men Beretningerne herom og om Eriks Virksomhed i det hele er meget omstridte.

TREDJE TIDSRUM: MIDDELALDERENS SLUTNINGSTID

§ 27. Pavedømmets Nedgangstid (o. 1300—1450).

1. Bonifatius VIII. Pavedømmet var gaaet sejrrigt ud af Kampen med de tyske Kejsere (§ 20); men snart efter skulde det lide et stort Nederlag overfor Frankrig, det Land, der tidligere havde været dets bedste Støtte[1]). Efterhaanden havde det franske Kongedømme udvidet sin Magt, og i Slutningen af det 13de Aarhundrede fik Frankrig i Filip IV, den Smukke, en Fyrste, der med stor Dygtighed arbejdede paa at grunde et mægtigt nationalt Kongedømme og afvise ethvert Overgreb fra Kirkens Side. Derimod hævdede den samtidige Pave, **Bonifatius VIII,** i Innocentius III's Aand, at Gud havde sat ham over Konger og Riger. I Aaret 1300 lod han afholde Jubelaar i Rom. De, der i dette Aar, efter at have angret og skriftet deres Synder, med andægtigt Sind besøgte St. Peters og St. Paulus' Kirker i Rom et vist Antal Gange, fik fuldkommen Aflad (S. 168). Flere hundrede Tusinde Pilegrimme fra alle Lande strømmede sammen til Rom, og der kom en Mængde Penge ind i Pavens Kasse.

Denne kloge Jurist og Finansmand, der optraadte som Kristi Stedfortræder paa Jorden, kom nu i Strid med Filip den Smukke. Betegnende nok var Anledningen et Pengespørgsmaal. Kongen havde lagt Skat paa Gejstligheden; men Paven erklærede, at det var utilladeligt, naar han ikke havde givet Tilladelse dertil. 1302 udstedte han den berømte Bulle Unam sanctam[2]), der hævdede den gejstlige Magts Overhøjhed over den verdslige, som den baade skal indsætte og dømme. Kirken har nemlig to Sværd, det aandelige og det verdslige[3]), det ene føres af Paven selv, det andet af Konger og Krigere, men kun paa Pavens Vegne og efter hans Vink. »For enhver menneske-

[1]) Pippin og Karl den Store havde hjulpet Paven mod Longobarderne, og Paverne havde ofte, naar de blev fordrevne fra Rom, søgt Tilflugt i Frankrig. Fra dette Land var Cluniacenserne og Cistercienserne udgaaede, og dér havde Korstogsbevægelsen haft sit stærkeste Tilhold. [2]) De pavelige Buller benævnes efter de Ord, hvormed de begynder. [3]) Denne Lære om St. Peters to Sværd er allerede fremsat af den hellige Bernhard. Som et formentligt Skriftbevis henviste man til Lk. 22, 38.

lig Skabning er det ubetinget nødvendigt til Frelse at adlyde den romerske Pave«.

Imidlertid havde Filip den Smukke sammenkaldt den første franske Stænderforsamling (1302), hvor Repræsentanter for Borgerne mødtes med Baronerne og Prælaterne, og den stod ubetinget paa Kongens Side, et Vidnesbyrd om, at den nationale Følelse var ved at vaagne til Modstand mod Pavedømmets Overgreb. Der fremkom ogsaa forskellige Skrifter, som bekæmpede Kirkens verdslige Magt og gjorde en skarp Adskillelse mellem Staten, som uafhængig paa sit Omraade, og Kirken som et rent religiøst Samfund. Kongen truede med, at han vilde faa et almindeligt Kirkemøde til at afsætte Paven, og Bonifatius VIII beredte sig allerede til at lyse Filip den Smukke i Band, da han blev overfaldet i sin Fødeby Anagni og taget til Fange af sine Fjender under Anførsel af Kongens Kansler. Et Par Dage efter kom han fri igen; men den 86aarige stolte Pave var næsten bleven vanvittig af Harme over den Forsmædelse, han havde lidt, og døde faa Uger efter (1303).

2. De avignonske Paver. Bonifatius VIII's Nederlag indleder en Nedgangstid for Pavedømmet, hvor det tydeligt viser sig, at med Pavens Verdensherredømme er det nu uigenkaldeligt forbi. Faa Aar efter flyttede Paven til Avignon, og under et næsten 70aarigt Ophold i denne By (1309—1377, det saakaldte **babyloniske Fangenskab**) blev Paverne helt afhængige af de franske Konger. Dette viste sig tydeligt i Processen mod Tempelherrerne (S. 142). Efterhaanden var »Kristi fattige Riddere« blevet en af Europas første Pengemagter. Tempelherrernes Ordenshus i Paris (»Templet«) var Midtpunktet for Tidens Pengeomsætning, og Ordenen havde større Indtægter af sine Godser i Frankrig end selve den franske Konge. Den voksende Magt og Rigdom medførte Hovmod og Vellevned. Dette benyttede Filip den Smukke, der var skinsyg paa Ordenen, som Paaskud til pludseligt at lade alle Tempelherrer i Frankrig (o. 2000) fængsle og anklage for Usædelighed og Ugudelighed; bl. a. hed det, at den, der traadte ind i Ordenen, maatte spytte paa Korset og tilbede et Afgudsbillede. Ved Anvendelse af Tortur lykkedes det ogsaa at tvinge adskillige til at erklære sig skyldige; men flere af dem tog rigtignok senere deres Tilstaaelse tilbage. Kongen fik Paven til at ophæve

Ordenen og lod derpaa Stormesteren og flere andre Ordensmedlemmer brænde.

Pavernes uværdige Afhængighed af de franske Konger vakte megen Uvilje baade i Italien[1]), England (§ 28, 1) og Tyskland. Saaledes vedtog de tyske Kurfyrster[2]), at den, som de havde valgt til Konge, skulde overtage Styrelsen af Riget, selv om hans Valg ikke blev stadfæstet af Paven.

Jo mere Pavedømmet blev verdsliggjort ved at blive en politisk Magt med en talrig Stab af Embedsmænd og en kostbar Hofholdning, desto mere trængte det til Penge, og efterhaanden uddannede der sig et særligt paveligt Finansvæsen, der i dette Tidsrum naaede sin højeste Udvikling. Som den største internationale Pengemagt, der overalt havde sine Pengeopkrævere ude, har Pavedømmet faaet stor Betydning for Pengevæsenets Udvikling; bl. a. har den Omstændighed, at det krævede alle sine Afgifter betalt i rede Penge, bidraget til at fremme Overgangen fra Naturalhusholdning til Pengehusholdning. Flere og flere kirkelige Embeder forbeholdt Paverne sig Retten til at besætte. De krævede eet Aars Indtægt af ledige kirkelige Embeder (»Naadesaar«) og udstedte ofte »Naadesbreve«, der gav Udsigt til at opnaa endnu ikke ledige Embeder. For at faa deres Valg stadfæstet i Rom maatte Bisperne betale en Afgift, der i Almindelighed beløb sig til $^1/_3$ af Embedets aarlige Indtægt. Jo oftere Paven flyttede om paa Biskopperne, desto flere saadanne Afgifter var der at betale. Hertil kom alle de Gebyrer, der maatte udredes, naar man ønskede særlige Naadesbevisninger som Dispensationer fra kirkelige Love, Privilegier eller Aflad. De kirkelige Embeder opfattedes først og fremmest som Indtægtskilder, som Paven bortgav til sine Yndlinge, eller til dem, som Fyrsterne ønskede, eller til den højestbydende. Ofte tilfaldt de Udlændinge, som aldrig satte deres Fod i Landet, men blot hævede Indtægterne og lod Embederne styre af slet lønnede Vikarer. I mange Tilfælde blev flere Embeder forenede paa samme Haand. Pavedømmets Verdslighed og Gejstlighedens Fordær-

[1]) I Rom vakte Cola di Rienzi Minderne om Byens republikanske Fortid til nyt Liv. Republikken blev genoprettet, og Cola hyldet som Tribun (1347); men faa Aar efter blev han myrdet ved et Folkeopløb. [2]) Der var i alt 7 Kurfyrster, 3 gejstlige, nemlig Ærkebiskopperne af Mainz, Køln og Trier, og 4 verdslige (Sachsen, Brandenburg, Bøhmen og Pfalz).

velse[1]) blev da ogsaa Genstand for en meget skarp Kritik, baade fra den strenge Retning indenfor Franciskanerne og fra nye synske Helgeninder som Caterina fra Siena og Birgitta fra Sverige.

3. Den hellige Birgitta. Birgitta var født 1303 og hørte baade paa fædrene og mødrene Side til de fornemste Slægter i Sverige. 13 Aar gammel blev hun gift. Hun blev en lykkelig Hustru og Moder til 4 Sønner og 4 Døtre. Hun blev snart bekendt for sin Fromhed og sin Godhed mod fattige og syge. Allerede som Barn var hun synsk, og da hun efter sin Mands Død trak sig tilbage fra Verden for at føre et strengt asketisk Liv, faldt hun ofte i Ekstase, hvor det, som beskæftigede hendes Tanker, antog Skikkelse af guddommelige Aabenbaringer. Bl. a. mente hun, at Frelseren havde aabenbaret sig for hende og dikteret hende Regelen for en ny Orden, som hun skulde grundlægge. Hun fremkom ogsaa med strenge »Aabenbarelser« imod den svenske Adels tøjlesløse Liv, imod Præsternes Fordærvelse og imod de avignonske Paver, som hun indtrængende formanede til at vende tilbage til Rom. I Jubelaaret 1350 kom hun selv til Rom, hvor hun levede Resten af sit Liv (kun afbrudt af en Pilegrimsrejse til Jerusalem). 1373 døde Birgitta, og nogle Aar efter blev hun helgenkronet.

Den af Birgitta stiftede Orden omfattede baade Munke og Nonner, der boede i det samme Kloster, dog i forskellige Boliger, som var adskilte ved en Mur. I Spidsen for hvert Kloster stod en Abbedisse som Stedfortræder for Maria. Nonnerne var især optagne af Andagtsøvelser og Haandarbejde; Munkene skulde ogsaa afskrive Bøger og om Søndagen prædike paa Modersmaalet. Desuden var der i Klostrene Lægbrødre og Lægsøstre, som udførte det fornødne legemlige Arbejde. Ordenen havde ogsaa »Tertiariere« (S. 151), Æresmedlemmer af de højeste Samfundsklasser, som var fritagne for klosterligt Arbejde, men støttede Ordenen paa forskellig Maade — saaledes Dronningerne Margrete og Filippa. Ordenens Hovedkloster var Vadstena ved Vettern, der blev Midtpunktet for det religiøse og litterære Liv i Sverige. Herfra udgik der en betydelig Litteratur: svenske Prædikener, Oversættelser af mystiske Skrifter og Dele af en svensk Bibeloversættelse. I Danmark fik Birgittinerne Klostre i Maribo og Mariager. Da Ordenen var paa sit højeste, skal den have haft 74 Klostre i hele Europa. Birgittinerne

[1]) Til den aandelige Tilbagegang ved Midten af det 14de Aarhundrede bidrog ogsaa Pesten («den sorte Død»), der gik hærgende fra Land til Land og bortrev Millioner af Mennesker. I Norge døde saaledes i Aaret 1349 af Pesten 100,000 Mennesker ($^1/_3$ af Landets hele Befolkning), deriblandt alle Biskopperne paa een nær. «Den sorte Død» kunde virke vækkende som et Memento mori; men den kunde ogsaa bringe Mennesker til at give sig Sanserne i Vold, og den medførte en Præstemangel, som vanskeligt kunde udfyldes.

har uden Tvivl en Tid lang haft ikke ringe Betydning for det religiøse Liv her i Norden. Men snart kom ogsaa denne Orden i Forfald; navnlig viste det sig at være meget uheldigt at lade Munke og Nonner bo i det samme Kloster.

4. Skismaet og Reformkoncilierne. 1377 vendte Paven tilbage til Rom, og hermed ophørte »det babyloniske Fangenskab«; men allerede Aaret efter udbrød **det store Skisma (1378—1417)**, idet de franske Kardinaler valgte en Modpave, der tog Bolig i Avignon. De to Paver satte hinanden i Band, og Skismaet ophørte ikke ved deres Død; men der blev valgt nye Paver, baade i Rom og i Avignon. Denne Tilstand vakte stor Forvirring rundt om i Kristenheden; mange frygtede for, at Sakramenterne skulde være ugyldige, naar de udførtes af Præster, som ikke stod i Forbindelse med den rette Pave. Pavernes Pengeudpresninger blev endnu mere trykkende nu, da der skulde skaffes Penge til to Paver. Under disse Forhold henviste Teologerne ved Universitetet i Paris til et almindeligt Kirkemøde som den højeste kirkelige Autoritet, der ogsaa stod over Paven. 1409 sammenkaldte Kardinalerne et saadant Kirkemøde i Pisa. Det afsatte de to Paver og valgte en ny; men da ingen af de afsatte vilde bøje sig, var hele Resultatet kun, at man nu havde 3 Paver i Stedet for 2. Først paa Kirkemødet i Konstanz (1414—1418) lykkedes det at faa Skismaet hævet. Kirkemødet udtalte, at det havde sin Myndighed umiddelbart fra Kristus, og at enhver, ogsaa Paven, skyldte det Lydighed i alt, hvad der angik Troen, Ophævelsen af Skismaet og Kirkens Reform paa Hoved og Lemmer. De tre Paver blev afsatte, og der blev valgt en ny, som opnaaede almindelig Anerkendelse. For at de talrige Italienere ikke skulde kunne beherske Mødet, blev der ikke stemt efter Hoveder, men efter Nationer, saaledes at Italienerne, Fransk-mændene, Tyskerne, Englænderne og Spanierne hver fik een Stemme, et nyt Vidnesbyrd om den vaagnende Nationalfølelse og et Varsel om Kristenhedens Opløsning i nationale Kirker. Fra forskellige Sider havde man ønsket en grundig »Reform af Kirken paa Hoved og Lemmer«; men herom var Meningerne saa delte, at Konciliet saa godt som intet fik udrettet for Reformerne[1]) — uden at brænde Reformatoren Johan Hus (S. 181).

[1]) Heller ikke det tredje Reformkirkemøde (i Basel 1431—1449) fik udrettet synderligt; bl. a. strandede det paa Uenigheden mellem Paven og Kirkemødet; men det blev Paven, der kom til at gaa af med Sejren.

§ 28. Wyclif og Hus.

1. **John Wyclif.** I England som i andre Lande begyndte den nationale Følelse at rejse sig mod det avignonske Pavedømme, der var afhængigt af Frankrig, med hvilket Land Hundredaarskrigen netop dengang førtes. Da en af Paverne krævede den Lensafgift, som Johan uden Land havde lovet Innocentius III (S. 138), men som ikke var bleven betalt i mange Aar, nægtede Parlamentet at gaa ind paa dette Krav. Misfornøjelsen med den pavelige Kirkestyrelse fik en fremragende Talsmand i **John Wyclif,** der virkede som Universitetslærer i Oxford, højt anset for sin Begavelse og Lærdom, sin Fædrelandskærlighed og Fromhed. Ved flittigt Studium af Bibelen fik han Øjnene op for, at Kirken trængte til at reformeres, og hans Kritik blev efterhaanden mere vidtgaaende. Det var især Kirkens Verdslighed, han angreb. Præsterne skulde ikke herske, men tjene; uden verdslig Magt og Ejendom skulde de leve i apostolsk Fattigdom. Kirkegodset er Nationens Ejendom. Kongen har den ydre Magt over Landets Kirke; men han skal styre efter »Guds Lov«, Bibelen, som er den eneste ubetingede Autoritet. I Tilslutning til Augustin hævdede Wyclif Forudbestemmelseslæren (S. 101): alt, hvad der sker, sker med Nødvendighed. Frelsens Aarsag er Guds udvælgende Naade, og ikke Menneskets Fortjeneste. Kirken er ikke Hierarkiet, men Samfundet af alle dem, der er forudbestemte til Frelse; dens Hoved er Kristus, ikke Paven. Pavens Krav paa verdslig Magt strider mod Guds Lov og viser, at han er Antikrist. Ud fra Skriften forkastede Wyclif Billeder og Relikvier, Helgendyrkelse og Aflad. Med stor Kraft angreb han den katolske Sakramentlære. Evangeliets Forkyndelse er vigtigere end Uddelingen af Sakramenterne, og deres Virkekraft er afhængig af Modtagerens Sindstilstand. Ud fra Skriften kan man ikke bevise, at Konfirmationen og den sidste Olie er Sakramenter. Ordinationen meddeler ingen særlig Embedsnaade. Præstedømmet har ingen Midlerstilling mellem Gud og Mennesker, og Præstens Absolution ved Bodssakramentet er et Indgreb i Guds Rettigheder. Nadverforvandlingen er ubibelsk og ufornuftig. Indstiftelsesordene maa opfattes symbolsk. Ogsaa efter Indvielsen

vedbliver Hostien at være virkeligt Brød; men den troende Nadvergæst modtager tillige paa aandelig Maade Kristi Legeme. Her som paa andre Punkter viser Wyclifs Opfattelse tilbage til Augustin og fremad til Calvin.

Wyclif nøjedes ikke med at angribe Pavedømmet og Munkene[1]) baade i Tale og Skrift; han arbejdede ogsaa positivt for en Reform af Kirken. Saaledes udsendte han fattige Rejsepræster, som drog om, barfodede og med Stav i Haand, og prædikede paa Gader og Torve, i Kirker og paa Kirkegaarde. I Begyndelsen var det ordinerede Præster, senere Lægmænd. Det bibelske Forbillede var Apostlenes Udsendelse; men i øvrigt minder Wyclifs »fattige Præster« baade om Frans' »smaa Brødre« (S. 147) og om John Wesleys Rejsepræster (II S. 127).

For at alle skulde kunne lære Guds Lov at kende, oversatte Wyclif det nye Testamente, medens en af hans Venner oversatte det gamle Testamente. I Modsætning til Luthers hviler Wyclifs Bibeloversættelse ikke paa Grundteksten, men paa Vulgata, ligesom han ogsaa er langt mere afhængig af Middelalderens Skriftfortolkning end Luther. Hans Betragtning af Skriften som »Guds Lov« og hans Begejstring for den apostolske Fattigdom er jo netop middelalderlig. Det er derfor kun med delvis Ret, at man kan betegne Wyclif som en »Forløber for Reformationen«. Selv om han paa mange Punkter foregriber Luthers Kritik, mangler han dog den reformatoriske Forstaaelse af Kristendommens evangeliske Karakter.

Wyclifs Bibeloversættelse fik stor Udbredelse, og hans Modstandere klagede over, at Evangeliets Perle blev kastet for Svin. De gav ham ogsaa med Urette Skylden for et Bondeoprør, som i Virkeligheden havde sin Aarsag i Bøndernes fortrykte Tilstand. Ærkebiskoppen af Canterbury fordømte en Række Sætninger fra Wyclifs Skrifter som kætterske; men Parlamentet beskyttede ham, saa at han kunde virke uhindret til sin Død 1384. Hans Tilhængere kaldtes — med et ældre Kætternavn — for Lollarder, og man regnede, at Halvdelen af Englands Befolkning var vunden for Wyclifs Lære. Men da Henrik IV blev Konge (1399), trængte han til Kirkens Støtte og lod derfor mange af Lollarderne

[1]) Wyclifs samtidige, Digteren Chaucer, giver i sine berømte «Canterbury-Fortællinger» en drøj realistisk Skildring af, hvorledes Tiggermunkene og Afladskræmmerne forstod at presse Penge af Folk.

brænde som Kættere. Man var ikke i Stand til at gøre det samme med Wyclif, da han for længst var død, men maatte nøjes med at grave hans Ben op, brænde dem og kaste Asken i en Flod. Paa denne Maade lykkedes det Kirken at hævde sin Overlegenhed; men helt ned til Reformationen kunde man træffe stille »Bibelmænd«, som søgte deres Opbyggelse i Wyclifs Bibeloversættelse og forkastede de kirkelige Misbrug, der stred imod »Guds Lov«.

2. Johan Hus. Bøhmiske Studenter, som havde studeret i Oxford, bragte Wyclifs Skrifter med hjem til Prag, hvor de fik mange Tilhængere, deriblandt **Johan Hus.** Han var Præst og Universitetslærer i Prag og øvede en meget stor Indflydelse. Som en streng Bodsprædikant angreb han Munkenes, Præsternes og Pavedømmets mange Forsyndelser, og da man fandt Wyclifitisme i hans Skrifter, blev han sat i Band. Han havde imidlertid saa stor Tilslutning, at Bandlysningen i Begyndelsen ikke virkede; senere forlod han dog Byen efter Kongens Ønske, men vedblev med at skrive og prædike. I Wyclifs Aand, ofte med en ordret Benyttelse af hans Skrifter, hævdede han, at Kirken ikke er Hierarkiet, men Samfundet af de til Frelse forudbestemte, og at Pavedømmet er antikristeligt, naar det strider mod »Guds Lov«, som er den højeste Autoritet indenfor Kirken. Med frit Lejde fra Kejser Sigismund mødte Hus for Kirkemødet i Konstanz (S. 178); men her blev han kastet i Fængsel og anklaget for wyclifitisk Kætteri. Dog var det med Urette, at man beskyldte ham for at have forkastet Forvandlingslæren ligesom Wyclif; derimod havde han til Forskel fra Wyclif hævdet Lægfolks Ret til at modtage Nadveren under begge Skikkelser. Kejseren tog sit Løfte tilbage (overfor en Kætter mente man ingen Pligter at have!) og da Hus ikke vilde tilbagekalde, med mindre man kunde modbevise ham med gode Grunde eller med Ord fra Skriften, blev han dømt til Døden. 6. Juli 1415 blev han brændt, medens han bad og sang Salmer.

Efterretningen om hans Martyrdød vakte et voldsomt Røre i Bøhmen. Den husitisk sindede Adel indgik et væbnet Forbund til Værn for Evangeliets frie Forkyndelse. Paven kaldte hele Kristenheden til Kamp mod de kætterske Bøhmere; men disse tilføjede Kejser Sigismunds Hære det ene Nederlag efter det andet, ja begyndte endog at angribe Nabo-

landene. Kirken maatte derfor ydmyge sig til at forhandle med Kætterne og indrømme Bøhmerne Nadver under begge Skikkelser. Den radikale Fløj af Husitterne var ikke tilfreds med denne Indrømmelse, men forkastede i Wyclifs Aand alt, hvad der ikke udtrykkelig var paabudt i »Guds Lov«, saaledes Forvandlingslæren, Helgen- og Billeddyrkelsen, Skriftemaal og Aflad. De oprettede derfor selvstændige Menigheder med egne Præster og Biskopper. Disse »bøhmiske og mæhriske Brødre« blev gentagne Gange forfulgte, men holdt sig dog lige til det 18de Aarhundrede, da de blev Grundstammen til den herrnhutiske Brødremenighed (II § 19).

§ 29. Mystikken.

Kirkens Fordærvelse paa »den babyloniske Udlændigheds« og Skismaets Tid (§ 27) og det haarde Tryk af langvarige Krige og ødelæggende Pest (S. 177 Anm.) bragte mange alvorlige Kristne til at ty til **Mystikken**[1]) for at søge Opbyggelse ved Selvfordybelsens stille Betragtninger.

1. **Mystikkens Væsen.** Ordet Mystik kommer af det græske »myo«: jeg lukker Øjnene. Mystikeren vil lukke Øjnene, ɔ: søge at holde alle udefra kommende Indtryk borte, for udelukkende at fordybe sig i sit eget Indre og dér finde Gud. Mystikken er altsaa en Fromhedsretning, der søger at naa en umiddelbar Forening med Guddommen ved Fordybelse i Menneskets eget Indre. Mystikken vil ikke begribe, men gribe Guddommen. Den har et Præg af følelsesfuld Inderlighed, men bliver let til Sværmeri og glemmer den Betydning, som det praktiske, udadvendte Liv har som det, hvori det religiøse Forhold skal staa sin Prøve. Den er efter sit Væsen panteistisk, idet Maalet er, at Menneskets Aand kan smelte sammen med Guds Aand, ligesom Gnisten falder i Baalet og Floden strømmer ud i Havet. Derfor er der ingen Brug for den historiske Kristus som den, der tilvejebringer Foreningen mellem Mennesket og Gud. Paa det etiske Omraade gaar Mystikken gerne Haand i Haand med Askesen; den

[1]) Ogsaa i den græske Kirke var der dengang mange, der i Mystikken søgte Hvile fra Tidens Sorger (Osmannernes fremadskridende Erobring af det byzantinske Rige). En ejendommelig Form for Mystik fremkom hos de saakaldte «Hesykaster», der satte sig i en Krog og stirrede paa deres egen Navle, indtil de faldt i Ekstase og mente at se «det uskabte Lys»; dette opfattede de som guddommeligt, men forskelligt fra Guds eget Væsen.

samme Ringeagt for Naturen i Modsætning til Aanden ligger til Grund for dem begge.

Lige saa lidt som Askesen (S. 72 f.) er Mystikken noget for Kristendommen ejendommeligt. Der findes Mystik i mange hedenske Religioner. I de lavere anvender man berusende Drikke eller svimlende Danse for derved at komme i Henrykkelsens Tilstand, i de højere er Askesen et ofte anvendt Middel. Hos Inderne har Mystikken til alle Tider haft en fremtrædende Plads, og selv en Religion, der er saa klar som Islam, har haft sine mystiske Retninger. Paa Hellenismens Grund taler Platon med Begejstring om den mystiske Ekstase, og for Nyplatonikerne (S. 73) er det Idealet gennem Renselse og Selvfordybelse at hæve sig over det jordiske, for at Sjælen i Henrykkelsens Øjeblik kan blive til eet med Guddommen. En saadan Form for Mystik er derimod fremmed for det gamle Testamente — dertil staar Guds Personlighed alt for fast — og det samme er Tilfældet med det nye Testamente. Jesus har ganske vist udtalt Ord, som Mystikerne med særlig Forkærlighed har paaberaabt sig, f. Eks. at »Guds Rige er inden i eder«, og »Salige er de rene af Hjertet, thi de skal se Gud«[1]); men det Samfund med Gud, som han forkynder, er et personligt Forhold som Barnets til sin Fader. Hvad Evangelierne indskærper, er ingen upersonlig Hensynken i Guddommen, men en levende Tro paa Guds Faderkærlighed og en virksom Broderkærlighed (§ 3). Og selv om der i Johannesevangeliet og hos Paulus findes mystisk klingende Ord om, at vi skal blive i Kristus, og Kristus i os[2]), saa er der dog heller ikke her noget af den panteistiske Mystik. Men fra nyplatoniske Kilder strømmede denne Mystik ind i Kirken og forekommer f. Eks. hos Augustinus (S. 101 Anm. 2), der søger at forene de nyplatoniske Tanker med kristelige. I Middelalderen havde Mystikken især Tilhold i Klostrene, hvor det tilbagetrukne Liv begunstigede mystiske Spekulationer. I det 12te Aarhundrede udviklede den hellige Bernhard en »Kristusmystik«, hvor Maalet er at blive eet med Kristus som Sjælens Brudgom (S. 145).

2. Den tyske Mystik. Særlig Betydning fik den »tyske Mystik« i det 14de Aarhundrede. Den skyldes Dominikanermunke, der søgte at opbygge de Nonner, de var Skriftefædre for, ved at holde Prædikener paa Tysk og affatte tyske Traktater af mystisk Indhold om Guds Fødsel i Mennesket og om Sjælens Bryllup med sin himmelske Ven. Den mest bekendte af disse Mystikere er Mester Eckart, der var Læsemester ved Dominikanernes »Studium« i Køln († 1327). Han har

[1]) Lk. 17, 21. Mt. 5, 8. [2]) Joh. 14, 20; 15, 4—7; 17, 21—23. Rom. 8, 10. Gal. 2. 20. Ef. 3, 17. Kol. 3, 3—4.

skrevet skolastiske[1]) Værker paa Latin, der viser ham som en Discipel af Thomas fra Aquino; men de har ikke faaet nær saa stor Udbredelse som hans tyske Prædikener og Traktater. Mester Eckart forkastede ikke Kirkens Lære og Sakramentforvaltning; men hans mystiske Spekulationer drejede sig ikke herom, heller ikke om den historiske Kristus som Frelseren, men om Sjælens Enhed med Gud, som er Tilværelsens inderste Grund. Naar Mennesket frigør sig fra al Egenvilje og erkender sin Enhed med Gud, saa fødes Gud i Sjælen, saa bliver Mennesket Gud, ligesom Gud i sin Tid blev Menneske. Saaledes træder det panteistiske Drag i Mystikken tydeligt frem hos Eckart. Ogsaa hans Fremhævelse af, at Gud ikke ser paa Gerningerne, men paa »Gemyttet«[2]), var betænkelig ud fra et katolsk Standpunkt, og 2 Aar efter hans Død fordømte Paven en Række Sætninger fra hans Skrifter.

Eckart fik mange Disciple, der søgte at nærme Mesterens Tanker til den kirkelige Fromhed ved at afstrejfe det panteistiske[3]). De mest bekendte er Henrik Suso og Johan Tauler. Hos Suso træder det sværmeriske og asketiske[4]) ved Mystikken stærkt frem; derimod har Taulers Prædikener en sundere og mere praktisk Karakter, hvorfor Luther satte megen Pris paa dem. Luther var i det hele i sin førreforma-

[1]) Mellem Skolastikken og Mystikken er der vel en Forskel, men der behøver ikke at være nogen Modsætning; den samme Mand kan være Skolastiker i sin Teologi og Mystiker i sin Fromhed. [2]) «Folk skal aldrig tænke paa, hvad de g ø r: men de skal tænke paa, hvad de e r. Hvis Folk og deres Maade at være paa, var god, vilde ogsaa deres Gerninger lyse saare . . . Gerningerne helliger ikke os; men vi skal hellige Gerningerne» — en Tanke, som vi senere møder hos Luther (II S. 13). I det hele har Mystikken virket i Retning af r e l i g i ø s I n d e r l i g g ø r e l s e. [3]) Derimod drog «d e n f r i e A a n d s B r ø d r e o g S ø s t r e» de antikirkelige Konsekvenser af den panteistiske Mystik: Den, der er eet med Gud, er en fri Aand, fri for Synd og uafhængig af alle Bud; han trænger hverken til Kristus, Kirken eller Sakramenterne. «Den frie Aands Brødre og Søstre» blev forfulgt af Kirken som farlige Kættere. [4]) Suso bar en Haarskjorte med Remme i, og i Remmene lod han sætte Messingstifter med Spidserne rettede indad mod Legemet; ligesaa bar han paa sin nøgne Ryg et sombeslaaet Trækors, og han piskede sig med en Rem med spidse Stifter i. Engang ridsede han med en Jærngriffel Jesu Navn ind paa sit Bryst lige ved Hjertet. Han nægtede sig baade Mad og Drikke, saa at hans Mund blev tør som en febersygs, og hans Tunge revnede. Først efter mange Aars Forløb, da hans Legeme var blevet fuldstændig ødelagt, holdt han op med disse Selvpinsler, og da en Nonne, med hvem han stod i Brevveksling, begyndte paa lignende Maade at ville plage sig selv, forbød han hende det og mindede hende om, at «den kære Jesus sagde ikke: «Tager m i t Kors paa eder», men han sagde: «Enhver tage s i t Kors op». Ethvert Menneske give derfor Agt paa sig selv og mærke sig vel, hvad Gud vil af ham, og det maa være nok, og alle andre Ting skal han lade fare».

toriske Udvikling paavirket af Mystikken, og han udgav i Trykken et mystisk Skrift fra Slutningen af det 14de Aarhundrede, som han gav Titlen »En tysk Teologi« og betegnede som »en herlig, aandelig lille Bog om den rette Forstaaelse af, hvad Adam og Kristus er, og om, hvorledes Adam skal dø, og Kristus opstaa i os«.

Der var ogsaa Lægmandskredse, som var paavirkede af Mystikken, de saakaldte »Gudsvenner«, der levede et stille og tilbagetrukkent Liv, men stod i indbyrdes Forbindelse og sendte hinanden Breve og Bøger, Peberkager og hvide Lommetørklæder med Jesu Navn i røde Sting.

3. Den nederlandske Mystik. Ogsaa i Nederlandene fremkom der mystiske Skrifter, deriblandt Middelalderens berømteste Andagtsbog, »Om Kristi Efterfølgelse« af Thomas fra Kempen (a Kempis), der levede i et nederlandsk Kloster i det 15de Aarhundrede († 1471). Næst efter Bibelen har intet opbyggeligt Skrift faaet en større Udbredelse[1]) end denne Formaning til et stille, fromt Liv med Kristi Ydmyghed for Øje og i fuldkommen Hengivelse i Guds Vilje. Trods sin asketiske Grundbetragtning af Munken som den sande Kristi Efterfølger har det ogsaa faaet stor Udbredelse blandt protestantiske Kristne, mest dog i bearbejdede Udgaver.

Fra Nederlandene udgik ogsaa de saakaldte »Brødre af Fælleslivet«. Det var frie Foreninger af gejstlige og Lægfolk, der uden at aflægge noget Munkeløfte vilde leve sammen, i Ejendomsfællesskab ligeom den første Menighed. De maatte ikke tigge, men skulde fortjene Brødet ved deres Arbejde: Afskrivning og Undervisning, Haandværk og Havebrug. De fik snart stor Udbredelse i Nederlandene og Tyskland, og i det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarhundrede virkede de meget baade for Undervisningen og for Udbredelsen af en mystisk farvet Fromhed[2]); men nogen reformatorisk Forstaaelse af Evangeliet søger man forgæves hos dem.

---

[1]) Der foreligger over 2000 forskellige Udgaver og Oversættelser af dette Skrift. [2]) Luther, som en Tid lang havde haft Brødrene af Fælleslivet til sine Lærere, udtaler sig i høj Grad anerkendende om deres Broderhuse: «hvis alle Klostre var saaledes, vilde alle Præster, Stæder og Lande være vel hjulpne.»

§ 30. Humanismen.

1. **Almindelig Karakteristik.** **Humanismen** er Navnet paa den store Kulturbevægelse i det 14de og 15de Aarhundrede, der ogsaa betegnes som **Renæssancen,** o: som Videnskabens og Kunstens Genfødelse. Dog bruges Navnet Renæssance overvejende om den kunstneriske, Navnet Humanisme om den videnskabelige Side af denne Bevægelse. Det er ikke, saaledes som det stundom fremstilles, først Konstantinopels Erobring af Tyrkerne (1453), der fører mange Grækere til Vesten og derved indleder Humanismen ved at udbrede Kendskab til den græske Oldtid. I Virkeligheden begynder Humanismen et helt Aarhundrede tidligere med den italienske Digter Petrarca († 1374)[1]). Hos ham træffer man nemlig allerede Humanismens Ejendommeligheder forenede: Foragten for Skolastikken, Begejstringen for den klassiske Litteratur og den udprægede Individualisme[2]). I det 13de Aarhundrede havde Skolastikken naaet sit Højdepunkt; i det 14de og 15de mærkes der et Tilbageslag mod alle de skolastiske Spidsfindigheder (S. 156). I Stedet derfor fordybede man sig med Begejstring i den klassiske Oldtid, som man nu lærte at kende langt bedre end tidligere, navnlig gennem de Haandskrifter af græske Forfattere, som man i stort Antal forstod at skaffe sig fra Konstantinopel. Og paa samme Tid begynder den enkelte Personlighed som saadan at gøre sig gældende, medens den tidligere Middelalders Mennesker først og fremmest havde følt sig som Medlemmer af et Samfund (Familie og Stand, Folk og Kirke) og bundne af de Traditioner, der herskede indenfor dette Samfund. Naturligvis behøvede Studiet af Oldtiden og Beundringen for de klassiske Værkers skønne Form ikke at føre bort fra Kirke og Kristendom, det

[1]) Ved Siden af Petrarca staar Cola di Rienzi, den første, der paa det nationale og politiske Omraade arbejdede for en «Genfødelse» af Oldtiden; men hans Forsøg paa at forny det gamle republikanske Rom fik ikke blivende Betydning (S. 176 Anm.). [2]) Allerede hos Dante († 1321) mærkes Beundringen for Oldtiden og dens Forfattere, især Vergil, der er hans Fører gennem Helvede og Skærsilden. Ogsaa den vaagnende Individualisme træder stærkt frem, f. Eks. i de bekendte Ord: «saa det engang skal vorde dig til Ære kun med dig selv Parti at have taget.» Men «Den guddommelige Komedies» hele Verdensbillede og religiøse Grundanskuelse hviler ganske paa Skolastikken, især paa Thomas fra Aqvino.

viser flere af Humanisterne, f. Eks. Petrarca. Derimod var Individualismen farligere, vel ikke for Kristendommen som saadan, det viser Protestantismen, som netop er en religiøs Individualisme, men for Katolicismen, der principmæssigt hæver der Kirkens ubetingede Autoritet overfor den enkelte. Desuden fremtraadte Individualismen hos Humanisterne ofte i sin laveste Form som en hensynsløs Egoisme. Humanismen var ikke blot en Lægmandsbevægelse, men i sin inderste Grund en ganske verdslig Bevægelse. Det var denne Verden, Tankerne drejede sig om, ikke den hinsidige. I Stedet for Asketens Ydmyghed og Forsagelse traadte Verdensmandens Selvfølelse og Nydelsessyge. Genidyrkelsen afløste Helgendyrkelsen. Mange af Humanisterne var forfængelige og misundelige, løgnagtige og usædelige, og deres Noveller og Komedier havde ofte en i høj Grad slibrig Karakter.

Betegnende for hele Tidsaanden er, at Kunsten, som tidligere ganske havde været i Kirkens Tjeneste (§ 24), nu faar et mere verdsligt Præg. Kunstnerne, som hidtil for det meste havde været Munke, bliver nu Lægfolk, og der opføres prægtige Bygninger til verdslig Brug: Paladser, Raadhuse og Gildehuse. Malerne behandlede endnu bestandig religiøse Emner; men Fremstillingen blev ofte til et Genrebillede af Datidens Liv. Overhovedet gjorde Virkeligheden sig langt mere gældende i Kunsten end tidligere i Middelalderen.

Kirken, dens Præster og Munke var ofte Genstand for Uvilje og Foragt[1]); men selv de, der i religiøs Henseende var Skeptikere, turde dog ikke aabenlyst bryde med Kirken. Endnu var den saa mægtig, at et aabent Brud vilde medføre store Farer, og de letlevende og spottelystne Humanister manglede den Alvor og Karakterstyrke, der kan faa en Mand til at blive Martyr for sin Overbevisning. De vilde, som en af dem siger, hellere tro paa en Firenighed end lade sig brænde[2]).

2. Humanismen i Firenze. Savonarola. Humanismen er ud-

---

[1]) Mange af de slibrige Historier i Boccaccio's berømte Novellesamling «Decamerone» handler om Præsters og Munkes Elskovseventyr; men Kirkens Lære angribes aldrig. Som ældre oplevede Boccaccio en religiøs Vækkelse, hvorefter han angrede at have skrevet «Decamerone». [2]) For øvrigt var Vantroen hos mange forenet med Overtro; særlig traadte den hedenske Tro paa Planeternes Indflydelse paa Menneskelivet ofte i Stedet for den kristne Tro paa Guds Forsynsstyrelse. Byer og Fyrster, ja endog Paver, lod Astrologer beregne den ifølge Stjernerne gunstige Tid til at foretage dette eller hint.

gaaet fra Italien, hvor Beskæftigelsen med de klassiske Forfattere aldrig var helt ophørt, og hvor talrige Levninger af Templer og Teatre mindede om den antikke Kunsts Storhed og opfordrede til en Fornyelse af Oldtidens nationale Kultur. Humanisterne virkede her som vandrende Lærere, der lønnedes af Byraadene for at undervise i Græsk eller Oldtidskundskab, eller de fik Ansættelse ved de forskellige Smaahoffer som Sekretærer, Hofpoeter eller lignende. Størst Betydning fik Humanismen i Firenze og Rom. I Firenze havde baade Kunst[1]) og Videnskab formaaende Velyndere i Medici'erne, en rig Købmandsfamilie, der efterhaanden havde faaet en fyrstelig Magt i Byen. Der blev bygget skønne Kirker, Klostre og Paladser, samlet store Bogskatte og grundlagt et platonisk Akademi, der skulde fremme Kendskaben til Platon, hvis Skrifter blev oversatte paa Latin. I denne Kunstens og Videnskabens, Livsglædens og Nydelsessygens By optraadte der imidlertid en mægtig Bodsprædikant. Det var Prioren i St. Marco-Klosteret[2]), Dominikaneren **Savonarola.**

Under voksende Tilstrømning tordnede han fra Prædikestolen mod den sædelige Fordærvelse baade hos Lægfolk og gejstlige, særlig mod Lorenzo af Medici og Paven, i hvem han fandt Verdsligheden personliggjort. Hans Trusler om Guds nærforestaaende Straffedomme syntes at gaa i Opfyldelse, da baade Lorenzo og Paven snart efter døde; men Lorenzos Søn var ringere end Faderen, og den nye Pave, Alexander VI, var den værste af alle (S. 190). I Firenze vakte Savonarolas Prædiken imidlertid et voldsomt Røre. Folket fordrev Medici'erne; der blev indført en demokratisk Forfatning, og i et Par Aar var den fattige Dominikanermunk den ledende Mand i Byen. »Jesus Kristus, Firenzes Konge«, stod der over Prædikestolen i Domkirken, og dette Program søgte Savonarola at virkeliggøre ved en etisk-religiøs Reform i asketisk Aand. En Tid lang syntes det at skulle lykkes. Købmændene gav de Penge tilbage, som de havde erhvervet paa uretmæssig Maade, tidligere Dødsfjender faldt hinanden om Halsen, mange Kvinder forlod deres Mænd for at gaa i Kloster, verdslige Fornøjelser ophørte, og paa Torvet brændte man en Mængde Luksusartikler og Toilet-

[1]) I Firenze levede i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede Renæssancekunstens Banebrydere: Maleren Masaccio, Arkitekten Brunelleschi, Billedhuggerne Ghiberti og Donatello. [2]) Dette Kloster havde Savonarolas Ordensbroder, Maleren Giovanni da Fiesole, kort i Forvejen smykket med sine fromme Billeder. Det fortælles om ham, at han aldrig greb Penselen uden at bede, idet han mente, at «den, der vil fremstille Kristus, maa altid leve med Kristus.» Hans fromme og yndefulde Kunst har skaffet ham Tilnavnet Fra Angelico (den englelige Broder).

sager, Spillekort og Musikinstrumenter, Billeder og Bøger. Men snart rejste der sig en stærk Modstand. Den levelystne Ungdom opirredes over hans Strenghed, Franciskanerne var skinsyge paa Dominikanerens Indflydelse, Pave Alexander VI modsatte sig den strenge Bodsprædikants Bestræbelser for at reformere indenfor sin Orden og stævnede ham til Rom. Da Savonarola ikke vilde adlyde, blev han sat i Band; men han appellerede til et almindeligt Kirkemøde, som han haabede vilde afsætte Paven som Aarsag til Kirkens Fordærvelse. Imidlertid fik hans Modstandere Flertal i Raadet, og de viste hen til den Skade, det vilde være for Firenzes Handel, hvis Paven vilde gøre Alvor af sin Trussel og lægge Interdikt paa Byen. En Franciskanermunk udæskede enhver, som bestred Gyldigheden af Pavens Bandsættelse, til at underkaste sig Ildprøven. En af Savonarolas Ordensbrødre var villig dertil; men den Dag, da det store Skuespil skulde finde Sted midt paa Torvet, lykkedes det Modpartiet at faa Tiden trukket ud, og til sidst at faa hele Prøven gjort til intet ved at nægte Dominikaneren Tilladelse til at bære Hostien med sig. Stemningen hos Folket, som utaalmodigt havde ventet Time efter Time i Haab om at faa et Under at se, slog nu om: Savonarola var altsaa en Bedrager, en falsk Profet, som ikke turde underkaste sig Guds Dom! Hans Kloster blev overfaldet af Pøbelen, og Raadet lod ham fængsle. Efter at have gennemgaaet barbariske Pinsler, under hvilke han trøstede sig ved Tanken om Guds Naade og Barmhjertighed[1]), blev han brændt paa Torvet 1498. Mange fromme Katolikker ærede ham som en Helgen og Martyr. En »Lutheraner før Luther« var Savonarola derimod ikke, for saa vidt som han i dogmatisk Henseende stod paa den katolske Kristendomsopfattelses Standpunkt, f. Eks. med Hensyn til Madonna og Askesen. Hvad han vilde, var ikke et Brud med Kirken, men en Reform indenfor Kirken, og vel at mærke ikke en Reform af Læren, men af Livet. At en saadan Mand fik en saadan Skæbne, er et tydeligt Vidnesbyrd om Kirkens og Pavedømmets Uforbederlighed og om Nødvendigheden af et principielt Brud for at opnaa en virkelig Reformation. Men Savonarolas Uvillighed til ubetinget Lydighed mod Paven, og hans Udtalelse om, at den troende, naar hans Skriftefader, Biskop og Pave er fordærvede, bør gaa til Kristus og sige til ham: Du er min Skriftefader og Pave! — varsler om det Kristusprincip, som Luther med saa stor Styrke skulde gøre gældende overfor det katolske Kirkeprincip (II S. 32).

3. Renæssancepaverne. Humanismens andet Hovedsæde i

[1]) Et smukt Udtryk faar denne Tro i de Betragtninger over den 51de og 31te Salme, som Savonarola nedskrev i Fængslet kort før sin Død, og som Luther 25 Aar senere udgav med en Fortale, hvori han udtrykker sin Glæde over her at finde den rene Tro paa Guds Barmhjertighed uden al Tillid til Gerninger.

Italien var Rom. Her søgte Paverne fra Midten af det 15de Aarhundrede at tage Humanisterne og Kunstnerne i Kirkens Tjeneste. Pavedømmet var dengang udpræget verdsliggjort. Ganske vist søgte Paverne efter Konstantinopels Erobring at rejse Kristenheden til Korstog mod Tyrkerne, men forgæves, og i øvrigt viste de sig temmelig blottede for religiøs og moralsk Sans, derimod ivrigt optagne af at skaffe sig selv og deres Slægtninge Magt og Rigdom, og at nyde Livet paa alle Maader. En af disse Paver (Innocentius VIII † 1492), om hvis mange Børn man sang Spotteviser i Rom, fik hvert Aar 40,000 Dukater af den tyrkiske Sultan for at holde hans Broder fængslet i Vatikanet, og hans Efterfølger, Alexander VI († 1503), fik 300,000 Dukater for at være behjælpelig med at skaffe den tyrkiske Prins over i en bedre Verden. Alexander VI var berygtet for sin Troløshed, Havesyge og sine skamløse Udsvævelser[1]). En endnu mere udpræget Forbrydernatur var hans Søn, Cesare Borgia, der var en Mester i at anvende Dolk og Gift[2]).

Ogsaa Paverne i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, Julius II († 1513) og Leo X († 1521), en Søn af Lorenzo af Medici, var helt optagne af verdslige Formaal: at sikre sig Herredømmet over Kirkestaten, nyde Livet og kaste Glans over deres Regering ved at fremme Kunsten. Julius II lod Grundstenen lægge til den nye Peterskirke i Rom. Til hans Gravmæle udførte Michelangelo[3]) den kæmpemæssige Statue af Moses, og i det sikstinske Kapel i Vatikanet malede han sine berømte bibelske Billeder (Skabelsen, Syndefaldet, Noas Historie, Profeter, Sibyller, Dommedag). Paa samme Tid levede Rafael, som malede Julius II og Leo X, og smykkede Vatikanets Sale med skønne Billeder, der skulde tjene

---

[1]) Hans samtidige sagde, at han «tiltrak Kvinder stærkere, end en Magnet tiltrækker Jærn», og at han «ikke bestilte andet end at bedrage Mennesker; aldrig har der været noget Menneske, der med dyrere Eder kunde love en Ting, og som holdt det mindre.» [2]) I Aaret 1500 melder den venezianske Gesandt: «Hver Nat finder man i Rom 4 eller 5 myrdede, nemlig Biskopper, Prælater og andre, saa at hele Rom skælver for at blive myrdet af Hertugen.» Naar Ofrene var høje gejstlige, kunde Paven arve deres Formue, hæve Indtægterne af de ledige Stillinger og lade sig betale i dyre Domme, naar de skulde besættes paa ny. [3]) Michelangelo var i sin Ungdom bleven paavirket af Savonarola og søgte at forene Platonismen og Kristendommen. «Al Skønhed, som møder os her paa Jorden — siger han i et af sine Digte — stammer fra hin hellige Kilde, hvoraf vi alle er rundne,» og «Skønheden drager og fører enhver sund Aand mod Himlen.«

til Kirkens Forherligelse (Peters Befrielse, Disputà o. a.). I det hele naar Renæssancekunsten nu sit Højdepunkt. Derom vidner ogsaa Værker som Michelangelos David og »Pietà« (Madonna med Kristi Lig paa Skødet), Rafaels Madonnaer, Lionardo da Vinci's Nadverbillede og Tizians Skattens Mønt og Marias Himmelfart.

Under Leo X begyndte Reformationen; men denne Pave, der gik helt op i et forfinet Nydelsesliv, var ude af Stand til at forstaa den Alvor, hvormed Luther rejste Spørgsmaalet om Sjælens Frelse[1]).

4. Humanismen nord for Alperne. Erasmus. Fra Italien kom Humanismen til Landene nord for Alperne, hvor den fik Tilhold ved mange af Universiteterne og blev begunstiget af Fyrsterne (Kejser Maximilian i Tyskland, Frans I i Frankrig og Henrik VIII i England). Medens Humanismen i Italien overvejende havde virket nedbrydende i kirkelig og religiøs Henseende, var det anderledes i Tyskland og England, Frankrig og Spanien. De betydeligste blandt Humanisterne i disse Lande stillede det forøgede Kendskab til de gamle Sprog i Bibelstudiets Tjeneste og kom herved til at bane Vej for Reformationen. I Tyskland udgav Reuchlin en hebraisk Ordbog og Sproglære, og muliggjorde herved Studiet af det gamle Testamentes Grundtekst. Humanismens mest fejrede lærde, **Erasmus fra Rotterdam** († 1536), udgav ikke blot Klassikere og Kirkefædre, men ogsaa det nye Testamentes græske Grundtekst (1516) tillige med en fra Vulgata afvigende latinsk Oversættelse og kortfattede Anmærkninger. Hans Formaal var ikke saa meget det videnskabelige: at give en kritisk sikret Tekst (i den Henseende har hans Arbejde mange Mangler), som det praktisk reformatoriske: at hjælpe til, at Skriftstudiet kunde træde i Skolastikkens Sted, hvoraf han haabede en Fornyelse af den oprindelige Kristendom — uden noget voldsomt Brud med den bestaaende Kirke. Som Humanist krævede Erasmus et sprogligt-historisk Skrift-

[1]) Erasmus fra Rotterdam sagde træffende om Leo X: «Han tog selv Fornøjelserne og lod St. Peter sørge for Forretningerne.» En anden af Tidens mest skarpsindige Iagttagere, den florentinske Humanist Machiavelli, bemærker, at «Jo nærmere Folkene er ved Rom, der er Kristenhedens Hovedsæde, desto mindre fromme er de . . . De forargelige Forbilleder og de Forbrydelser, der hersker ved Pavehoffet i Rom, har bevirket, at Italien ganske har mistet alle Fromhedens Grundsætninger og enhver religiøs Følelse.»

studium, og han viste sin kritiske Sans ved at frakende Paulus Hebræerbrevet og betvivle Jakobsbrevets og Aabenbaringsbogens apostolske Oprindelse[1]). Tillige hævdede han med Styrke Lægfolks, ogsaa Kvinders, Ret til at læse Skriften paa deres Modersmaal. Erasmus' Udgave af det nye Testamente fik stor Betydning for Zwinglis religiøse Udvikling, og den var Grundlaget for Luthers berømte Oversættelse. Ogsaa paa anden Maade har han hjulpet med til at berede Vej for Reformationen, saaledes naar han i sine satiriske Skrifter angriber Skolastikken og Klosterlivet, Faste og Valfarter, Helgen- og Relikviedyrkelsen. Erasmus' Kritik udsprang ikke — saaledes som Luthers — af en forarget Samvittighed; den var aldeles overvejende en Forstandskritik, der let forstummede, naar praktiske Klogskabshensyn tilraadede det. Han var et klart Hoved, en talentfuld, men ængstelig lærd, en udpræget Aandsaristokrat uden Forstaaelse for Folkets brede Lag, intet religiøst Geni, ingen mandig Karakter og folkelig Helt som Luther. Hans moralistiske Kristendomsopfattelse minder mere om Holberg og det 18de Aarhundredes »Oplysning« end om Reformationen. For ham er Menneskets Frihed, for Luther Guds Naade i Kristus Hovedsagen. Selv naar Erasmus indskærper, at man i Skriften først og fremmest skal søge Kristus, tænker han paa den vise Lærer og det ophøjede Forbillede, medens Kristus for Luther er Frelseren, der giver Syndsforladelse. Mangelen paa religiøs Dybde var hos Erasmus forenet med Mangel paa personligt Mod. Han siger selv, at han i den Grad er en Ven af Freden, at han i Nødstilfælde hellere vil opgive en Del af Sandheden end forstyrre Enigheden, og han erklærer sig villig til at underkaste sig Kirkens Myndighed, hvad enten han forstaar, hvad den foreskriver, eller ikke. Derfor kunde han ikke slutte sig til den af Luther vakte Bevægelse, men optraadte efter længere Vaklen som dens Modstander (II S. 20 f.). Luther sammenlignede ham træffende med Moses, der vel fik Lov til at se ind i det forjættede Land, men ikke selv naaede derind.

---

[1]) Ogsaa paa andre Punkter indleder Humanismen den historiske Kritik overfor den kirkelige Overlevering. Saaledes forkastede en italiensk Humanist (Laurentius Valla) baade Legenden om Daabsbekendelsens apostolske Oprindelse og det saakaldte «Konstantins Gavebrev», hvorved Kejser Konstantin skal have overgivet Herredømmet over Rom og Italien til den romerske Pave.

Ligesom Erasmus gik det mange af Humanisterne, f. Eks. Povl Helgesen i Danmark (II S. 35 f.); andre derimod sluttede sig ganske til Reformationen, saaledes Melanchthon, Zwingli og Kristjern Pedersen, hvis Historie derfor hører hjemme i en senere Sammenhæng (II S. 16. 48. 44).

§ 31. Middelalderens Slutning. Reformationens Forberedelse.

1. Trangen til en sædelig Reformation. I det 14de og 15de Aarhundrede lyder der atter og atter Klage over Kirkens Fordærvelse og Krav om en »Reform paa Hoved og Lemmer«. Mest iøjnefaldende var Fordærvelsen paa det moralske Omraade. Den viste sig helt op paa Pavestolen og naaede Højdepunktet med Alexander VI (S. 190). Kardinalerne, indenfor hvis Kreds Paverne valgtes, var i det hele og store ikke bedre end disse. Ogsaa over Biskoppers og Præsters, Munkes og Nonners Brud paa deres Cølibatsløfte klages der i alle Lande[1]). Foruden Usædelighed er det Havesyge, Gejstligheden især anklages for lige op til Paven. Det var en almindelig Opfattelse, at man intet kunde opnaa i Rom uden Penge, men alt med Penge[2]). Mænd som Wyclif, Hus og Savonarola havde gjort sig til Talsmænd for den vidt udbredte Forargelse og var derved komne i Strid med Pavedømmet som »Kilden til al den Fordærvelse, der raader i Kirken« (som Wyclif siger). Paverne viste tydeligt nok, at fra dem skulde Reformationen

[1]) Paa Konstanzerkonciliets Tid klagede en af Kirkens bedste Mænd over, at Biskopperne tillod Præsterne at leve med Konkubiner, naar de blot betalte for sig. Kejser Sigismund fandt, at den eneste Forskel mellem en græsk-katolsk og en romersk-katolsk Præst var, at den første kun havde een Kone, den anden ti. Paa Kirkemødet i Basel lod han derfor en Biskop foreslaa, at det skulde tillades Præsterne at gifte sig, fordi man blandt tusinde Præster næppe kunde finde een, der holdt sit Cølibatsløfte. Særlig fremhæves det om de norske Biskopper og Præster, at de aabenlyst levede i Ægteskab, og at deres Hustruer havde Forrang fremfor andre Fruer, endog Ridderes. Et saadant Forhold, som hvilede paa et med Slægtningenes Samtykke afgivet Troskabsløfte, var efter den borgerlige Lov retsgyldigt; ud fra et kirkeligt Synspunkt maatte det betragtes som et fordømmeligt Konkubinat; men det var forgæves, at Synoderne udstedte strenge Forbud imod det.
[2]) Allerede Petrarca havde sagt om de avignonske Paver: «Med Guld kan man aabne Himlen, og for Guld kan man købe Jesus Kristus» — jfr. S. 176 om disse Pavers Finansvæsen. Et Aarhundrede senere udtalte en nøje Kender af Forholdene i Rom (den senere Pave Pius II): «Der er intet, som den romerske Kurie giver uden Penge. Selv Haandspaalæggelse og den hellige Aands Gaver er til fals,og Syndernes Forladelse gives kun mod klingende Mønt.»

ikke udgaa; de vilde ikke engang forbedre deres eget Liv. Heller ikke Koncilierne (S. 178) eller de verdslige Fyrster lykkedes det at udrette noget væsentligt for Reformerne; det strandede bl. a. paa de modstridende Interesser: Paven overfor Kirkemødet eller Fyrsterne, den lavere Gejstlighed overfor den højere, de forskellige Nationer overfor hinanden.

Det Land, hvor Reformbevægelsen synligst bar Frugt, var Spanien. Her havde Ferdinand den Katolske af Aragonien, der var gift med Isabella af Castilien, 1492 erobret Granada, som var Maurernes sidste Besiddelse i Spanien, paa samme Tid, som Columbus opdagede Amerika og lagde Grunden til det spanske Kolonialrige. Ferdinand og Isabella forstod at gøre Kongemagten stærk og at skaffe den Herredømmet over Kirken. Kongen besatte Bispestolene og udnævnte Storinkvisitoren, hvorved Inkvisitionen blev afhængig af ham (S. 165). Efter hans Vilje gennemførte den spanske Kirkes Primas, Kardinalærkebiskop Ximenes i Toledo, en sædelig Reformation blandt den højere Gejstlighed og i Klostrene, ligesom han ogsaa fremmede de teologiske Universitetsstudier. Fra denne, i moralsk Henseende rensede, i dogmatisk Henseende i høj Grad fanatiske, spanske Kirke udgik i det 16de Aarhundrede Modreformationen og Jesuiterordenen (II § 13). Ligesom i Spanien gik ogsaa i Frankrig og England, i Tyskland og Norden Udviklingen i landskirkelig (eller statskirkelig) Retning, idet Landsherren (i Tyskland: de enkelte Landsfyrster) fik større Magt over den nationale Kirke, særlig med Hensyn til Besættelsen af Bispedømmerne. Her i Danmark sørgede Kongerne fra Valdemar Atterdags Tid for at opretholde et venligt Forhold til Paverne, for at de ad den Vej kunde faa deres Ønsker angaaende Besættelsen af Bispestolene sat igennem. Hvis Domkapitlet valgte en anden, end Kongen ønskede, kunde Paven forkaste Valget og udnævne den Ansøger, der havde Kongens Anbefaling. Denne Fyrsternes Indflydelse paa Kirken fik den allerstørste Betydning i det Øjeblik, de sluttede sig til den lutherske Reformation.

2. Trangen til en religiøs Reformation. Ogsaa det religiøse og kirkelige Liv havde sine iøjnefaldende Mangler. Gudstjenestens Midtpunkt var endnu bestandig den latinske Messe (§ 24,2); men af og til sang man en og anden Salme

paa Modersmaalet, i Tyskland f. Eks. »Krist stod op af døde« og »Nu bede vi den Hellig Aand«. Et fast Led af Gudstjenesten var Menighedens Salmesang derimod ikke. Man har stundom ment, at der saa godt som slet ikke blev prædiket i Middelalderens Slutning; men dette er en Misforstaaelse. Ganske vist var Sognepræsterne ofte forsømmelige og uduelige i denne Henseende; ellers vilde det ikke have været nødvendigt at oprette særlige »Prædikaturer« ved Kirker, hvor der i Forvejen var flere Præster. Derimod var Munkene flittige til at prædike baade i deres Klosterkirke og paa Gader og Stræder. Indholdet af disse Prædikener var naturligvis præget af Tidens mangelfulde Kristendomsopfattelse. Der var skolastiske Behandlinger af ørkesløse Spørgsmaal, f. Eks. hvorledes Kristi Menneskevordelse i den hellige Jomfrus Moderliv var gaaet for sig, eller om de afskaarne Haar og Negle ogsaa faar Del i Opstandelsen. Der var barnagtige Legender[1]) og varme Lovprisninger af Munkelivets Herlighed[2]) og af den hellige Jomfrus Barmhjertighed. I Prædikenen som i Digtningen og Billedkunsten stod den jomfruelige »Guds Moder« i Forgrunden som »Synderes Tilflugt«, »Barmhjertighedens Moder«, der skulde formilde sin strenge Søn. Prædikanterne og Digterne er aldrig mere veltalende og begejstrede, end naar de lovpriser Maria; her giver den religiøse Følelse og Naadestrang sig sit tydeligste Udtryk[3]). I Slutningen af det 15de Aarhundrede frem-

[1]) I en af de mest udbredte Prædikensamlinger fra Slutningen af det 15de Aarhundrede hedder det f. Eks., at der var en Kirke, hvor der plejede at komme mange Spurve, som smudsede den til. Da man ikke paa anden Maade kunde holde dem borte, satte Biskoppen dem i Band og truede dem med Døden, hvis de atter kom i Kirken. Bandlysningen bevirkede, at de blev borte, og hvis man nu fanger en Spurv og bærer den ind i den Kirke, dør den straks. [2]) Munkelivet prises som en jordisk Skærsild, hvorved man renses fra Synden; Munkeløftet er en anden Daab og frier Mennesket fra Skærsilden, selv om han ellers skulde straffes dér indtil 1000 Aar. [3]) «Om Kristus vidste vi ikke andet, end at han var en streng Dommer. Naadestolen var overdraget til Jomfru Maria», siger en af dem, der sluttede sig til Luther. Hermed stemmer det ganske, at det i Andagtsbøger fra Slutningen af Middelalderen hedder: «Der kommer ingen Naade ned fra Himlen uden først at være gaaet gennem Marias Hænder». I Digte lovprises hun som «Menneskeslægtens Frelserinde», som den, der «oplyser Solen og styrer Verden, og hvem Stjernerne adlyder». I den berømte Langfredagshymne «Stabat mater» hedder det: «Naar mit Øje da skal briste, for din Moders Skyld, o Kriste, giv mig Sejrens Palmekrans» — «og naar Afgrundssvælgets Luer mig paa Dommedagen truer, tal min Sag, o Jomfru god». — For Middelalderens Mennesker var Jomfru Maria den idealiserede Kvinde. «For al den Kvindelighed, som de havde sagt sig løs fra, var Maria som en himmelsk Erstatning, noget af en ren, fin, kærlig Søster, noget af en øm, omhyggelig

kommer det ene Rosenkrans-Broderskab efter det andet. Rosenkransen er en Perlesnor, som den bedende lader glide mellem sine Fingre, idet han for hver større Perle fremsiger et Paternoster, for hver mindre et Ave Maria. Paven knyttede rigelig Aflad til denne nye Fromhedsøvelse, og Prædikanterne lovpriste den for Folket[1]). Jo mere Troen paa Marias ubesmittede Undfangelse bliver almindelig (S. 155), desto mere bliver hendes (apokryfe) Moder, den hellige Anna, æret med Kapeller og Altere, Hymner og Bønner. Ogsaa de øvrige Helgener spillede en stor Rolle, baade som Forbedere og som Specialister, der kunde hjælpe, hver paa sit Omraade[2]). Derfor havde hver Mand og hver Stand sin særlige Værnehelgen, hver Kirke havde sine Helgenlevninger, og de større havde udførlige Fortegnelser over deres Relikvieskatte[3]).

Der blev bedet meget i Slutningen af Middelalderen; men foruden Helgenpaakaldelsen var der ogsaa andre Mangler, saaledes opfattede man i Almindelighed Bønnen som en fortjenstfuld Handling, Gud maatte belønne, og der blev lagt megen Vægt paa bestemte Bønneformularer som særlig virkekraftige, saaledes Rosenkransbønnen.

Det mørke Modstykke til Troen paa Madonnas, Helgenernes og Englenes Beskærmelse var Frygten for Djævelen og de onde Aander, for Hekseri og Trolddom. Middelalderens Mennesker havde en stærkt udviklet Fantasi og troede

---

Moder og noget af en himmelsk Brud, en høj Fyrstinde at sværme for og synge Sange og binde Blomsterkranse til». [1]) «Himlen ler, Englene jubler, Dæmonerne flygter, Helvede skælver, saa ofte vi med Ærefrygt siger: Ave! For dig, o Jomfru, er det lige som et Kys, naar du hører dette Vers: Ave! Derfor, I elskede Brødre, hen til hendes Billede, bøjer eders Knæ, kysser det, fremsiger eders Ave!» hedder det i en Mariaprædiken. Pave Sixtus IV lovede 11,000 Aars Aflad til alle dem, der vilde læse en bestemt Bøn til Maria foran hendes Billede. — I Danmark skrev Præsten Michael i Odense o. 1500 et Digt «Om Jomfru Mariæ Rosenkrans». I «Psalmebog for Kirke og Hjem» findes der 3 Psalmer (Nr. 462. 588. 635), der er bearbejdede i evangelisk Aand efter Hr. Michaels danske Rimværker. Ogsaa den smukke gamle Dagvise («Den signede Dag, som vi nu se, ned til os af Himmelen komme») stammer fra Slutningen af Middelalderen. [2]) Imod Pest hjalp St. Anna, Sebastian og Ægidius, mod Epilepsi Cornelius og Valentin, mod Tandpine Apollonia, mod Feber Barbara, i Barnsnød Margaretha, mod Ildebrand Agathe og Florian, mod Skibbrud Nicolaus og Gertrud o. s. v. — jfr. de hedenske Særguder S. 6. [3]) I Aaret 1509 havde Kurfyrst Frederik den Vise i Wittenberg samlet ikke mindre end 5005 Relikvier, deriblandt Stykker af Arons og Moses Stave, af den brændende Tornebusk og af Kristi Krybbe, en Draabe af den hellige Jomfrus Brystmælk o. s. v. Til Udstillingen af disse Relikvier var der knyttet en rig Aflad.

fuldt og fast paa onde Aanders Indgriben i denne Verdens Forhold; særlig var Uvejr og Sygdomme en Virkning af Dæmonerne. I Slutningen af Middelalderen greb disse Forestillinger mere og mere om sig, og en af Renæssancepaverne (Innocentius VIII, 1484) udstedte en Bulle, hvorefter Inkvisitorerne skulde straffe alle de Personer, der drev Utugt med Dæmonerne, eller som ved deres Trolddomskunster bragte Ulykker over Mennesker og Kvæg. Denne pavelige Bulle skaffede Heksetroen og Hekseforfølgelserne en hidtil ukendt Udbredelse.

Overhovedet var Frygt den fremherskende Stemning hos de fromme i Slutningen af Middelalderen, ikke blot Frygt for Djævelen og de onde Aander, men ogsaa Frygt for Guds forestaaende Vrede og Kristi strenge Dom[1]). Derfor trængtes der ikke blot til Reformer af det sædelige Liv; selve Kristendomsopfattelsen maatte reformeres. Det maatte ikke blot lejlighedsvis udtales[2]), men fremhæves som Grundvolden for et Kristenmenneskes Tro og Liv, at Kristendommen ikke er »en ny Lov«, ved hvis Overholdelse man skal erhverve sig en Fortjeneste hos Gud, men et glædeligt Budskab om Frelsen ved Guds Naade i Kristus. Evangeliet om Guds Naade og Kristi Frelsergerning maatte atter blive en levendegørende Magt; Kristus maatte anskues ikke som den frygtindgydende Dommer, der skal formildes ved Marias Forbøn, heller ikke som Forbilledet for et Liv i »evangelisk Fattigdom«, men som Frelseren fra Synden. Og der trængtes til et Brud med den hierarkiske Kirkeordning og det asketiske Livsideal, ud fra den klare Bevidsthed om de Kristnes almindelige Præstedømme (S. 62[2]) og et Kristenmenneskes Frihed.

3. Reformationens Forberedelse. Hvorfra skulde en saadan Reformation vel komme? Ikke fra Skolastikken, der jo netop var et klassisk Udtryk for den middelalderlige Kristendomsopfattelse (§ 23). Heller ikke fra Mystikken, der altid var udsat for at blive panteistisk og glemme Kristi Persons Betydning, ligesom den jo ogsaa gik ud fra den katolske Værdsættelse af det asketiske Livsideal (§ 29). Heller ikke fra Humanismen, som jo var en rent verdslig Bevægelse,

[1]) Ogsaa den middelalderlige Kunst dvæler meget ved Døden og Dommen. [2]) som af Bernhard, Frans og Savonarola.

der i kirkelig Henseende vel kunde rive ned, men ikke bygge op, eller i det højeste pege paa Skriften som Midlet til Kristendommens Fornyelse, uden selv at have Kraft og Dybde til at kunne gennemføre Reformationen (§ 30). Snarere kunde man vente, at Reformationen skulde udgaa fra et Kloster ligesom de tidligere religiøse Bevægelser: Benediktinerne og Cluniacenserne, Cistercienserne og Tiggermunkene. I Slutningen af Middelalderen fandt der da ogsaa den ene »Klosterreformation« Sted efter den anden; men de gik udelukkende ud paa at genoprette den gamle strenge Tugt, selv i de mindste Enkeltheder, og medførte vel (i alt Fald for en Tid) større Sædelighed, men ingen dybere Forstaaelse af »et Kristenmenneskes Frihed«. Hvorledes skulde en Munk kunne naa til en saadan Indsigt? Maaske gennem Skriftlæsning? Ganske vist var Tanken om Skriften som den højeste religiøse Autoritet bleven udtalt ikke blot af Valdesierne, Wyclif og Hus, Savonarola og Erasmus, men ogsaa af flere af Skolastikerne, deriblandt selve Thomas fra Aquino; men Betydningen af dette »Skriftprincip« blev i høj Grad svækket ved, at man var afhængig af Vulgatas latinske Oversættelse og den overleverede Fortolkning, og meget tilbøjelig til at allegorisere. Derfor har Humanismen stor Fortjeneste af Reformationen ved at fremdrage det nye Testamentes græske Grundtekst og hævde den sproglig-historiske Udlægning som den eneste rette (S. 191). Men for at Skriften skulde faa sin fulde Betydning, maatte den læses og udlægges af en Mand, der var aandsbeslægtet med dens Forfattere og havde gjort lignende religiøse Erfaringer som Apostelen Paulus. Derfor begynder Reformationen med Luthers Sjælekampe i Klosteret, hvor det efterhaanden gaar op for ham, at det er af Guds Naade ved Kristus, vi retfærdiggøres, ikke ved vore egne Gerninger.

Naar først Reformatoren af Guds Naade var fremtraadt, var Tiden vel skikket til at følge ham. Mægtige Strømninger kunde han støtte sig til: Forargelsen over Kirkens uhyre Rigdomme[1]) og moralske Fordærvelse, den nationale

[1]) Eksempelvis skal her anføres nogle Tal fra Danmark. Omtr. 1370 ejede Roskilde Bispestol over 2,600 Bondergaarde. Esrom Kloster ejede (o. 1500) over 300 Gaarde, Sorø og Antvorskov endnu flere. Kort før Reformationen var henimod 40 Procent af alle Danmarks Bondergaarde foruden talrige Slotte og Hovedgaarde i Kirkens Besiddelse. Hertil kom Tienden og mange forskellige Afgifter. Alene paa Sjælland var Bispetienden o. 10,000 Tønder Korn om Aaret.

Uvilje overfor Pavedømmets Fremmedregimente og Pengeudpresninger, Bestræbelserne for at indskrænke Kirkens verdslige Magt, og den vaagnende Individualisme, ogsaa paa det religiøse Omraade. Hertil kom, at Tiden ingenlunde var død i religiøs Henseende, men tværtimod viser en levende religiøs Trang, som ikke føler sig tilfredsstillet ved de gamle Fromhedsmidler og derfor rastløst higer efter nye. Herom vidner Mystikkens Udbredelse og de religiøse Vækkelser, der fremkaldes af store Bodsprædikanter som Savonarola. Der bygges stadig nye Kirker[1]) og Kapeller, indrettes flere Altere, ansættes flere Præster og læses flere Messer[2]). Der er en voksende Iver for at stifte Broderskaber, købe Aflad[3]), samle Relikvier og foretage Valfarter; netop i Tiden umiddelbart før Reformationen dukker det ene nye Valfartssted frem efter det andet med undergørende Mariabilleder og blødende Hostier. Endelig havde Bibelen i Oversættelse vundet en ikke ringe Udbredelse. I England havde Wyclif oversat Bibelen (S. 180), i Frankrig og Italien, Nederlandene og Tyskland fremkom der flere forskellige Oversættelser, som fra Slutningen af det 15de Aarhundrede mangfoldiggjordes gennem Bogtrykkerkunsten[4]). Der er ogsaa bevaret store Stykker af en dansk og en svensk Bibeloversættelse. Men Kirken saa ikke med velvillige Øjne paa, at Lægfolk læste Bibelen paa deres Modersmaal[5]), og en Folkebog har den ikke været før Reformationen.

---

[1]) I Danmark var der i det 15de Aarhundrede o. 2,500 Sognekirker foruden mange Klosterkirker. I Lund var der 18 Sognekirker og 4 Klostre, i Roskilde 12 Kirker og et halvt Dusin Klostre. Til Domkirkerne var der knyttet et meget stort Antal Præster; saaledes var der i Lund 30 Kanniker, i Roskilde endnu flere. Domkirken i Lund havde ikke mindre end 60 Altere, Roskilde Domkirke og Frue Kirke i København o. 50. [2]) I Slotskirken i Wittenberg blev der læst o. 10,000 Messer om Aaret. I Køln blev der læst over 1,000 Messer om Dagen. [3]) I Aaret 1489 blev der i Nürnberg solgt o. 7,000 Afladsbreve. [4]) I Aarene 1466—1521 blev Bibelen optrykt ikke mindre end 18 Gange i Tyskland (desuden Davids Salmer 22 Gange). [5]) Innocentius III anførte Moselovens Ord om, at det Dyr, der rørte ved Sinai hellige Bjærg, skulde stenes, som et Skriftbevis for, at «ingen enfoldig eller ulærd maa driste sig til at røre ved Skriftens Højhed eller forkynde den for andre.» — I Aaret 1485 udtalte Ærkebiskoppen i Mainz sig imod det fordærvelige Misbrug af den guddommelige Bogtrykkerkunst, at kristelige Bøger, der handler om Religionens højeste Sandheder, særlig de bibelske Skrifter, oversættes paa Tysk og udbredes blandt Menigmand. Det tyske Sprog er for fattigt til at udtrykke disse ophøjede Sandheder, og ulærde Mænd og Kvinder vil ikke rettelig kunne forstaa de hellige Skrifter. Derfor maa ingen Værker fra Græsk, Latin eller noget andet Sprog oversættes paa Tysk uden særlig Tilladelse.

Hvor store Mangler der end var ved det religiøse Liv i Slutningen af Middelalderen, kan man dog med god Grund tale om en Tidens Fylde for Reformationen, ligesom for Kristendommens Fremkomst.

LITTERATUR

Følgende Forkortelser er benyttede:

ap.	betyder	apostolisch.
chr.	—	christlich.
D G.	—	Dogmengeschichte.
ev.	—	evangelisch.
F H.	—	Folkenes Historie.
Gesch.	—	Geschichte.
Hist.	—	Historie.
Hrsg.	—	Herausgegeben.
H Z.	—	Historische Zeitschrift.
Jh.	—	Jahrhundert.
kath.	—	katholisch.
K Å.	—	Kyrkohistorisk Årsskrift.
K G.	—	Kirchengeschichte.
K H.	—	Kirkehistorie.
Kh. S.	—	Kirkehistoriske Samlinger.
L G.	—	Litteraturgeschichte.
Lit.	—	Litteratur.
M A.	—	Middelalderen.
N T.	—	Neues Testament (ell. Nye Testamente).
nt.	—	neutestamentlich.
R E.	—	Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. 3 Aufl. Hrsg. von A. Hauck. I—XXIV. 1896—1913.
Ref.	—	Reformation.
Ren.	—	Renaissance.
R V.	—	Religionsgeschichtliche Volksbücher, hrsg. von F. M. Schiele.
S O.	—	Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning.
V K.	—	Verdenskulturen.
V Kf.	—	Vidnesbyrd af Kirkefædrene (norsk Oversættelse).

(k.) efter en Forfatters Navn betyder, at han er Katolik. (H.) efter en Bogtitel betyder Hovedværk. De smaat trykte Tal oppe i Linjen betegner Udgaverne.

A. Almindelige Værker.

1. Kirkens Historie indtil Reformationen. Nye Fund og Tekstudgaver, nye Undersøgelser og Problemstillinger har gjort de ældre Fremstillinger forældede. Blivende Betydning har dog endnu I. C. L. Gieseler: Lehrbuch der K G. 1824 f. ^{4}1844 f. 6 Bd. (fortrinligt udvalgte Kildesteder). A. Neander: Allgemeine Gesch. der chr. Religion und Kirche. 1825 f. ^{2}1842 f. 9 Bd. (gaar indtil 1431; fremhæver det kristelige Fromhedsliv, særlig Personlighedernes Betydning). K. Hase: K G. 1834. ^{12}1900; K G. auf der Grundlage akademischer Vorlesungen. 1885 f. ^{3}1901. 2 Bd. (aandfuld Fremstilling; fin Forstaaelse for det karakteristiske). I. H. Kurtz: Lehrbuch der K G. 1849. ^{14}I. 1906, bearb. von N. Bonwetsch (paalidelig Stofsamling). F. C. Baur: Gesch. der chr. Kirche. 1853 f. ^{3}1863. 3 Bd. (kritisk Fremstilling af den hist. Udvikling under Synspunktet af den kristelige Idé's Selvudfoldelse).

Af nyere Fremstillinger maa nævnes Fr. Nielsen: Haandbog i Kirkens Hist. ^{2}I—II. 1893—98; K H. I. 1902 (mere kortfattet). A. Brandrud: Den kristne Kirkes Hist. 1915. H. Holmquist: Gamle kyrkans historia. 1907; Medeltidens kyrkohist. 1910; Den senare medeltidens kyrkohist. 1914 (den bedste Fremstilling i nordisk Litt.). W. Möller: Lehrbuch der K G. ^{2}I. 1902, bearb. von H. von Schubert (H.); II. 1893. K. Müller: K G. I. 1892. II, 1. 1902. G. Krüger: Handbuch der K G. I. 1911, bearb. von E. Preuschen und G. Krüger; II. 1912, bearb. von G. Ficker und H. Hermelink. K. Heussi: Kompendium der K G. ^{3}1913. H. Appel: Kurzgefasste K G. ^{2}1915. S. G. Green: A Handbook of Church History to the Dawn of the Ref. 1904.

Populære Fremstillinger: A. Jülicher, A. Harnack, N. Bonwetsch og K. Müller i »Die Kultur der Gegenwart«. I. 4, 1. ^{2}1909. S. 42—297. H. von Schubert: Grundzüge der K G. ^{5}1914. R. Sohm: K G. im Grundriss. ^{16}1913; norsk Overs. ^{2}1900. F. Baum und Chr. Geyer: K G. für das ev. Haus. ^{3}1902 (med mange gode Billeder). Katolske Haandbøger: J. Hergenröther: Handbuch der allgemeinen K G.; neu bearb. von J. P. Kirsch. I. ^{5}1911. II. ^{5}1913 (H.). F. X. Funk: Lehrbuch der K G. ^{6}1911, hrsg. von K. Bihlmeyer. Jvf. ogsaa de kirkehist. Artikler i Wetzer og Welte's Kirchenlexikon. ^{2}Hrsg. von Hergenröther und Kaulen. I—XIII. 1882—1903. The Catholic Encyclopedia. I—XVI. 1907—14.

F. C. Baur: Die Epochen der kirchlichen Geschichtschreibung. 1852. Bonwetsch i R E. X. S. 376—383: K G. H. von Schubert: Die heutige Auffassung und Behandlung der K G. 1902. W. Köhler: Idee und Persönlichkeit in der K G. 1910.

C. Mirbt: Quellen zur Gesch. des Papsttums und des römischen Katholizismus. ^{3}1911. H. Rinn und J. Jüngst: K G.liches Lesebuch. ^{3}1915.

H. Haar og I. Nørregaard: Kirkehist. Læsestykker. I. 1915. H. Weingarten: Zeittafeln und Überblicke zur K G. ^{5}1897. N. C. Hansen: Synchronistiske Tabeller. 1895. B. Fuglsang: Kirkehist. Atlas. 1895. K. Heussi und H. Mulert: Atlas zur K G. 1905.

2. Dogmehistorie. A. Harnack: Lehrbuch der D G. ^{4}I—III. 1909—10 (H.); Grundriss der D G. ^{5}1914. F. Loofs: Leitfaden zum Studium der D G. ^{4}1906 (H.). R. Seeberg: Lehrbuch der D G. ^{2}I—III. 1908—13 (H.); Grundriss der D G. ^{3}1910. N. Bonwetsch: Grundriss der D G. 1909. G. Aulén: Dogmhistoria. 1917. H. Rinn: D G.liches Lesebuch. 1910. — M. I. Tixeront (k.): Histoire des dogmes dans l'antiquité chrétienne. I—III. 1905—12. I. Bach (k.): Die D G. des M A.s I—II. 1873—75.

3. Etikkens Historie. W. Gass: Gesch. der chr. Ethik. I. 1881. C. E. Luthardt: Gesch. der chr. Ethik. I. 1888. H. I. Bestmann: Gesch. der chr. Sitte. I—II. 1880—85. G. Uhlhorn: Die chr. Liebesthätigkeit. I. ^{2}1882. II. 1884 (H.). (Forkortet Overs.: De kristne Kærligheds Gerninger. I—II. 1884—85). F. Linderberg: Kristendommen og den sociale Udvikling. I—III. 1903—08. Theo Sommerlad: Das Wirtschaftsprogramm der Kirche des M A.s. 1903; Die wirtschaftliche Tätigkeit der Kirche in Deutschland. I—II. 1900—05. E. Troeltsch: Die Soziallehren der chr. Kirchen und Gruppen. 1912. S. 1—426 (H.).

4. Gudstjenestens og den kristelige Kunsts Historie. F. Cabrol (k.): Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. 1903 f. (H.). H. A. Köstlin: Gesch. des chr. Gottesdienstes. 1887. G. Rietschel: Lehrbuch der Liturgik. I—II. 1900—09 (H.). E. Chr. Achelis: Lehrbuch der praktischen Theologie. ^{3}I—III. 1911 (H.). L. Duchesne (k.): Origines du culte chrétien. ^{5}1910. W. Lübke: Kunsthist. Dansk Udg. ved Jul. Lange. ^{3}I—II. 1897—1901. A. Springer: Handbuch der Kunstgesch. II—III. ^{9}1912—13. F. Piper: Einleitung in die monumentale Theologie. 1867; Mythologie und Symbolik der chr. Kunst. I—II. 1847—51. E. Gradmann: Gesch. der chr. Kunst. 1902. F. X. Kraus (k.): Gesch. der chr. Kunst. I—II, 2. 1896—1908 (H.). V. Schultze: Archäologie der chr. Kunst. 1895. C. M. Kaufmann (k.): Handbuch der chr. Archäologie. ^{2}1913. H. Leclercq (k.): Manuel d'archéologie chrétienne. I—II. 1907 (H.). L. von Sybel: Chr. Antike. I—II. 1906—09. R. Bürkner: Gesch. der kirchl. Kunst. 1903; Chr. Kunst 1910 (populær). L. Dietrichson: Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi. 1902. G. Dehio og G. von Bezold: Die kirchl. Baukunst des Abendlands. I—II. 1892—1901 (H.).

5. Kirkeret. P. Hinschius: Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten. I—V. 1869—95 (H.). E. Friedberg: Lehrbuch des kath. und ev. Kirchenrechts. ^{6}1909 (H.). R. Sohm: Kirchenrecht I. 1892 (H.); Wesen und Ursprung des Katholizismus.

[2]1912. A. Harnack: Entstehung und Entwickelung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jh. 1910. E. Hatch: Die Gesellschaftsverfassung der chr. Kirchen im Alterthum. 1883. A. Werminghoff: Gesch. der Kirchenverfassung Deutschlands im M A. I. 1905; Verfassungsgesch. der deutschen Kirche im M A. [2]1913 (kortere). A. Allen: Christian Institutions. 1898. J. B. Sägmüller (k.): Lehrbuch des kath. Kirchenrechts. [3]I—II. 1914.

6. Pavedømmet og Kirkemøderne. J. Langen (k.): Gesch. der römischen Kirche. I—IV (indtil 1216). 1881—93 (H.). J. von Döllinger (k.): Das Papsttum, bearb. von J. Friedrich. 1892 (H.). G. Krüger: Das Papsttum. 1907 (R V. IV, 3—4). R. Baxmann: Die Politik der Päpste von Gregor I bis auf Gregor VII. I—II. 1868—69. A. Hauck: Der Gedanke der päpstlichen Weltherrschaft bis auf Bonifaz VIII. 1904 (Universitetsprogram. Leipzig). M. Creighton: A history of the papacy from the great schism to the sack of Rome. I—VI. 1897 (H.). L. Pastor (k.): Gesch. der Päpste seit dem Ausgang des M A.s [3-4]I—IV, 1. 1899—1906 (H.). — C. J. von Hefele (k.): Conciliengeschichte[2]. I—VII (indtil 1449). 1873—90. VIII—IX (indtil 1536) ved J. Hergenröther. 1887—90 (H.)

7. Munkevæsenet. O. Zöckler: Askese und Mönchtum. [2]1897. M. Heimbucher (k.): Die Orden und Kongregationen der kath. Kirche. [2]I—III. 1907—08 (H.). A. Harnack: Munkevæsenet, overs. 1901. L. Moltesen: Det kristne Munkevæsen. 1901.

8. Den gamle Kirkes Historie. A. Harnack: Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jh. [3]I—II. 1915 (H.). H. Achelis: Das Christentum in den ersten drei Jh. I—II. 1912 (H.). L. Duchesne (k.): Histoire ancienne de l'église. I—III. 1906—08 (H.). H. M. Gwatkin: Early Church History to A. D. 313. I—II. 1909. R. Rainy: The Ancient Catholic Church. [2]1902. L. Pullan: The Church of the Fathers. [2]1906. Populære: C. Koch: Fortællinger af Kirkens Hist. Oldtiden. [2]1913. Th. Zahn: Skizzen aus dem Leben der alten Kirche. [3]1908. J. Geffcken: Aus der Werdezeit des Christentums. [2]1909.

9. Den oldkristelige Litteraturs Historie. A. Harnack: Gesch. der altchr. Lit. bis Eusebius. I—II, 2. 1893—1904 (H.). G. Krüger: Gesch. der altchr. Lit. [2]1898. H. Jordan: Gesch. der altchr. Lit. 1911. O. Bardenhewer (k.): Gesch. der altkirchl. Lit. I—III. 1902—12 (H.); Patrologie. [3]1910 (kortere). O. Stählin i W. Christ: Gesch. der griechischen Lit. [5]II, 2. 1913. S. 907—1244. M. Schanz: Gesch. der römischen Lit. III. [2]1905. S. 240—495. IV, 1. [2]1914. E. Klostermann i W. S. Teuffel: Gesch. der römischen Lit. III[6]. 1913. C. Brockelmann, F. N. Finck, J. Leipoldt og E. Littmann: Gesch. der chr. Litteraturen des Orients. 1907. De vigtigste af Kirkefædrenes Skrifter foreligger i

tysk Overs. i »Bibliothek der Kirchenväter«, 80 Bd. 1869—88; en ny og forbedret Udgave er begyndt at udkomme.

10. Middelalderens Historie. F H. III—IV. V K. III—IV. Kr. Erslev: Oversigt over M A.s Hist. [3] I—III. 1906 f. E. Lavisse og A. Rambaud: Histoire générale. I—III. 1896 f. I. Loserth: Gesch. des späteren M A.s von 1197 bis 1492. 1903 (H.). G. Grupp (k.): Kulturgesch. des M A.s. [2] I—IV. 1907—14. H. O. Taylor: The Mediaeval Mind. I—II. 1911. A. Ehrhard (k.): Das M A. und seine kirchl. Entwicklung. 1908. A. Berger: Die Kulturaufgaben der Ref. [2] 1908. H. Reuter: Gesch. der religiösen Aufklärung im M A. I—II. 1875—77 (H.). H. von Eicken: Gesch. und System der M A.lichen Weltanschauung. [3] 1917 (H.). V. Vedel: Bag Klostermure. 1911. J. Bryce: The Holy Roman Empire. 1864. [2)] 1906. F. Gregorovius: Gesch. der Stadt Rom im M A. [5] I—VIII. 1903—08 (H.). A. Hauck: K G. Deutschlands. [3--4] I—IV. 1904—13. V, 1. 1911 (H.). A. Ebert: Allgemeine Gesch. der Lit. des M A.s im Abendlande. I. [2] 1889. II—III. 1880—87. M. Manitius: Gesch. der lateinischen Lit. des M A.s. I. 1911.

B. Specielle Værker.

§ 1. A. Ræder i F H. II. S. 199—591. Kr. Erslev i V K. II. S. 493—583. A. B. Drachmann: Fra den romerske Kejsertid. 1903. G. F. Hertzberg: Gesch. des röm. Kaiserreiches. [2] 1899. Th. Mommsen: Römische Gesch. V. [6] 1909. A. v. Domaszewski: Gesch. der röm. Kaiser. I—II. [2] 1914. L. Friedländer: Darstellungen aus der Sittengesch. Roms. [7] I—IV. 1910 (H.). P. Wendland: Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. [2] 1911 (i Lietzmanns Handbuch zum N T. I, 2). Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgesch. [3] II. 1905. S. 404—530. G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer. [2] 1912 (H.). G. Boissier: La religion Romaine d'Auguste aux Antonins. I—II. [5] 1901 (H.). J. Réville: La religion à Rome sous les Sévères. 1885. G. Anrich: Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum. 1894. F. Cumont: Die orientalischen Religionen im röm. Heidentum. [2] 1914; Die Mysterien des Mithra. [2] 1911. R. Reitzenstein: Die hellenistischen Mysterienreligionen. 1910. Sam Wide: De græsk-orientalske Mysteriereligioner. 1915. H. Lietzmann: Der Weltheiland. 1909. E. Zeller: Die Philosophie der Griechen. III, 1. [4] 1909 (H.). F. Ueberweg: Grundriss der Gesch. der Phil. I. [10] 1909. S. 248—305. F. W. Farrar: Hedenske Sandhedssøgere, overs. 1891. Seneca: Trøsteskrift til Marcia, overs. af Gertz. 1906. Marcus Aurelius: Betragtninger, overs. af Hansteen. 1897. Lukianos: Udvalgte Skrifter, overs. af Gertz. 1881; Udvalgte Dialoger, overs. af Gertz. 1916.

§ 2. E. Schürer: Gesch. des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. [4]I—III. 1901—09 (H.). N T.liche Zeitgesch. af O. Holtzmann [2]1906; W. Staerk I—II. 1907; J. Felten (k.) I—II. 1910. J. Döllinger (k.): Heidenthum und Judenthum. 1857. W. Bousset: Die Religion des Judentums im nt. Zeitalter. [2]1906 (H.). B. Hahn: Jødisk Liv i den eftereksilske Tid. 1897. E. Kautzsch: Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments. I—II. 1900 (H.). R. H. Charles: The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Test. I—II. 1913 (H.). A. Blakiston: John Baptist and his Relation to Jesus. 1912. A. Rüegg i R E. IX. S. 320—327: Johs. der Täufer.

§ 3—6. Om de nt. Skrifters Oprindelse: L. W. Schat Petersen: Indledning til N T. 1899. Einleitung in das N T. af B. Weiss[3] 1897 (H.); Th. Zahn[3] I—II. 1906—07 (H.); F. Barth[3] 1914; H. J. Holtzmann[3] 1892 (H.); A. Jülicher [5--6]1906; J. E. Belser (k.). [2]1905. J. Moffat: An Introduction to the Literature of the N T. [2]1912. A. Kolmodin: Inledning till N T.s Skrifter. 1915. — O. Pfleiderer: Das Urchristentum. [2]I—II. 1902. A. Harnack: D G. [4]I. S. 48—155 (H.); Kristendommens Væsen, overs. 1900. — B. Weiss: Die Religion des N T. [2]1908. P. Wernle: Die Anfänge unserer Rel. [2]1904. Theologie des N T. af B. Weiss. [7]1903 (H.); P. Feine [2]1911; A. Schlatter I—II. 1909—10; H. J. Holtzmann [2]I—II. 1911 (H.); H. Weinel [2]1913.

§ 3. A. Schweitzer: Gesch. der Leben-Jesu-Forschung. [2]1913 (H.). V. Ammundsen: Til Opgør. 1912. S. 15—65. F. Torm: Den historiske Videnskab og Jesu Liv. 1911. H. Martensen Larsen: Jesus i Religionshist. 1911. J. Weiss: Jesus von Nazareth, Mythus oder Geschichte? 1910. F. Loofs: Wer war Jesus Christus? 1916 (H.). O. Zöckler i R E. IX. S. 1—43. H. Windisch i R E. XXIII. S. 674—684. Das Leben Jesu af B. Weiss. [4]I—II. 1902 (H.); W. Beyschlag [4]I—II. 1901—02 (H.). F. Barth: Die Hauptprobleme des Lebens Jesu. [4]1911. H. Wendt: Die Lehre Jesu. [2]1901. Lyder Brun: Jesu Evangelium. 1917 (H.). Populære Fremstillinger: Lyder Brun: Jesu Billede. 1904. A. Andersen: Menneskets Søn. 1894. L. Ihmels: Jesus, hvem han var, og hvad han vilde, overs. 1907. B. Weiss: Jesus von Nazareth. 1913. C. Koch: Jesu Lignelser. I—II. 1905—08. L. Schneller: Kender du Landet? overs. 1902; Evangelievalfarter, overs. 1892. — Den »liberale« Teologis Opfattelse af Jesus: Th. Keim: Die Gesch. Jesu von Nazara. I—III. 1867—72 (H.); O. Holtzmann: Leben Jesu. 1901; Christus. [2]1914 (kortere). W. Bousset: Jesus. [3]1907 (R V. I, 2—3). W. Heitmüller: Jesus. 1913 (Særudg. af »Die Religion in Gesch. und Gegenwart«. III. Sp. 343—410). P. Wernle: Jesus. 1915. Jfr. ogsaa A. B. Drachmann: »Christendommens Oprindelse«. V K. II. S. 423—492. P. O. Ryberg Hansen: Evangelierne som Kilder

til Jesu Liv. 1904 (herimod F. Torm: Ev. som Kilder til Jesu Liv. 1904); Det ældste Evangelium. 1910.

§ 4—6. C. Weizsäcker: Das ap. Zeitalter der chr. Kirche. ^{3}1902 (H.). A. C. Mc. Giffert: A History of Christianity in the Ap. Age. 1897. E. von Dobschütz: Das ap. Zeitalter. 1904 (R V. I, 9); Die urchr. Gemeinden. 1902; Probleme des ap. Zeitalters. 1904. F. J. A. Hort: Judaistic Christianity. 1894; The Christian Ecclesia. 1894. — Populære: H. Hoffmeyer: Kristendommens Sejr i Apostlenes Dage. 1908. L. Schneller: Apostelтro og Apostelдaad, overs. 1896; Gaar ud i al Verden, overs. 1898.

§ 4. G. Hoennicke: Das Judenchristentum. 1908. Harnack: D G. I^{4}. S. 310—334. Flavius Josephus: Jødernes Krig mod Romerne, overs. 1905. H. L. Strack: »Talmud«, R E. XIX. S. 313—334; Einleitung in den Thalmud. ^{4}1908. Ausgewählte Mischnatractate in deutscher Uebersetzung, hrsg. von P. Fiebig. 1905 f.

§ 5. A. Schweitzer: Gesch. der paulinischen Forschung. 1911. F. C. Baur: Paulus. ^{2}I—II. 1866—67. C. Clemen: Pl. I—II. 1904 (H.); A. Sabatier: L'apôtre Paul. ^{4}1912 (H.); W. M. Ramsay: St. Paul, the Traveller and the Roman Citizen. ^{7}1903; Pauline and other Studies. 1906; The Cities of St. Paul. 1907; The Teaching of Paul. 1913. A. Deissmann: Pl. 1911. Th. Zahn i R E. XV. S. 61—88. Populære: B. Weiss: P. und seine Gemeinden. 1914. Johs. Warneck: P. im Lichte der heutigen Heidenmission. ^{2}1914. H. Weinel: P. ^{2}1915. W. Wrede: P. ^{2}1907, R V. I, 5—6 (imod W. Ensidighed: I. Kaftan: Jesus und P. 1906; A. Jülicher: P. und Jesus 1907, R V. I, 14); E. Vischer: Die Paulusbriefe. 1904, R V. I, 4; Der Ap. P. und sein Werk. 1910. R. Knopf: P. 1909. F. W. Farrar: Ap. P. I—II, overs. 1883. J. P. Bang: P. 1911. L. J. Koch: P. 1910; P. som Karakter. 1917. O. Ricard: P. 1914. — H. Lietzmann: Petrus und Paulus in Rom. 1915. F. Sieffert: Petrus, R E. XV. S. 186—212. Langen (A, 6). I. S. 1—90. J. B. Lightfoot: St. Clement of Rome. I—II. ^{2}1890 (H.).

§ 6. Weizsäcker og von Dobschütz (§. 4—6). — Sohm og Harnack (A, 5). — E. Loening: Die Gemeindeverfassung des Urchristenthums. 1888. E. Mosiman: Das Zungenreden. 1911.

§ 7—9. Eusebius: Kirkens Hist. gjennem de tre første Aarh., overs. af Høffding-Muus. ^{2}1863. R. Knopf: Das nach-apost. Zeitalter. 1905. Se ogsaa A, 8.

§ 7. A. C. Bang: Kirken og Romerstaten indtil Constantin den Store. 1879. G. Uhlhorn: Der Kampf des Christentums mit dem Heidentum. ^{6}1899. K. Neumann: Der römische Staat und die allgemeine Kirche. I. 1890. W. M. Ramsay: The Church in the Roman Empire before A. D. 170. ^{7}1903. H. B. Workman: Persecution in the early Church. 1906. B. Aubé (k.): Histoire des persécutions de l'église. I—II. 1875—78. P. Allard (k.): Le

Christianisme et l'empire Romain. ⁷1908. A. Linsenmayer: Die Bekämpfung des Christentums durch den röm. Staat. 1905. J. Burckhardt: Die Zeit Constantins des Grossen. ³1898. V. Schultze: Diokletian. R E. IV. S. 678—685; Konstantin. R E. X. S. 757—773.

Ignatius og Polykarpus: Breve og Martyrium, overs. 1885. (V Kf. 11). J. B. Lightfoot: S. Ignatius. I—III(H.). ²1889. G. Uhlhorn i R E. IX. S. 49—55. Justinus Martyrs Apologier, overs. 1883. (V-Kf. 7). M. von Engelhardt: Das Christentum Justins des Märtyrers. 1878. N. Bonwetsch i R E. IX. S. 641—650. K. Krogh-Tonning: Om den ældste kirkelige Apologi. 1882. Th. Keim: Celsus' Wahres Wort. 1873. (Hedensk Angrebsskrift fra Aar 178). Tertullianus: Forsvarsskrift, overs. 1880. (V Kf. 2). Andre Apologeter overs. V Kf. 12. 14. Se i øvrigt A, 2. 9 — især Harnack: D G. I⁴. S. 496—550.

§ 8. G. Krüger: Gnosis, R E. VI. S. 728—738. W. Köhler: Die Gnosis. 1911. (R V. IV, 16). W. Anz: Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus. 1897. Harnack: D G. I⁴. S. 243—309. W. Bousset: Hauptprobleme der Gnosis. 1907. F. Torm: Valentinianismens Hist. og Lære. 1901. A. Dufourcq (k.): St. Irénée. 1904. F. R. Hitchcock: Irenaeus of Lugdunum. 1914. Th. Zahn i R E. IX. S. 401—411. Irenæus: Om den ægte Christendom, overs. af P. W. Christensen. 1854; Om Kjødets Opstandelse og det evige Liv, overs. af Grundtvig 1855; Til Bevis for den apostolske Forkyndelse, overs. af S. A. Becker 1909. Tertullianus: Udvalgte Skrifter, overs. 1887 (V Kf. 15). A. Hauck: Tertullians Leben und Schriften. 1877. Fr. Nielsen: T.s Ethik. 1879. N. Bonwetsch i R E. XIX. S. 537—551. Ch. Guignebert: Tertullien. 1901. P. Monceaux: Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne. I—II. 1901—02 (H.). N. Bonwetsch: Gesch. des Montanismus. 1881; R E. XIII. S. 417—426. Ch. Bigg: The Christian Platonists of Alexandria. 1886 (H.). F. Prat (k.): Origène. 1907. W. Metcalfe: Origen. 1907. E. Preuschen i R E. XIV. S. 467—488. Cyprianus: Om den almindelige Kirkes Enhed og om Herrens Bøn, overs. 1880 (V Kf. 1); andre Skr. overs. V Kf. 6. 1883. O. Ritschl: Cyprian von Karthago. 1885. E. W. Benson: Cyprian. 1897 (H.). V. Ammundsen: Novatianus og Novatianismen. 1901. J. O. Andersen: Novatian. 1901. F. Torm: N. 1901. — Jfr. ogsaa A, 2. 9 — især Harnack: D G. I⁴. S. 550—697.

§ 9. Harnack: D G. I⁴. S. 337—496. Om Kirkens Forfatning se A, 5. »Kanon«, se de til § 3—6 anf. »Indledninger til N T.« af Schat Petersen S. 738—813; B. Weiss S. 20—108; Holtzmann S. 75—204; Jülicher S. 417—517. H. Lietzmann: Wie wurden die Bücher des N T.s heilige Schrift? 1907. A. Harnack: Die Entstehung des N T.s. 1914. Th. Zahn: Gesch. des nt. Kanons. I—II. 1888—92 (H.); Grundriss der Gesch. des nt. Kanons. ²1904. N. P. Arboe Rasmussen: Fra Papyrusbladet til vort N T. 1912. E. Hennecke: Nt. Apokryphen. 1904; Handbuch zu den nt. Apo-

kryphen. 1904. De apokryfe Evangelier, overs. af H. Gregersen. 1886. M. Kähler: Gesch. der Bibel in ihrer Wirkung auf die Kirche (i »Dogmatische Zeitfragen«. I². 1907. S. 266—435). E. von Dobschütz: Bible in the Church (i »Encyclopædia of Religion and Ethics«. II. 1909. S. 579—615).

§ 9, 2. N. Müller: Christusbilder. R E. IV. S. 63—82; Koimeterien. R E. X. S. 794—877. V. Schultze: Die Katakomben. 1882. E. von Dobschütz: Christusbilder. 1899 (H.). L. Dietrichson: Kristusbilledet. 1880. Fr. Poulsen: Kristusbilledet i den første Kristentid. 1911. Se ogsaa A, 4. G. Rietschel: Weihnachten. R E. XXI. S. 47—54. Drews: Eucharistie. R E. V. S. 560—572. Kattenbusch og Drews: Messe. R E. XII. S. 664—723; Taufe. R E. XIX. S. 403—450. A. Harnack: Den apost. Trosbekendelse, overs. ²1893; R E. I. S. 741—755. Th. Zahn: Das ap. Symbol. 1893. F. Kattenbusch: Das ap. Symbol. I—II. 1894—1900 (H.); Der geschichtliche Sinn des ap. S., Zeitschrift für Theologie und Kirche 1901. S. 407—428. Mc. Giffert: The Apostles' Creed. 1902. Sv. A. Becker: Trosbekendelsen. 1913.

§ 9, 3. Se A, 3. — A. Biglmair: Die Beteiligung der Christen am öffentlichen Leben in vorconstantinischer Zeit. 1902. L. Zscharnack: Der Dienst der Frau in den ersten Jh. der chr. Kirche. 1902. A. Harnack: Militia Christi. 1905. — Om Askesen se A, 7. H. Strathmann: Gesch. der frühchr. Askese. I. 1914. H. Mosbech: Essæismen. 1916. Om Nyplatonismen: Zeller (§ 1) III,2. ⁴1903. S. 468—930 (H). Ueberweg (§ 1) S. 326—354. M. Heinze i R E. XIII. S. 772—784. Harnack: D G. I⁴. S. 808—826.

§ 10—13. Kirkens Hist. i fjerde Aarh. af Biskop Theodoret og Samtidige, overs. af Høffding Muus. I—V. 1876—81. V. Schultze: Gesch. des Untergangs des griechisch-röm. Heidentums. I—II. 1887—92 (H.); Theodosius I. R E. XIX. S. 615—621. E. Schwartz: Kaiser Constantin und die chr. Kirche. 1913. E. Holm: Geistlighedens Optræden ligeoverfor Staten fra Slutningen af Constantin den Stores Regering indtil det vestromerske Riges Fald. 1864. O. Seeck: Gesch. des Untergangs der antiken Welt. I—VI. 1895—1914 (H.). G. Boissier: La fin du paganisme. ⁶I—II. 1909 (H.). A. C. Bang: Julian den Frafaldne. 1881. A. Harnack i R E. IX. S. 609—619. P. Allard (k.): Julien l'Apostat. I—III. 1900—03 (H.). G. Krüger: Justinian. R E. IX. S. 650—659.

§ 11. E. Lucius: Die Anfänge des Heiligenkults in der chr. Kirche. 1904 (H.). J. P. Jacobsen: Heros og Helgen. 1913; Manes. I—II. 1914—17. H. Delehaye (k.): Les origines du culte des martyrs. 1912; Les légendes hagiographiques. 1905. K. Benrath: Zur Gesch. der Marienverehrung (i »Theologische Studien und Kritiken«. 1886. S. 7—94). — § 11, 3 se A, 4. — § 11, 4 se A, 5. E. Loening: Gesch. des deutschen Kirchenrechts. I. 1878. — § 11, 5. Langen (A,6) I—II. N. Bonwetsch: Leo I. R E. XI. S. 367

—374. Krysostomus: Udvalgte Skrifter, overs. 1884 (V Kf. 10). A. Puech (k.): St. Jean Chrysostome. 1900. E. Preuschen: i R E. IV. S. 101—111.

§ 12. N. Bonwetsch: Donatismus. R E. IV. S. 788—798. Monceaux (§ 8) IV. 1912 (H.). Augustinus: Mod Donatisterne eller om Kirkens Enhed, overs. 1886 (V Kf. 13). Munkevæsenet se A, 7. G. Grützmacher: Pachomius und das älteste Klosterleben. 1896; Hieronymus. I—III. 1901—08 (H.). Zöckler i R E. VIII. S. 42—54. E. Ch. Babut: St. Martin de Tours. 1912. H. Delehaye (k.): Les Stylites. 1895. Grützmacher i R E. XVII. S. 332—334.

§ 13, 1—5. Se A, 2, især Harnack: D G. I⁴. S. 697—796. II. Hefele (A,6). I—II. F. Loofs: Christologie. R E. IV. S. 16—51; Arianismus. R E. II. S. 6—45; Athanasius. R E. II. S. 194—205; Athanasianum. R E. II. S. 177—194; Nestorius. R E. XIII. S. 736—749; Eutyches. R E. V. S. 635—647. Kessler: Nestorianer. R E. XIII. S. 723—736. W. Germann: Die Kirche der Thomaschristen. 1877. Fr. Schepelern: Den ældste kristne Mission i Kina 1916. G. Krüger: Monophysiten. R E. XIII. S. 372—401; Das Dogma von der Dreieinigkeit und Gottmenschheit. 1905. E. Nestle: Jakobiten. R E. VIII. S. 565—571. W. Crum: Koptische Kirche. R E. XII. S. 801—815. Athanasius: Ungdomsskrifter, overs. af Høffding Muus 1869 og 1877; overs. af A. Hansen 1891 (V Kf. 17); Erklæringer til Indledning i Arianismens Hist., overs. af Høffding Muus 1868. Basilius: Udvalgte Taler og Breve, overs. 1890 (V Kf. 16). J. H. Hough: Athanasius. 1906. P. Allard (k.): St. Basile. ⁴1903. Th. Foerster: Ambrosius. 1884. A. Harnack: Konstantinopolitanisches Symbol. R E. XI. S. 12—28.

§ 13, 6—8. F. Loofs: Augustinus. R E. II. S. 257—284; Pelagius. R E. XV. S. 747—774; Semipelagianismus. R E. XVIII, S. 192—203. K. Kessler: Mani, Manichäer, R E. XII. S. 193—228. H. Reuter: Augustinische Studien. 1887 (H.). A. Harnack: A.s Konfessionen. ³1903; D G. III⁴. S. 3—257 (H.). J. Mc Cabe: St. Augustin and his age. 1902. G. von Hertling (k.): A. 1904. W. Thimme: A. 1910. H. Scholz: Glaube und Unglaube in der Weltgesch. Ein Kommentar zu Augustins »De Civitate Dei«. 1911. E. Troeltsch: Augustin, die christliche Antike und das M A. 1915. A.s Bekendelser, overs. af S. Vemmestad 1881 (V Kf. 3), G. Jørgensen 1902 (forkortet). A.s Enchiridion, overs. af D. Thrap 1884 (V Kf. 9); Om Guds Stat, overs. i Sammendrag af O. Moe 1884 (V Kf. 8).

§ 14. G. F. Hertzberg: Gesch. der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jh.s. 1883. K. Krumbacher og A. Ehrhard: Gesch. der byzantinischen Litt. ²1897 (H.). W. F. Adeney: The Greek and Eastern Churches. 1908. F. Kattenbusch: Johannes von Damaskus. R E. IX. S. 286—300. Populære: K. Roth: Gesch. des byz. Reiches. 1904. Ch. Diehl: Fi-

gures byzantines. I—II. 1906—08. J. L. Heiberg: Byz. Kultur. V K III. S. 131—174.

§ 15. A. Hude: Folkevandringstiden og de ny Riger. F H. III. S. 1—142. H. Koht: De germanske Folks Samfunds- og Aandsudvikling. V K. III. S. 9—130. H. von Schubert: Das älteste germanische Christentum. 1909. G. Uhlhorn: Goten. R E. VI. S. 772—779. H. Böhmer: Wulfila. R E. XXI. S. 548—558. G. Pfeilschifter (k.): Theoderich der Grosse. 1910. W. Goetz: Ravenna. 1901. Eugippius: Den hl. Severinus' Levned, overs. af H. Lefolii. 1904. Paulus Diaconus: Longobardernes Hist., overs. af G. Bang. 1897. Gregor af Tours: Frankerkrønike, overs. af J. P. Jacobsen. I—II. 1911—18. Hauck (A,10). I. Loening (§ 11). II. H. Zimmer: Keltische Kirche. R E. X. S. 204—243. J. B. Bury: The Life of St. Patrick. 1905. W. Bright: Chapters of Early English Church History. ^{3}1897. W. Stephens and W. Hunt: A History of the English Church. I. 1899. Beda den Ærværdige: Angler-Folkets K H. overs. af Kragballe 1864. Fr. Hammerich: De episk-kristelige Oldkvad hos de gotiske Folk. 1873. Henry Larsen: Krist og Satan. 1903. G. Schnürer (k.): Bonifatius. 1909.

§ 16. Se A, 7: Zöckler (S. 355—392) og Heimbucher (I. S. 205—401). G. Grützmacher: Die Bedeutung Benedikts von Nursia und seiner Regel. 1892. Seebass og Zöckler i R E. II. S. 577—588.

F. H. Dudden: Gregory the Great. I—II. 1905 (H.). W. Walther i R E. VII. S. 78—89. Langen (A, 6) II. Baxmann (A, 6) I. S. 44—146. Harnack: D G. III^{4}. S. 257—269.

§ 17. F. Buhl: Muhammeds Liv. 1903 (H.); Muhammedanismen som Verdensreligion. 1914. J. Østrup: Araberne. F H. III. S. 357—551; Islam. 1914. A. Müller: Der Islam im Morgen- und Abendlande. I—II. 1885—87 (H.). J. Goldziher: Vorlesungen über den Islam. 1910. C. Snouck Hurgronje: Mohammedanism. 1916. Der Koran, übersetzt von Ullmann. ^{2}1897. Th. Nöldeke: Gesch. des Qorans. ^{2}Hrsg. von Schwally. I. 1909.

§ 18. P. J. Pargoire (k.): L'église byzantine de 527 à 847. 1905. Harnack: D G. II^{4}. S. 425—490. Baxmann (A, 6) I. S. 146—361. II. S. 1—250. Langen (A, 6). II—III. Hauck (A, 10). II—III. Ejnhart: Karl den Stores Liv, overs. af P. Kierkegaard. 1878. E. Seckel: Pseudoisidor. R E. XVI. S. 265—307. E. Sackur: Die Cluniacenser. I—II. 1892—94 (H.). G. Grützmacher i R E. IV. S. 181—186. L. Bréhier (k.): Le schisme oriental du XI'e siècle. 1899. W. Norden (§ 21).

§ 19. A. Kilder. Ermoldus Nigellus' Digt om Kong Haralds Daab, overs. af H. Olrik. 1886. Rimbert: Ansgars Levned, overs. af P. A. Fenger, udg. med Noter af H. Olrik. 1885; ny Udg. ved G. Münster. 1910. Kong Knuts (den Stores) Liv og Gerninger, overs. af Gertz. 1896. Adam af Bremen: Menigheden i Norden

under Ærkesædet i Bremen og Hamborg (788—1072), overs. af P. W. Christensen. 1862. Danske Helgeners Levned, overs. af H. Olrik. 1893—94. Den ældste Danmarkskrønike (Roskildekrøniken), overs. af J. Olrik. 1898. Krøniker fra Valdemarstiden, overs. af J. Olrik. 1900—01. Sven Aggesøns Historiske Skrifter, overs. af Gertz. 1916—17. Sakses Danesaga, overs. af J. Olrik. I—IV. 1908—12. Helmolds Slavekrønike, overs. af P. Kierkegaard. 1881. Arnold af Lybeks Slavekrønike, overs. af P. Kierkegaard. 1885. Snorre Sturlasön: Kongesagaer, overs. af G. Storm. 1899. (Særudgaver: Olaf Tryggvessöns Saga, overs. af Fr. Winkel Horn. 1900; Olav den Helliges Saga, overs. af G. Storm. 1906). Nestors Russiske Krønike, overs. af C. W. Smith. 1869.

B. Bearbejdelser. C. Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. I—II. 1878—80. A. Olrik: Nordisk Aandsliv i Vikingetid og tidlig M A. 1907. (Særtryk af V K. III. S. 253—352). V. Grønbech: Vor Folkeæt i Oldtiden. I—IV. 1911—12 (H.); Religionsskiftet i Norden. 1913 (jfr. E. Arup i Hist. Tidsskrift. 8. R. V. S. 106—120). Johs. Steenstrup i Danmarks Riges Hist. I. L. Helveg: Den danske Kirkes Hist. til Ref. I. 1862 (H.). A. D. Jørgensen: Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling. 1874—78 (H.). H. Olrik: Konge og Præstestand i den danske M A. I. 1892. 2. forkortede Udgave. 1905. Ellen Jørgensen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling. 1908. (Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Skrifter. 7. R. hist. og filos. Afdeling,. I, 2). J. Paludan: Danmarks Litt. i M A. 1896. G. Dehio: Gesch. des Erzbistums Hamburg—Bremen. I—II. 1877. (Om de ældste Kilder til Ærkestiftets Hist. se Holmquist i K Å. 1908. S. 241—283). H. von Schubert: K G. Schleswig-Holsteins. I. 1907.

§ 19, 4. H. Reuterdahl: Swenska kyrkans historia. I. 1838 (H.). C. A. Cornelius: Handbok i svenska kyrkans hist. ^{3}1892. S. 1—34 (jfr. H. Lundström i K Å. 1901. S. 173—216). J. Wordsworth: The national church of Sweden. 1911. S. 1—88. J. Helander: Hedendom och kristendom inom den äldsta svenska missionskyrkan. K Å. 1905. S. 5—26. H. Hildebrand: Sveriges medeltid. III. 1898—1903 (H.) — samt i »Sveriges hist. utgifven af E. Hildebrand«. II. 1905.

§ 19, 5. K. Maurer: Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthume. I—II. 1855—56 (H.). R. Keyser: Den norske Kirkes Hist. under Katholicismen. I. 1856. S. 1—216 (H.); Efterladte Skrifter. I—II. 1866—67; Samlede Afhandlinger. 1868. A. C. Bang: Den norske Kirkes Hist. 1912. S. 1—81. A. Taranger: Den angelsaksiske Kirkes Indflydelse paa den norske. 1890. A. Bugge og E. Hertzberg i »Norges Hist. fremstillet for det norske Folk«. I—II, 1. 1910—15. L. Daae: Norges Helgener. 1879. F. Paasche: Kristendom og Kvad. 1914 (jfr. Norsk Teol. Tidsskrift. 1915. S. 149—183). E. Bull: Folk og Kirke i M A. 1912 (jfr. O. Kolsrud i Norsk Teol. Tidsskrift. 1913. S. 35—59. 131—156).

§ 19, 7. A. Naegle: K G. Böhmens. I, 1. 1915. H. von Schubert: Die sogenannten Slavenapostel Constantin und Methodius. 1916. Th. Schiemann: Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jh. I—II. 1886—87 (H.). A. Brückner: Gesch. Russlands. I. 1896. Hauck (A, 10) II². S. 668—704. III. S. 69—204. 623—664. IV³-⁴. S. 576—685. E. Schäfer: Wenden. R E. XXI. S. 95—100. P. Tschackert: Preussen. R E. XVI. S. 25—30.

§ 20. Baxmann (A, 6). II. S. 250—434. Langen (A, 6). IV. Hauck (A, 10). III—IV. C. Mirbt: Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII. 1894; Gregor VII. R E. VII. S. 96—115; Innocenz III. S. 112—122. W. Martens (k.): Gregor VII. I—II. 1894. A. Luchaire: Innocent III. I—VI. 1904—08 (H), jfr. Holmquist i K Å. 1910. II. S. 277—305. Stephens and Hunt (§ 15). II. 1901. Zöckler: Neu-Manichäer. R E. XIII. S. 757—770. J. von Döllinger: Beiträge zur Sektengesch. des M A.s. I—II. 1890.

§ 21. B. von Kugler: Gesch. der Kreuzzüge. ²1891. H. Prutz: Kulturgesch. der Kreuzzüge. 1883; Die geistlichen Ritterorden. 1908. R. Röhricht: Gesch. der Kreuzzüge. 1898. E. Heyck: Die Kr. und das heilige Land. 1900. L. Bréhier (k.): L'Eglise et l'Orient au moyen âge. ³1911; Les Croisades. 1907. W. Norden: Das Papsttum und Byzanz. 1903 (jfr. J. Haller i H Z. 1907. Bd. 99. S. 1—34 og Norden: H Z. 1909. Bd. 102. S. 277—305). P. Riant: Skandinavernes Korstog og Andagtsrejser til Palæstina, overs. 1868. Anna Komnenas Alexiade, overs. af Hovgaard. I—II. 1879—82. Arabiske Krøniker til Korstogenes Periode, overs. af J. Østrup. 1906. Joinville: Ludvig den Helliges Krønike, overs. af P. Garde. 1898—99. N. Sepet (k.): St. Louis. ⁶1905.

§ 22. Zöckler (A, 7). S. 406—538. Heimbucher (A, 7). I. S. 420—460. II. A. Neander: Der hl. Bernhard, neue Ausgabe von S. M. Deutsch. 1889. E. Vacandard (k.): Vie de St. Bernard. I—II. ⁴1910 (H.). S. M. Deutsch i R E. II. S. 623—638. IV. S. 116—127. K. Müller: Die Waldenser. 1886. H. Böhmer i R E. XX. S. 799—840. E. Comba: Histoire des Vaudois. I—II. 1898—1901. J. Guiraud (k.): St. Dominique. ⁶1909. Grützmacher i R E. IV. S. 768—781. K. Hase: Franz von Assisi. 1856, optrykt i Heiligenbilder. 1892. S. 1—143. K. Müller: Die Anfänge des Minoritenordens. 1885. Zöckler i R E. VI. S. 197—222. P. Sabatier: Vie de S. Francois d'Assise. 1894. ⁴⁰1912 (banebrydende, men moderniserende). H. Thode: F. v. A. und die Anfänge der Kunst der Ren. in Italien. ²1904. Fioretti, overs. af Johs. Jørgensen. 1902. W. Goetz: Die Quellen zur Gesch. des hl. F. v. A. 1904; Assisi. 1909. H. Holzapfel (k.): Handbuch der Gesch. des Franziskanerordens. 1909. H. Tilemann: Studien zur Individualität des F. v. A. 1914. A. Hegler i Zeitschrift für Theologie und Kirche. 1896. S. 395—461. H. Holmquist: Franciskusproblemet. K Å. 1910. S. 4—29. Populære: H. Ussing: F. af A. 1894. Johs.

Jørgensen (k.): Den hl. F. af A. ²1913 (mangler den litterærkritiske Indledning fra 1. Udg.). G. Schnürer (k.): Franz v. A. ²1907.

§ 23. F. A. Specht: Gesch. des Unterrichtswesens in Deutschland. 1885. H. Denifle (k.): Die Universitäten des M A.s bis 1400. I. 1885 (H.). H. Rashdall: The Universities of Europe in the Middle Ages. I—II, 2. 1895. (H.) E. C. Werlauff: Kiøbenhavns Universitet fra dets Stiftelse indtil Ref. 1850. M. Grabmann (k.): Die Gesch. der scholastischen Methode. I—II. 1909—11 (H.). M. de Wulf (k.): Gesch. der mittelalterlichen Philosophie. 1913. K. Werner (k.): Der hl. Thomas von Aquino. I—III. 1858—59; Die Scholastik des späteren M A.s. I—IV. 1881—87. Harnack: D G. III⁴. S. 354—414. 490—659. R. Seeberg: D G. III². S. 135—281. 308—511. 568—671 (H.); Die Theologie des Johannes Duns Scotus. 1900 (H.); R E. XVII. S. 705—732 (Scholastik); XIX. S. 704—717 (Thomas v. Aquino); V. S. 62—75 (Duns Scotus); XIV. S. 260—280 (Ockam). Kunze: Anselm. R E. I. S. 562—570. S. M. Deutsch: Peter Abälard. 1883. F. Nitzsch i R E. I. S. 14—25. Populære: I. A. Endres (k.): Gesch. der M A.lichen Philosophie. ²1911; Thomas von Aquin. 1910. M. Grabmann (k.): Thomas v. A. 1912. R. Eucken: Thomas v. A. und Kant. 1901; Die Philosophie des Th. v. A. und die Kultur der Neuzeit. ²1910. Lucidarius, en Folkebog fra M A., udg. af J. Knudsen. 1909. Abælard og Heloise, ved Fr. Moth. 1905.

§ 24. Se A, 4. Lübke I. S. 327—527. Kraus I. S. 591—621. II, 1. — H. V. Clausen i V K. III. S. 484—589. J. B. Løffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere M A. 1883. F. Becket: Altertavler i Danmark fra den senere M A. 1902. L. Dietrichson: De norske Stavkirker. 1892. Populære: P. Køhke: De danske Kirkebygninger. ²1908. J. Magnus-Petersen: De gamle Kalkmalerier i vore Kirker. 1900. Om Gudstjenesten se A, 4. Yrjö Hirn: Det heliga skrinet. 1909. Kattenbusch og Drews: Messe. R E. XII. S. 664—723. Den kath. Kirkes Messebog, udg. med dansk Overs. 1907. (Heri ogsaa Tekst og Overs. til Dies irae og Stabat mater). A. Franz: Die Messe im deutschen M A. 1902. J. H. Brochmann: 40 Latinske Salmer med Overs. 1901. Kr. Nyrop: En Teaterforestilling i M A. 1892 (S O. 9). K. Hase: Das geistliche Schauspiel. 1858. Creizenach i R E. XVIII. S. 636—648.

§ 25. H. Olrik: Riddervæsen og Korstogs-Kultur. V K. IV. S. 7—76; Stat og Kirke. V K. IV. S. 77—108. Vald. Vedel: Ridderromantiken i fransk og tysk M A. 1906; By og Borger i M A. 1901. H. Schück: M A.s aandelige Kultur. V K. III. S. 353—483. Uhlhorn (A,3) II. Linderberg (A,3) II—III. J. Lindbæk og G. Stemann: De danske Helligaandsklostre. 1906. H. Ch. Lea: A History of the Inquisition in the Middle Ages. I—III. ²1906; Gesch. der I. im M A., hrsg. von J. Hansen. I—III. 1904 f. (H.); A

History of the Inquisition in Spain. I—IV. 1906—07 (H.). P. von Hoensbroech: Das Papsttum in seiner sozial-kulturellen Wirksamkeit. I[4]. 1902 (polemisk). P. Flade: Das römische Inquisitionsverfahren in Deutschland. 1902. Benrath i R E. IX. S. 152—167. H. Holmquist: Inkvisitionen (i »Bibelforskaren«. 1909. S. 299—324). Katolske Forsvarsskrifter: C. Douais: L'Inquisition. 1906; E. Vacandard: L'Inquisition. [5]1909. F. Esser: Den romerske Inkvisition. 1900; Den spanske I. 1907. — H. C. Lea: A History of Auricular Confession and Indulgences in the Latin Church. I—III. 1896 (H.). Th. Brieger: Indulgenzen. R E. IX. S. 76—94. A. Gottlob (k.): Kreuzablass und Almosenablass. 1906; Ablassentwicklung und Ablassinhalt im 11. Jh. 1907. F. Beringer (k.): Die Ablässe. [14]I—II. 1915 (H.). A. Franz (k.): Die kirchlichen Benediktionen im M A. I—II. 1909 (H.).

§ 26, 1—2. Saxo (§ 19 A). Valdemar Sejr. Kildeskrifter, overs. af A. D. Jørgensen. 1879. Viborgbispen Gunners Levned, overs. af H. Olrik. 1892. Kilder til Danmarks Hist. i Aarene 1241—1274, overs. af J. Olrik. 1906—08. Valdemar Atterdag, Uddrag af Kilder, overs. af Ellen Jørgensen. 1911. — Rosenberg (§ 19 B). II. Helveg (§ 19 B). I. Joh. Steenstrup og Kr. Erslev i Danmarks Riges Hist. I—II. H. Olrik: Knud Lavards Liv og Gærning. 1888; Konge og Præstestand i den danske M A. II. 1895; Absalon. I—II. 1908—09 (H.); Abbed Vilhelm af Æbelholt. 1912. J. B. Daugaard: Om de danske Klostre i M A. 1830. J. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre. 1914. Om Saxo: J. Olriks Overs. I. S. 5—44. Vilh. Andersen: Tider og Typer af dansk Aands Hist. Erasmus. I. 1907. S. 45—89. Om Anders Sunesøn: Fr. Hammerich: En Skolastiker og en Bibeltheolog fra Norden. 1865; V. Ammundsen i Kh. S. 5. R. III. S. 650—664.

§ 26, 3. Se § 19, 5: Keyser I. S. 217—462. II. Bang S. 81—301. A. Bugge og A. Taranger i Norges Hist., fremstillet for det norske Folk. II, 2. 1916. III, 1. 1915. Chr. Lange: De norske Klostres Hist. i M A. [2]1856.

§ 26, 4. Se § 19, 4: Reuterdahl II, 1—2. 1843—50. Cornelius S. 34—139. Wordsworth S. 89—143. Hildebrand. — K. B. Westman: Den svenska kyrkans utveckling från St. Bernhards tidevarv til Innocentius III's. 1915.

§ 27. L. Moltesen i F H. IV. S. 1—352. J. Haller: Papsttum und Kirchenreform. I. 1903 (H.). R. Scholz: Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz VIII. 1903 (jfr. E. Falk i K Å. 1908. S. 364—381). K. Wenck: Philipp der Schöne. 1905. Zöpffel: Bonifatius VIII. R E. III. S. 291—300. G. Lizerand: Clément V. et Philippe IV le Bel. 1910. H. Finke (k.): Papsttum und Untergang des Templerordens. I—II. 1907. G. Grützmacher i R E. XIX. S. 504—510. G. Mollat (k.): Les papes d'Avignon. 1912. Ph. Woker: Das kirchliche Finanzwesen der Päpste. 1878. Hauck

(A, 10). V, 1. K. Hase: Caterina von Siena. 1864 (optrykt i »Heiligenbilder«. 1892. S. 145—352). Johs. Jørgensen (k.): Den hl. Katerina af S. 1915.

§ 27, 3. Fr. Hammerich: Den hl. Birgitta og Kirken i Norden. 1863. A. Brinkmann (k.): Den hl. B. 1893. T. Höjer: Studier i Vadstena klosters och birgittinordens historia. 1905. K. B. Westman: Birgitta-Studier. I. 1911. H. Lundström i R E. III. S. 239—244. XXIII. S. 229—231. J. Skovgaard: Den hl. B. og Maribo Kloster. 1914. Heliga Birgitta's uppenbarelser, utgifna af G. E. Klemming. I—V. 1857—84. R. Steffen: Den hel. B.s uppenbarelser i urval och öfversättning. 1909.

§ 27, 4. Hefele (A, 6). VII, 1—2. H. Finke (k.): Forschungen und Quellen zur Gesch. des Konstanzer Konzils. 1889. Bess i R E. XI. S. 30—34. P. Tschackert: Basel, Konzil. R E. II. S. 427—431. N. Valois (k.): Le pape et le concile (1418—1450). I—II. 1909.

§ 28. Stephens and Hunt (§ 15) III. 1900. G. Lechler: Johann von Wiclif und die Vorgesch. der Ref. I—II. 1873; Johannes Hus. 1890. J. Loserth: Hus und Wiclif. 1884; Wiclif, R E. XXI. S. 225—244; Huss, R E. IX. S. 472—489. R. Buddensieg: J. W. und seine Zeit. 1885; Lollarden, R E. XI. S. 615—626. H. Holmquist: Wycliffe, i »Bibelforskaren«. 1913. S. 329—353. D. S. Schaff: John Huss. 1915. J. Müller: Brüder, böhmische, R E. III. S. 445—467.

§ 29. E. Lehmann: Mystik i Hedenskab og Kristendom. 1904. S. M. Deutsch: Theologie, mystische. R E. XIX. S. 631—644. W. R. Inge: Christian Mysticism. 1899. F. von Hügel (k.): The mystical element of religion. I—II. ^{2}1909. Deutsche Mystiker des 14. Jh.s, hrsg. von F. Pfeiffer. I—II. 1845—57. W. Preger: Gesch. der deutschen Mystik im M A. I—III. 1874—93. P. Mehlhorn: Die Blütezeit der deutschen Mystik. 1907 (R V. IV, 6). H. Denifle (k.): Das geistliche Leben. ^{6}1908. H. Martensen: Mester Eckart. ^{2}1851. Deutsch i R E. V. S. 142—154. Denifle (k.) i Archiv für Lit. und K G. des M A.s. 1886. S. 417—652. Eckehart: Schriften und Predigten, hrsg. von H. Büttner. I—II. 1903—09. Mester E.: Prædikener og Traktater, overs. af Aage Marcus. 1917. Heinrich Seuse: Deutsche Schriften. Uebertragen von W. Lehmann. I—II. 1911. Johs. Jørgensen (k.): Den yndigste Rose. 1907 (om Suso). F. Cohrs: Suso. R E. XIX. S. 173—176; Tauler. R E. XIX. S. 451—459; Theologia deutsch. R E. XIX. S. 626—631. Deutsche Theologia, paa Dansk ved L. Schmidt. 1877. G. Siedel: Die Mystik Taulers. 1911. H. Haupt: Brüder des freien Geistes. R E. III. S. 467—472. Ph. Strauch: Rulman Merswin und die Gottesfreunde. R E. XVII. S. 203—227. Ph. Meyer: Hesychasten. R E. VIII. S. 14—18.

§ 29, 3. C. Ullmann: Reformatoren vor der Ref. II^{2}. 1866.

S. D. van Veen: Ruysbroeck. R E. XVII. S. 267—273; Windesheim. R E. XXI. S. 363—368. L. Schulze: Thomas a Kempis. R E. XIX. S. 719—733; Brüder des gemeinsamen Lebens. R E. III. S. 472—507. XXIII. S. 260—269. Thomas a Kempis: Kristi Efterfølgelse. Fuldstændig dansk Overs. 1880 (Høsts Forlag). Bearbejdede Udgaver ved Johs. Kok[5] 1898, G. Münster 1910, Sv. A. Becker 1914.

§ 30. L. Moltesen i F H. IV. S. 355—425. V. Vedel i V K. IV. S. 295—466. E. Gigas i Julius Clausens Verdens-Litt.hist. II. 1898. S. 3—93. A. Gaspary: Gesch. der italienischen Litt. I—II. 1885—88. W. Goetz: M A. und Ren. H Z. 1907. Bd. 98. S. 30—54. J. Burckhardt: Die Kultur der Ren. in Italien. I—II. [11]1913 (H.); forkortet dansk Overs. 1903. G. Voigt: Die Wiederbelebung des classischen Altertums. I—II. [3]1893 (H.). L. Geiger: Ren. und Humanismus in Italien und Deutschland. 1882. E. Heyck: Florenz und die Mediceer. [2]1902. K. Brandi: Die Ren. in Florenz und Rom. [4]1913. E. Gebhardt: Les origines de la ren. en Italie. 1879. Gregorovius (A, 10). VI—VIII. L. Pastor (A, 6). Dantes Guddommelige Komedie, overs. af Molbech[3]. I—II. 1878—79. [4]1908 ved Vedel. V. Vedel: Dante. 1892. F. X. Kraus (k.): Dante. 1897 (H.). Th. Bierfreund: Kulturbærere. 1892; Florens. I. Monumenter og Mennesker. 1901. II. Billedkunst. 1—2. 1903—04. Th. Oppermann: Kunst og Liv i det gamle Florens. 1895. F. Beckett: Florentinske Kunstnere. 1897. Lübke-Lange (A, 4) II. S. 1—265. Ph. Monnier: Le Quattrocento. I—II. 1901. Kraus (A, 4). II, 2 (H.). H. Thode (§ 22); Michelangelo und das Ende der Ren. I—III. 1903—12 (H.). Martha Drachmann Bentzon: Michelagniolo. 1908. V. Wanscher: Rafael og Michelangelo. 1908. Vasari: Ren.s ypperste Kunstnere, overs. af E. Rasmussen. 1907. Pave Julius's Død, en Satire, overs. af Moth. 1894 (S O. 16). Præste- og munkefjendske Humanistdigte fra Ren.tiden, overs. af Moth. 1899 (S O. 38). P. Villari: Storia di Girolamo Savonarola. [3]I—II. 1898 (H.). V. Sommerfelt: G. S. I—II. 1893—94. K. Hase: Neue Propheten. [2]1861. Benrath i R E. XVII. S. 502—513. L. Pastor (k.): Zur Beurteilung Savonarolas. 1898. J. Schnitzer: S. im Streite mit seinem Orden und seinem Kloster. 1914. Savonarolas Betragtninger over den 51de og 31te Davids Psalme, overs. af M. Th. Wöldike. 1850. Johs. Clausen: Laurentius Valla. 1861. D. G. Monrad: Den første Kamp om den apostolske Trosbekjendelses Oprindelse. 1875. Benrath: Valla. R E. XX. S. 422—426.

§ 30, 4. Janssen (§ 31). II[19--20]. 1915. S. 3—76. Fr. Moth: Conradus Celtis Protucius. 1898. G. Kawerau: Reuchlin. R E. XVI. S. 680—688. R. Stähelin: Erasmus. R E. V. S. 434—444. Vilh. Andersen (§ 26, 1—2) I. S. 1—24. P. Wernle: Die Ren. des Christentums im 16. Jh. 1904; Ren. und Ref. 1912. H. Herme-

link: Die religiösen Reformbestrebungen des deutschen Humanismus. 1907. P. Drews: Humanismus und Ref. 1887. E. Troeltsch: Ren. und Ref. H Z. 1913. Bd. 110. S. 519—556.

§ 31. G. Ficker: Das ausgehende M A. und sein Verhältnis zur Ref. 1903. A. Berger (A, 10). J. Haller: Die Ursachen der Ref. 1917. Johs. Janssen (k.): Gesch. des deutschen Volkes seit dem Ausgang des M A. I. 1876. $^{19--20}$1913 (H.). Om J.s Ensidigheder se Kawerau i »Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben«. 1882. S. 142 f. 263 f. 313 f. 362 f. E. Gothein: Politische und religiöse Volksbewegungen vor der Ref. 1878. J. Schairer: Das religiöse Volksleben am Ausgang des M A.s 1914. W. Maurenbrecher: Gesch. der kath. Ref. I. 1880. Hefele(k.): Der Kardinal Ximenes und die kirchlichen Zustände Spaniens am Ende des 15. und Anfang des 16. Jh.s. ^{2}1851 (H.). Herzog og Benrath i R E. XXI. S. 577—584. L. Helveg (§ 19 B) II. 1870. S. 1—471 (H.). Kr. Erslev i »Danmarks Riges Hist.« II. S. 654—691. L. Moltesen: De avignonske Pavers Forhold til Danmark. 1896. J. Lindbæk: Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans. 1907. G. Jørgensen: Fra Bispernes og Munkenes Tid. 1917. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark. 1909. C. J. Brandt og L. Helveg: Den danske Psalmedigtning. I. 1846. S. IX—XXVI. 1—16. Herr Michaels tre danske Rimværker, udg. af Chr. Molbech. 1836. Zöckler: Rosenkranz. R E. XVII. S. 144—150. K. Benrath (§ 11) S. 197—267. H. Siebert (k.): Beiträge zur vorreformatorischen Heiligen- und Reliquienverehrung. 1907. S. Beissel (k.): Gesch. der Verehrung Marias in Deutschland während des M A.s. 1909. Soldan-Heppe: Gesch. der Hexenprozesse. Neu bearbeitet von M. Bauer. I—II. 1911 (H.). J. Hansen: Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess. 1900 (H.). v. Hoensbroech (§ 25). G. Rietschel: Bibellesen und Bibelverbot. R E. II. S. 700—705.

INDHOLD

Side

Oldkirken ..... 5—102

Første Tidsrum: Kristendommens Oprindelse og ældste Historie indtil Konstantin d. Store ..... 5—74

Indledning (§ 1—2).

§ 1. Romerriget paa Kristi Tid ..... 5—11
(1. Det romerske Verdensrige. 2. Religiøse Forhold. 3. Filosofien. 4. Sædelige og sociale Forhold).

§ 2. Jødedommen paa Kristi Tid ..... 11—17
(1. Jøderne i Adspredelsen. 2. Jøderne i Palæstina).

Kristendommens Oprindelse (§ 3—6).

§ 3. Jesus Kristus og Evangeliet ..... 17—26
(1. Almindelig Karakteristik. 2. Jesu Forkyndelse om Gud og Guds Rige. 3. Jesu Forkyndelse om Guds Vilje (Loven). 4. Jesu personlige Liv. 5. Jesu Forkyndelse om sig selv. 6. Jesu Død og Opstandelse).

§ 4. Den jødekristne Menighed ..... 26—30
(1 Menighedens Tilblivelse. 2. Jødekristne og Jøder indtil Aar 70. 3. Jødekristne og Jøder efter Aar 70).

§ 5. Paulus og Hedningemissionen ..... 30—40
(1. Paulus' Liv indtil Apostelmødet. 2. Paulus' Liv efter Apostelmødet. 3. Paulus' Teologi. 4. Peter. 5. Johannes. 6. Synoptikerne).

§ 6. Menighedernes indre Forhold i Aposteltiden ..... 40—46
(1. Menighedsforsamlingerne. 2. Menighedsforfatningen. 3. Menighedslivet).

Den efterapostolske Tid (o. 100—324) § 7—9.

§ 7. Kristendommens Udbredelse. Forholdet til den romerske Stat ..... 46—52
(1. Kristendommens Udbredelse. „Apologeterne". 2. Staten og de Kristne før Decius. 3. Fra Decius til Konstantin).

§ 8. Indre Kampe: Vranglære og Kirkelærere ..... 53—61
(1. Gnosticismen. 2. Kampen mod Gnosticismen. Irenæus og Tertullian. 3. Den aleksandrinske Teologi. Origenes. 4. Cyprian).

§ 9. Forfatning, Gudstjeneste og Menighedsliv i den efterapostolske Tid ..... 61—74
(1. Forfatningen. A. Bispedømmet som „apostolsk" Embede. B. „Kanon" som apostolsk Skriftsamling. 2. Gudstjenesten. A. Hellige Steder. B. Hellige Tider. C. Hellige Handlinger. 3. Menighedslivet. A. Kirken og Verden. B. Kristelig Verdensflugt).

Side

Andet Tidsrum: Rigskirken (324—565) ..... 75—102

§ 10. Hedenskabets Undergang ..... 75—78
(1. Konstantin og hans Sønner. 2. Julian. 3. Hedenskabets Undergang).

§ 11. Den kejserlige Statskirke ..... 78—85
(1. Stat og Kirke. 2. Kirken og Verden. 3. Kirkebygningerne. 4. Kirkeforfatningen. 5. Konstantinopel og Rom. Johannes Krysostomus og Leo den Store).

§ 12. Frikirkelig og asketisk Reaktion mod den statskirkelige Udvikling: Donatismen og Munkevæsenet ..... 86—90
(1. Donatismen. 2. Munkevæsenet).

§ 13. Lærestridigheder og Kirkelærere i 4de og 5te Aarhundrede 90—102
(1. Arius og Athanasius. 2. Basilius og Ambrosius. 3. Den arianske Strids Afslutning. 4. Nestorianismen. 5. Monofysitismen. 6. Augustins Liv. 7. Augustins Forfatterskab. 8. Striden om Synd og Naade).

Middelalderen.

Første Tidsrum: Den ældre Middelalder (476 [565]—1054) .... 103—133

§ 14. Indledning. Den byzantinske Kejserkirke og den romerske Pavekirke ..... 103—104

§ 15. Missionen indtil Bonifatius' Død (755) ..... 105—109
(1. Ariansk og katolsk Kristendom hos Germanerne. 2. Kristendommen hos Kelterne. 3. Angelsakserne og Kristendommen).

§ 16. Benedikt fra Nursia og Gregor den Store ..... 109—112
(1. Benedikt fra Nursia. 2. Gregor den Store).

§ 17. Muhammed og Islam ..... 112—116
(1. Muhammeds Liv. 2. Koranen og Islam. 3. Muhammedanismens Udbredelse).

§ 18. Kirken og den verdslige Magt fra Gregor den Stores Død 604 til Skismaet 1054 ..... 117—122
(1. Fra Gregor den Stores til Pippin den Lilles Død (604—768). 2. Karl den Store (768—814). 3. Fra Karl den Stores Død til Skismaet (814—1054). 4. Cluniacenserne og den kirkelige Reformbevægelse. 5. Det store Skisma).

§ 19. Missionen i Norden og Østen ..... 122—133
(1. Hedenskabet i Norden. 2. Missionens Begyndelse. Ansgar. 3. Fra Ansgars Død til Oprettelsen af Ærkesædet 4. Sverige. 5. Norge. 6. Den ældste Kristendom i Norden. 7. Missionen i Østeuropa).

Andet Tidsrum: Middelalderens Storhedstid (1054—1300) ..... 133—173

§ 20 Pavedømmets Storhedstid ..... 133—139
(1. 1054—1085. Gregor VII. 2. 1085—1198 Fra Gregor VII's Død til Innocentius III. 3. Innocentius III. 4. Fra Innocentius III's Død til c. 1300).

§ 21. Korstogene ..... 139—143
(1. De enkelte Korstog. 2. Korstogsbevægelsens historiske Betydning).

§ 22. Munkevæsenets Storhedstid: Bernhard, Domingo og Frans 143—151
(1. Cistercienserne. 2. Valdesierne. 3. Dominikanerne. 4. Frans fra Assisi. 5. Tiggermunkenes Betydning).

§ 23. Skolastikken ..... 151—156
(1. Undervisning og Videnskab i Middelalderen. 2. Anselm og Abélard. 3. Thomas fra Aquino. 4. Duns Scotus og Skolastikkens Opløsning).

Side

§ 24. Kirkelig Kunst og Gudstjeneste ..... 156—160
(1. Kirkebygningerne. 2. Gudstjenesten. 3. Fester og Festspil).

§ 25. Kirken og Samfundslivet ..... 161—168
(1. Kirken og de forskellige Samfundsklasser. 2. Kirken og Retsvæsenet. 3. Undervisning, Videnskab og Kunst. 4. De 7 Sakramenter og Samfundslivet).

§ 26. Kirken og Kongemagten i Norden ..... 169—173
(1. Den danske Kirke fra Ærkesædets Oprettelse (1104) til Valdemar Sejrs Død (1241). 2. Den danske Kirke efter 1241. 3. Den norske Kirke efter 1152. 4. Den svenske Kirke efter 1164).

Tredje Tidsrum: Middelalderens Slutningstid ..... 174—200

§ 27. Pavedømmets Nedgangstid (o. 1300 –1450) ..... 174—178
(1. Bonifatius VIII. 2. De avignonske Paver. 3. Den hellige Birgitta. 4. Skismaet og Reformkoncilierne).

§ 28. Wyclif og Hus ..... 179—182
(1. John Wyclif. 2. Johan Hus).

§ 29. Mystikken ..... 182—185
(1. Mystikkens Væsen. 2. Den tyske Mystik. 3. Den nederlandske Mystik).

§ 30. Humanismen ..... 186—193
(1. Almindelig Karakteristik. 2. Humanismen i Firenze. Savonarola. 3. Renæssancepaverne. 4. Humanismen nord for Alperne. Erasmus).

§ 31. Middelalderens Slutning. Reformationens Forberedelse .. 193—200
(1. Trangen til en sædelig Reformation. 2. Trangen til en religiøs Reformation. 3. Reformationens Forberedelse).

Litteratur ..... 201—218

Lorenz Bergmann

Den kristelige Lære

1917. 3 Kr. 75 Øre.

» . . . Bergmanns Bog, der i Parentes bemærket ikke blot omfatter Dogmatiken, men ogsaa Etiken, altsaa er en samlet Fremstilling af Kristenlæren, er i Besiddelse af mange Fortrin, som sikkert vil skaffe den Indpas indenfor Seminarieverdenen. Den er skrevet af en Forfatter, der behersker sit Stof; den klare og jævne Fremstilling, den fortræffelige Ordning, den lykkelige Indpasning af Enkeltheder i Helheden, alle de Fortrin, som en Lærebog nødig maa undvære, de er her til Stede i udpræget Grad. Bogens Standpunkt er udpræget evangelisk-luthersk; den er konservativ i Ordets bedste Forstand; paa den ene Side er Forf. i saa nær aandelig Forbindelse med den kirkelige Overlevering, at hans Bog vil kunne bruges som kirkelig Lærebog indenfor Folkekirken uden mindste Betænkelighed; paa den anden Side er Stoffet præget af Forf.s eget teologiske Standpunkt, som træder frem paa flere Punkter i Fremstillingen, saaledes i Læren om Skriften, om Kristi Gerning, om Sakramenterne og om Treenigheden; men overalt er der med Historikerens Objektivitet gjort Rede for de forskellige Hovedopfattelser . . . man maa yde Forf. al Anerkendelse og Paaskønnelse for, hvad han her har skænket Menigheden og særlig de Unge, der forbereder sig til engang at tage en Gerning op i dens Tjeneste . . .« Professor **J. P. Bang.**

»København« $^{9}/_{7}$ 17.

» . . . enhver, der kender L. Bergmanns fine, samvittighedsfulde Undervisning, der altid er præget af Respekt paa een Gang overfor det Stof, hvori der undervises. og den Menneskesjæl, der er Genstand for Undervisningen, som aldrig søger at overvælde, men kun at overvinde, vil paa Forhaand vide, at der her gives en Fremstilling af den kristelige Lære, som med Ærbødighed for det overleverede aldrig vil søge at tilsløre Vanskeligheder paa Sandhedens og Virkelighedens Bekostning, og som heller ikke vil give Sandheden som et stort og afsluttet Hele, men Skridt for Skridt vil anbefale Sandheden til Menneskers Samvittighed.«

»Nationaltidende« $^{12}/_{7}$ 17. Domprovst **H. Martensen-Larsen.**

» . . . Bergmann's »Kristelige Lære« er præget af at være forfattet af en Historiker. Dette giver Bogen dens Styrke og Svaghed. Som Fortrin skal i Almindelighed nævnes dens metodiske Sikkerhed og gennemførte Nøjagtighed. De nytestamentlige Citater er valgte med Omhu, og vidner om Forfatterens solide og omfattende Viden. De dogmehistoriske Ekskurser er i deres Kortfattethed lærerige og orienterende. Adskillige oplysende Træk fra Missionen viser, at Bogen er skreven af en af vore kyndigste Missionshistorikere. Bestemmelsen af Modsætningerne mellem romersk-katolsk og evangelisk Opfattelse er rammende, og hører til det bedste i Bogen. Saadanne Afsnit vil afgive fortræffelige Støttepunkter for Tilegnelsen. . . . De forskellige Hovedopfattelser af de mere betydningsfulde Emner refereres korrekt, og giver Anledning til en personlig Bedømmelse af Argumenterne. Fremstillingen er fyldig uden at blive tung, man lærer meget ved at læse den. Dette er ikke den mindste Ros, der kan udtales om en Lærebog. . . . Med megen Tilfredshed gennemlæser man ogsaa den udførlige, og upartisk sammenstillede, Litteraturfortegnelse, som slutter Bogen. Herved rækkes der interesserede og dygtige Elever en værdifuld Hjælp til fortsat, videregaaende

Arbejde. Det er mig en Glæde at henlede Seminarielæreres Opmærksomhed paa Bogen, og anbefale den til Lærere i Religion, som maatte ønske at opfriske og supplere deres Studier i dette Fag. —«

Professor **Chr. Glarbo** i »Vor Ungdom«.

» . . . Bergmanns Bog har de samme gode Egenskaber som hans Kirkehistorie: en klar, nøgtern, grundig Fremstilling — Forfatteren er meget kræsen i sit Ordvalg, og man mærker, ikke mindst i Indledningen, at han behersker Fremstillingen til Fuldkommenhed — dertil en Række udmærkede Citater, der vidner om stor Belæsthed og udviklet Vurderingsevne — endelig en indholdsrig Fortegnelse over dogmatisk Litteratur. . : . Det Standpunkt, Forfatteren indtager over for den traditionelle Kirkelære, karakteriserer han selv som »Forening af inderlig Kristustro med frygtløs Kritik over for det kirkelig nedarvede« . . . Forfatteren indtager gennemgaaende et luthersk Standpunkt og finder gentagne Gange Lejlighed til at betone, hvor meget vi skylder Luther, navnlig den unge Luther eller den reformatoriske Luther, som han udtaler sig i sine Hovedskrifter. Troen er stillet i Spidsen og bestemt som Tilliden til en Person, og det kristelige Gudsbegreb udledes ikke ved en skolastisk Adskillelse mellem Guds Væsen og Egenskaber, men ved en Analyse af Evangeliets Grundbegreb: Gud som vor himmelske Fader. . . . . Bogen er et ærligt og alvorligt Forsøg paa at forene det positive og kritiske og derigennem skabe nye Baner for Religionsundervisningen. Forfattet som den er af en kyndig og dygtig Theolog og en erfaren Lærer, kan den blive et ypperligt Hjælpemiddel ved Seminariernes Religionsundervisning.«

Seminarieforstander **Einar Lund** i »Dansk Seminarieblad«.

» . . . Har det Betydning for det kristne Lægfolk at læse Dogmatik og Etik? Er det ikke Teologernes Sag alene? Hertil vil jeg svare: jeg tror, at det kristne Lægfolk, navnlig det Lægfolk, som nu er begyndt at faa sin Bibel fat til Selvstudium — at dette vaagnende Lægfolk kunde have Gavn af at danne sig et samlet Overblik over den kristne Tros Sandhedsindhold og sædelige Principper. En Haandsrækning i saa Henseende giver Lorenz Bergmann i sin »Kristelige Lære«, let fattelig og overkommelig, klog og trossikker som Fremstillingen er paa ethvert Punkt — og appellerende til Læsernes egen Prøvelse. Derpaa er den ogsaa beregnet. Forfatteren ønsker netop, at hans Bog ikke blot maa være til Nytte paa Seminarierne, men ogsaa for det Lægfolk, »som ikke ganske foragter kristelig Oplysning«.«

Pastor **Erik Thaning.**

» . . . Overfor mangt og meget forholder han sig kritisk, men han er loyal i sin Fremstilling af afvigende Opfattelser og hensynsfuld i Omtalen af, hvad han mener at maatte tage Afstand fra. Bogen vil sikkert blive benyttet og paaskønnet. Ogsaa Præster kan have Udbytte af den.«

Præsteforeningens Blad.

»Nævnte Bog er den første populære Fremstilling ud fra den nyere Theologis Synspunkter, som er fremkommen herhjemme. Forf. fremtræder som en besindig Tilhænger af moderne Bibelforsknings og Religionshistories formentlige Resultater. . . . Han er en dygtig Theolog, hans Viden grundig og hans Fremstilling klar, saa enhver, der har Interesse for kristelig Tænken, vil have Udbytte af at læse Bogen. Enkelte Afsnit vil ikke kunne undgaa at gribe den forstaaende Læser, f. Eks. Afsnittene om Forsynet og om Jesu Kristi Person. Tillige er det velgørende at mærke, at Forf. gør sig Umage for at forstaa andres Meninger, hvor de afviger fra hans egne. B. stiller sig paa den kristne Tros Grund og i Hjerteforstaaelse overfor Menigheden, hvad man ogsaa kunde vente ud fra hans øvrige Forfattervirksomhed. . . .«

Dansk Missionsblad.